

02

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

Часопис за политикологију,
комуникологију и примењену политику

POLITICAL REVIEW

Magazine for Political Science, Communications and Applied Politics

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
УДК 1 + 2 + 3 + 32 + 9
ISSN 1451-4281

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

Година (XXIX) XVI, vol=52
Бр. 2 / 2017.

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSN 1451-4281

Број 2 / 2017 Год. (XXIX) XXVI vol. 52 стр. 1-286.

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
„Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке свеске” 1994.
као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије
Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:

Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мирковић,
др Миодраг Радојевић

Секретари:

Јелена Тодоровић Лазић
Душан Достанић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Савет часописа:

проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк,
проф. др Димитриј Константинович Безњук,
проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог штампа:

ESELOGE d.o.o. Београд

Тираж:

300 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било у
целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

Тема броја:

НЕКИ АСПЕКТИ ЕВРОПСКИХ И МЕЂУНАРОДНИХ ИНТЕГРАЦИЈА

<i>Богдана Кољевић</i> ЕВРОПСКА УНИЈА ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОШКЕ ФИКЦИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ СТВАРНОСТИ	1
<i>Драгољуб Тодић</i> ЕКОНОМСКА КОМИСИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА ЗА ЕВРОПУ И ЕЛЕМЕНТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИКЕ И ПРАВА У ОБЛАСТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	13
<i>Слађана Младеновић</i> ДЕЛЕГИРАЊЕ ОВЛАШЋЕЊА ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ АГЕНЦИЈАМА ЕУ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ТЕОРИЈЕ ПРИНЦИПАЛ–АГЕНТ	29
<i>Тања Вујовић</i> НЕКИ РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ СУ ПОТРОШАЧИ ИСТОКА ЗЕЛЕНИЈИ ОД ПОТРОШАЧА ЗАПАДА	45

АКТУЕЛНО

<i>Јован Базић, Бојана Секулић</i> ИДЕОЛОШКИ ЦИЉЕВИ И САДРЖАЈИ У ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ	65
<i>Урош В. Шуваковић</i> ПОКУШАЈ ВРШЕЊА ЛУСТРАЦИЈЕ У СРБИЈИ КАО ОБЛИК УГРОЖАВАЊА ЊЕНЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ.....	87
<i>Александар Ђаковац</i> СВЕПРАВОСЛАВНИ САБОР НА КРИТУ: КРИЗА САБОРНОСТИ.....	103

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Анкица Шобот</i>	
ПОЛИТИКЕ УСКЛАЂИВАЊА РОДИТЕЉСТВА И РАДА КАО ДЕО ОДГОВОРА НА НИЗАК ФЕРТИЛИТЕТ	121
<i>Радослав Гађиновић</i>	
ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАКА У ПРОЦЕСУ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА.....	137
<i>Стефан Вукојевић</i>	
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН ПОСТДЕЛТОНСКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ: “ЕКСТРЕМНИ СЛУЧАЈ“ У КОМПАРАТИВНОЈ ПОЛИТИЦИ	157

ИЗ ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ

<i>Срђан Будисављевић</i>	
ЛЕГИТИМИТЕТ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ КОД ТОМАСА ХОБСА ..	177
<i>Огњен Б. Вујовић</i>	
АСИМИЛАЦИЈА И ПРАВО ГРАЂАНСТВА	193
<i>Сања Стошић</i>	
ШПАНСКИ ФИЛИПИНИ КАО ТАЧКА СУСРЕТА ЛОКАЛНОГ И ГЛОБАЛНОГ	221

НАУЧНА ПОЛЕМИКА, ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

<i>Петар Милосављевић</i>	
СРПСКИ ЈЕЗИК – ЦЕЛИНА ИЛИ ПАРЧЕ	241
<i>Момчило Суботић</i>	
СРБИ И ГЕНОЦИД	247
<i>Дубравка Стајић</i>	
СЛУЧАЈ СТЕВАНА ЂОРЂЕВИЋА	259
<i>Слободан Нићин</i>	
ЛУЖИЧКОСРПСКО ПИТАЊЕ И ЧЕХОСЛОВАЧКА 1945-1948.	267

CONTENTS

This Issue's Theme:

SOME ASPECTS OF EUROPEAN AND INTERNATIONAL INTEGRATIONS

<i>Bogdana Koljevic</i>	
EUROPEAN UNION BETWEEN IDEOLOGICAL FICTION AND POLITICAL REALITY	1
<i>Dragoljub Todic</i>	
UNITED NATION'S COMMISSION FOR EUROPE AND ELEMENTS OF DEMOCRATIZATION OF ENVIRONMENTAL POLICY AND LAW	13
<i>Sladjana Mladenovic</i>	
DELEGATION OF POWERS TO THE EU DECENTRALISED AGENCIES FROM THE PRINCIPAL-AGENT THEORY PERSPECTIVE	29
<i>Tanja Vujovic</i>	
SOME REASONS OF MORE GREENER CONSUMERS OF THE EAST THAN OF THE WEST.....	45

CURRENT ISSUES

<i>Jovan Bazic, Bojana Sekulic</i>	
IDEOLOGICAL OBJECTIVES AND CONTENT IN PROGRAMS FOR THE FIRST CYCLE OF BASIC EDUCATION IN SERBIA.....	65
<i>Uros V. Suvakovic</i>	
ATTEMPT TO PERFORM LUSTRATION IN SERBIA AS FORM OF THREATENING ITS NATIONAL SECURITY	87
<i>Aleksandar Djakovac</i>	
PAN-ORTHODOX COUNCIL ON CRETE: CRISIS OF CATHOLICITY	103

ESSAYS AND STUDIES

<i>Ankica Sobot</i>	
POLICIES REGARDING RECONCILIATION OF THE PARENTHOOD AND PAID WORK AS AN ANSWER AGAINST LOW FERTILITY	121
<i>Radoslav Gacinovic</i>	
DATA COLLECTION IN THE PROCESS OF SCIENTIFIC RESEARCH	137
<i>Stefan Vukojevic</i>	
INSTITUTIONAL DESIGN OF POST-DAYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA: “EXTREME CASE“ IN COMPARATIVE POLITICS	157

FROM THE POLITICAL AND LEGAL HISTORY

<i>Srdjan Budisavljevic</i>	
LEGITIMACY OF STATE AUTHORITY IN THE WORK OF THOMAS HOBBS	177
<i>Ognjen Vujovic</i>	
ASSIMILATION AND THE CITIZENSHIP.....	193
<i>Sanja Stosic</i>	
THE SPANISH PHILIPPINES AS THE INTERSECTION OF THE LOCAL AND THE GLOBAL.....	221

REVIEWS AND POLEMICS

<i>Petar Milosavljevic</i>	
SERBIAN LANGUAGE – A WHOLE OR A PIECE.....	241
<i>Momcilo Subotic</i>	
SERBS AND GENOCIDE.....	247
<i>Dubravka Stajic</i>	
THE CASE OF STEVAN DJORDJEVIC.....	259
<i>Slobodan Nicin</i>	
SORABIAN QUESTION AND CZECHOSLOVAKIA 1945 - 1948	267

Уводник

Други број Политичке ревије за 2017. годину обилује разноврсним и квалитетним чланцима наших сарадника. Тему броја, која се бави питањима европских и међународних интеграција, отвара чланак који анализира темељне узроке савремене кризе политичке идеје Европске уније. Ауторка (Б. Кољевић) наводи два основна разлога ове кризе садржана у два неуспеха ЕУ тј. чињеници да се није образовао европски политички идентитет и чињеници да ЕУ не функционише на демократским постулатима. Затим следи веома актуелан рад који се бави проблематиком животне средине са аспекта међународних уговора који су закључени у оквиру Европске комисије УН за Европу, а који садрже учешће јавности и друге елементе од значаја за демократизацију савремене политике и права животне средине. (Д. Тодић). Веома актуелан је и рад који се бави питањима унутрашње структуре, организације и функционисања ЕУ и њених органа, као што је питање делегирања овлашћења децентрализованим агенцијама ЕУ – на примеру принципал агента. (С. Младеновић). Четврти рад из ове рубрике презентује резултате до којих је аутор дошао упоређујући индекс еколошки одрживе потрошње Истока и Запада, а фокус у раду стављен је на разлике у начину исхране, опремању стана, транспорту и при куповини потрошних добара, као четири под-индекса Greendex-а, тј. индекса еколошки одрживе потрошње. Истраживања су показала да се човек, у зависности од тога на ком делу Земљине кугле обитава, различито понаша у процесу куповине. (Т. Вујовић)

У рубрици Актуелно налазе се три рада, од којих су два критички интонирана према појединим стратешки важним државним и националним питањима. Први се односи на критику идеолошког садржаја у сфери основног образовања (Ј. Базић), а други на покушај вршења лустрације као крајње ризичном поступку према питању националне и државне безбедности Републике Србије. (У. Шуваковић) Трећи рад расправља актуелна питања православља кроз анализу Свеправославног сабора на Криту. (А. Ђаковац) Основно полазиште у првом разматрању је да су актуелни наставни програми за први циклус основног образовања у Србији дефинисани у складу са неолибералном идеологијом и стратегијом развоја и да је то учињено кроз механизме селективног

приступа културним вредностима, њихове евалуације и наметања друкчијег погледа на свет. У раду о лустрацији, аутор подсећа на различитости између Србије и пост-реалсоцијалистичких земаља у којима је она извршена, те указује да је Србија исправно поступила што никада није спровела у дело Закон (из 2013. године) који је на свом транзиционом путу морала да усвоји. У чланку који говори о кризи православне саборности која се манифестовала на Криту, аутор указује између осталог на унутрашњу секуларизацију Цркве, која се испољава као клерикализам, конфесионализам и етнофилетизам.

Огледи и студије садрже такође три квалитетна рада из различитих научних области који на стручан, компетентан и теоријски фундиран начин сведоче о садржајним и занимљивим радовима.

Радови из политичке и правне историје указују на развој друштвене и политичке мисли, политичке и правне теорије и праксе. Зато су доброшли и чланак о Хобсовом поимању државе и државне власти, рад о проширењу римске политичке заједнице тј. асимилацији робова у слободне грађане, као и текст о о шпанским Филипинима.

На велико задовољство наших сарадника и у овом броју нашег цењеног часописа налазе се веома квалитетни и занимљиви радови у рубрици Научна полемика, осврти и прикази.

Главни и одговорни уредник
Др Момчило Суботић, научни саветник

Радови сарадника Института за политичке студије
реализовани су у оквиру пројекта 179009

НЕКИ АСПЕКТИ ЕВРОПСКИХ И МЕЂУНАРОДНИХ ИНТЕГРАЦИЈА

1

Богдана Кољевић

ЕВРОПСКА УНИЈА ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОШКЕ
ФИКЦИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ СТВАРНОСТИ

13

Драгољуб Тодић

ЕКОНОМСКА КОМИСИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА
ЗА ЕВРОПУ И ЕЛЕМЕНТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ
ПОЛИТИКЕ И ПРАВА У ОБЛАСТИ ЖИВОТНЕ
СРЕДИНЕ

29

Слађана Младеновић

ДЕЛЕГИРАЊЕ ОВЛАШЋЕЊА
ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ АГЕНЦИЈАМА ЕУ
ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ТЕОРИЈЕ ПРИНЦИПАЛ-
АГЕНТ

Тања Вујовић

НЕКИ РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ СУ ПОТРОШАЧИ
ИСТОКА ЗЕЛЕНИЈИ ОД ПОТРОШАЧА ЗАПАДА

Богдана Кољевић

Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОПСКА УНИЈА ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОШКЕ ФИКЦИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ СТВАРНОСТИ

Сажетак

У чланку аутор анализира фундаменталне узроке савремене кризе политичке идеје Европске уније. Аргументише се у прилог тезе да су два главна разлога ове кризе садржана у два неуспеха ЕУ тј. чињеници да се није образовао европски политички идентитет и чињеници да демократија у ЕУ представља догађај који се није десио. Оба неуспеха произилазе из неаутономности Европске уније, односно некритичког прихватања идеологија неолиберализма из САД од стране интелектуалних и политичких елита. Ово је за последицу имало и прихватање изузетно проблематичне идентификације либерализма и демократије, и на тај начин отворило пут активном учествовању у западном интервенционизму. У трећем делу чланка, аутор разликује појам Европе од појма ЕУ и разматра стварности савремене Европе које се тиче не само појачане улоге државе него и сасвим новог друштва које се рађа.

Кључне речи: Европска унија, либерализам, демократија, Европа, политички идентитет, једнакост, правда.

1. ПОЛИТИЧКИ ИДЕНТИТЕТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – КРАЈ ЈЕДНЕ ИЛУЗИЈЕ

У првим деценијама XXI века, од самоконституишућег и жељеног политичког мита, Европска унија постала је она врста „светлости“, од које се – попут слике из Платоновог мита о пећини

– може чак и ослепети.¹⁾ Или, прецизније, иронични обрт Платонове приче која се тиче највишег и истинског знања - а сликовито се приказује кроз алегорију пећине - упућује на дијалектички прекрет који се може десити када се из стања вишегодишњег мрака тј. по изласку из пећине ступи на светлост. Јер, у Платоновом миту о пећини, истиче се да у пећини живе људи који од детињства живе у оковима, принуђени да увек гледају ка унутрашњем зиду пећине, тако да никада не могу видети сунчеву светлост која допире споља. Ови људи у пећини симболишу за Платона већину човечанства која остаје само на нивоу нагађања (*εἰκασία*), опажајући тек сенке стварности - и притом не показују никакву жељу да побегну из своје тамнице. Ако би ипак неки одбегли заробљеник почео да се привикава на сунчеву светлост и да гледа у конкретне ствари и појединачне објекте - чије је сенке раније једино познавао - он би људе у пећини видео у правом светлу, наиме као затворенике у оковима обмане.²⁾ Слично томе, политичка и идеолошка фикција Европске уније као реалности људи – који су заправо у дужем периоду живели у мраку, опажајући једино сенке а не право стање ствари – постепено бива замењена *живом стварношћу Европске уније* која се види по изласку из пећине незнања тј. *фактичка стварност почиње да замењује хегемонистички метадискурс*. Јер, чињеница да су политичке, медијске и крипто-интелектуалне елите широм Европе деценијама од Уније правиле специфичну нову идеологију тј. чак врховну религију или не-дијалектички марксизам, оспорена је кроз низ политичких догађаја, од распламсавања *новог тероризма у Европи*, преко *неконтролисаног прилива миграната и избеглица*, све до *економског слабљења Уније и њених структурних проблема функционисања*.

У том светлу, све је јасније и да је златно доба тзв. европских интеграција питање политичке прошлости, као и да је, последично, процес проширења Европске уније, у најмању руку битно успорен – ако не већ и сасвим заустављен. Најзад – али никако не и на последњем месту – претварање идеје Европске уније у снажну идеолошку фикцију тј. у привид (*Schein*) на начин на који Маркс у критици Хегела говори о овој категорији, консеквентно је, хо-

1) Овај процес конституисања новог евроцентризма могуће је назвати “еврозом” и – полазећи од Дериридне замисли о чулности наоко апстрактних појмова – сагледати материјализацију мита о ЕУ. Опширније о оваквој интерпретацији видети Митја Великоња, *Евроза*, XX век, Београд, 2007.

2) Платон, *Држава*, VII, Дерета, Београд, 2013.

тимично или не, оставило последице по националне и државне интересе низа европских земаља. Јер, када се, у практично било којем политичком, друштвеном или интерсубјективном контексту, концепт привида који треба да савлада стварност постави у центар, сви реални интереси различитог низа субјективитета бивају доведени у питање. Радикалним наметањем идеолошке фикције Уније као раја на земљи којем сви треба да теже, као најбољем од свих могућих светова (сем САД), покушао се такође маргинализовати дубоки јаз који већ годинама постоји између европске идеологије и европских стварности, као и претходеће размимоилажење између постављања ЕУ као догме и живе реалности политичких и друштвених кретања која се, *eo ipso*, увек већ опиру шематизму и догматизму.

Овде је, међутим, пре свега реч о два кључна тј. следећа аргумента:

- 1) да је Европска унија пропала као политички пројекат који се суочава са перспективом *потпуног расцепа* зато што није успео покушај да се конструише и у стварности заживи европски политички идентитет и субјективитет и;
- 2) да је тзв. *демократски дефицит* Европске уније довео у питање једну од њених самопрокламованих темељних вредности, а имплицитно, и уз пар других примера, и целокупну синтагму о тзв. „европским вредностима“. Разуме се, најзад и да постоји и јака унутрашња веза између оба назначена политичка неуспеха. Али кренимо редом.

Упркос, наиме, настојањима ангажованих европских филозофа и интелектуалаца током деведесетих година, и напорима који се тешко и са много маште могу оквалификовати као непристрасни и неидеолошки попут, примера ради, делатности Бернара Анри-Левија или Алена Финкелкрота – док су у том „европском покрету“ траг оставили чак и далеко интелектуално респектабилнији филозофи попут Жака Дериде или, рецимо, и још далеко више, Жиргена Хабермаса, као и Етјена Балибара.³⁾ Политички наратив о европ-

3) Балибар је, међутим, ипак ревидирао сопствену позицију, почевши од текста под називом „Европа је мртав политички пројекат“. У овом чланку, наиме, Балибар пише и признаје следеће: „Једне земље доминирају, док се над другима доминира... Не можемо, дакле, да не поставимо питање, да ли је ово почетак краја ЕУ, конструкције која је започета пре педесет година на темељима вековне утопије, а која се сада доказује као неспособна да испуни своја обећања. Уколико не пронађе капацитете за нови почетак на радикално новим основама, Европа је мртав политички пројекат.“ Etienne Balibar, „Europe is a Dead Political Project“ *Guardian*, 6. јун 2010. (курзив Б.К).

ском идентитету, субјективитету, као и европском грађанству доживео је реалан и тежак теоријски и практични пораз. То значи да је, част ретким изузецима – попут савременог француског филозофа Алена Бадјуа – скоро целокупна интелектуална европска сцена, уз пратећи трансатлански крипто-културни *back up* и подршку, скоро две деценије, експлицитно или имплицитно систематски фаворизовала и подстицала ширење *ЕУ-форије* – као и да, на крају, *идеолошку фикцију није успела да преточи у политичку стварност*. Јер, са друге стране мултипликовања и, такорећи бесконачне, експанзије „европских студија“, „европских покрета“, новонасталих универзитетских „наученија“ - али и стратешких мрежа у НГО секторима задужених за креирање слике „Европе мира и помирења“ и заједнице узорних „европских грађана“ – остала је *политичка и друштвена стварност, једна жива Европа* која није могла апсорбовати такав облик *појмовног, културног, цивилизацијског, политичког и етичког редуccionизма*.

Јавно признање немачке канцеларке Ангеле Меркел, некадашњег француског председника Николе Саркозија и претходног британског премијера Дејвида Камерона да мултикултурализам није успео представљало је тек почетак – као и тек једну страну овог новчића - јер једнако тј. ништа више није успело ни настојање да се теоријски артикулише и политички заживи мит који је гласио „*Ми, грађани Европе!*“⁴⁾. „Ми“ смо и даље остали Срби, Французи, Немци, Британци, Италијани, Холанђани, Финци, Мађари, Словаци – и сви остали народи Европе. И тешко да више ма ко може оспорити политичку и културну чињеницу да савремена Европа, све више и упечатљивије, израња као савез држава које следе *сопствене националне интересе*, као што их је одувек, сасвим природно и логично, следила и већина других држава света – са изузетком *колонијализованих земаља*.⁵⁾

4) Ми, грађани Европе? назив је истакнуте Балибарове књиге која је представљала један од фундамената нове европске идеологије. Опширније видети: Етјен Балибар, *Ми, грађани Европе?*, Бг круг, 2001.

5) Ова новонастала чињеница следећа националних интереса, међутим, пре говори управо о апсурдности и вероватно о политичкој „немогућности“ и „не-будућности“ пројекта Европске уније, на начин на који је она деценијама била конципирана и у мери у којој је била „стварна“. Јер идеја на којој је Европска унија, у облику у којем је познајемо саздана, лежала је с оне стране приче о „националним интересима“ коју је требало заменити причом о нераздвојеним, иманентним, незаменљивим и компактним „европским интересима“. Зато сваки покушај да се каже да се „може бити у ЕУ а у исти мах бранити националне интересе“ заиста вишеструко промашје тему и представља специфични *contradicio in adjecto*. Свакако, аргументација против оваквог становишта још је сложенија и упечатљивија када је реч о односу Србије и Европске уније, и српским националним интересима – посебно када је реч о питању Косова и Метохије и територијалном интегритету и суверенитету Републике Србије.

Разуме се, идеја Европске уније - када посматрамо њену спољашњу и унутрашњу генезу - била је изузетан пројекат послератне Европе, који је битно допринео међусобној сарадњи држава и подизању стандарда њених грађана, у облику Европске економске заједнице (ЕЕЗ). Али суштински изазов на који Европска економска заједница није успела адекватно одговорити тицао се управо *прелаза из економске у политичку заједницу*, специфичног *трансфера идентитета* који се није догодио. А тај прелаз није био остварљив - тачније, ни плаузибилан, ни природан, ни логичан - баш зато јер се *европски идентитет није изградио као политички идентитет* тј. као *субјективитет* и као *жива стварност Европе у којој се људи и народи препознају*, коју сматрају својом отаџбином (*patria*) и према којој гаје осећаје аутентичног патриотизма који произилази из разумевања и припадања заједници. На тај начин је, наизглед парадоксално, Европа у многим битним политичким, духовним и културним аспектима *остала изван Европске уније* – и сада је суочена не само са економском него и политичком стварношћу која јој се вишеслојно и муњевито враћа као теоријски и практични бумеранг.

У том светлу, дакле, одбацивање Уговора о уставу Европе, потпуни неуспех у обликовању јединствене спољне политике (дипломатије, безбедносне и одбрамбене сфере), и тек половични успех синтезе у унутрашњим пословима, показују се као логичне импликације чињенице да се пројекат ЕУ није политички утемељио, односно, да *политике нема и не може бити без политичког субјективитета* чији суштински део чини политички идентитет. Овај фундаментални недостатак везивног ткива у политици се изгледа – а то је развој догађаја у случају Европске уније сликовито и потврдио – не може ничим надоместити, и као такав, тек је виртуелно одржив у одређеној јединици времена. Штавише, управо на бази ове празнине, произвољног простора субјективитета у који се, по потреби и наизменично може сместити такоређи „машта“ (од реторичких флоскула о „миру“, „развоју“, „стандарду“, „бољем животу“, „слободи“, „просперитету“ све до приче о „демократији“), отвара се простор за политичку инструментализацију и политичке злоупотребе, због чега је Европска унија већ скоро целе две деценије у светској политици фигурирала као мањи, небитнији и маргиналнији део тзв. „западне политике“. Јер без политичког идентитета на међународној сцени – а тај идентитет није могла ни

задобити обзиром да није успостављен политички идентитет Европске уније – ова Унија постала је, свесно или несвесно, тек пуки објект политике САД и НАТО-а тј. развило се њено „милитантно атлантистичко опредељење“.⁶⁾

Да ли ће се овај, у најмању руку, озбиљан неуспех, историјски књижити гломазној бриселској бирократији, њеној неспособности и анти-интелектуалном ставу, политичким елитама појединачних земаља Европе или европским филозофима и интелектуалцима који нису успели да убеди људе у незаменљивост, изузетност и компактност „европског идентитета“ - или свима њима заједно - и да ли је овакав исход ствар случајности или можда политичке или појмовне нужности ствар је за друге прилике и анализе. А да ли је крај илузије о политичком идентитету Европске уније узрок, опште узев, неуспеха левице у Европи, тј. да ли ће левица у европским земљама бити суочена са све већим проблемима од којих данас видимо тек део, исто тако је изузетно сложено питање и претпоставља појмовно и политичко одређење појма левице. Али оно што је прилично извесно је следеће: криза левице у Европи, пре свега, има дубоке везе са њеним идеолошким дезинтегрисањем тј. неартикулисањем и необједињавањем „новог пролетеријата“ и свих „губитника транзиције“, односно лицемерним „европским“ заборављањем најбољих европских традиција, и недораслим слепим веровањима да се, на положају на маргинама Империје и у прихватању срца неолиберализма, могла изградити једна „социјална Европа“ правде, слободе и једнакости.

2. ДЕМОКРАТСКИ КАПАЦИТЕТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – ДОГАЂАЈ КОЈИ СЕ НИЈЕ ДЕСИО

Као што је политички идентитет Европске уније - у ситуацији у којој се Унија препознавала и развијала као, у најоптималнијем случају, маргинални продужетак, а чешће као дослован инструмент и објект политике САД и НАТО-а – био осуђен на сопствену „немогућност“, „европски“ демократски принципи дочекали су сличан облик усуда. Унутрашња веза између судбине „европског идентитета“ и „европске демократије“ почива у чињеници да ма којег облика идентитета и субјективитета нема без самосвојности -

6) Слободан Самарцић, *Европска унија – систем у кризи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2016, стр. 15.

која даље имплицира свест о слободи, аутономност и независност у теорији и пракси - баш као што, са друге стране, *нема демократије тамо где се губи свака веза са њеним изворним појмом* тј. „владавином народа“. Зашто је, дакле, истина да демократија данас, у том, најважнијем погледу, представља догађај који се није десио, један, заправо, *par excellence* измишљени догађај? Зашто је реч о појму који је толико рабљен и злоупотребљен да пречесто изазива негативне асоцијације у савремености, док нам је, с друге стране, изузетно неопходан, можда чак у суштини и више него пре?

Теза је следећа: од свих, и најразличитијих, теоријских злочина већинске „западне интелигенције“ у протекле две деценије *изједначавање појма демократије са западном либералном демократијом* један је од тежих и можда најозбиљнијих. Либерализам није демократија, и то признају чак и они од поштенијих либералних теоретичара, који су, додуше, у претходном периоду неуморно радили на натезању сличности међу њима.⁷⁾ Овај редуccionизам, међутим, у САД, а онда и у ЕУ, теоријски – а, разуме се, у циљу практичне примене - био је апсолутно нужан са становишта интереса западних политичких олигархија, јер је обезбедио ефектне политичке и медијске манипулације, односно, одиграо је такоређи незаменљиву улогу у стварању *идеолошке фикције*. Јер, када се појам демократије сведе на, у најбољем случају, тек један њен облик, а заправо специфични конструкт „западне либералне демократије“ одједном је све постало могуће – и дозвољено. Тако је, поред осталог, демократија успешно претворена у *процедуру* (Хабермас). Можемо, дакле, да говоримо о „демократским изборима“, „демократским правима“ и „демократском дефициту“ – чак и у случају Европске уније – али не смемо ни да помислимо да је *демократија нешто структурално другачије од процедуре*, и да има некакву политичку суштину. И да не буде дилеме – то свакако не значи да анализе посвећене не-демократичном уређењу ЕУ нису релевантне, то само значи да оне представљају *sine qua non* тј. нужан, али не и довољан, услов за разумевање појма демократије. У том погледу, чињеница, рецимо, да се представници Европске уније, сем у случају Европског парламента, не бирају непосредно тј. да се они на функције постављају, уопште није безначајна, јер сведочи о томе да у случају репрезентативне демократије ЕУ уопште није јасно – како с правом тврде еврореалисти и евроскеп-

7) Roberto Bobio, *Liberalism and Democracy*, Verso, London-New York, 1990.

тици – кога представници ЕУ репрезентују. Али проблем је, ипак, дубљи и сложенији, иако на њега посредно указују и ови „процедурални недостаци“, јер упућују на озбиљну кризу легитимитета.

Проблем је, наиме, што је, у неком тренутку, чак након пада Берлинског зида и у ери „златног тријумфа неолиберализма“, постало јасно да се, за ефективно вођење империјалне политике „оцрњени социјализам“ ипак мора заменити „још нечим“ – и за ту улогу, нимало наивно, *изабран је појам демократије*. И овом узурпацијом се, заиста, постигло много: не само да је било убедљивије рећи да се „извози демократија“⁸⁾ него нпр. да се „извози либерализам“, и да се воде, што је, разуме се, *contradicio in adjecto*, „демократски ратови“ (опет, ово звучи „боље“ од рецимо, „либералних ратова“), него је произвољном поделом на „демократске режиме“ и „недемократске режиме“ наметнута опозиција између „демократије“ и „тоталитаризма“ као фундаментална.⁹⁾ У том створеном црно-белом свету, заснованом на бинарним опозицијама, било је онда лако рећи: *све што није (западна либерална) демократија - то је тоталитаризам*.

Европска интелектуална и политичка „елита“ са краја XX и почетка XXI века махом је преузела ову матрицу од америчких либерала и на тај начин на себе преузела бреме пресецања сопствених најбољих традиција.¹⁰⁾ Упоредо је нашироко прихваћено фалсификовање тј. невероватна и „немогућа“ идентификација појмова „лево“ и „либерално“, као да је то једно те исто, и оно „добро“, чему је супротстављено оно „национално“, разуме се, као оно „ружно“ и „зло“. Овај историјски, теоријски и политички злочин елите ЕУ прихватиле су и промовисале, због чега су „левица“ – али и демократија у Европи постали *празни*

8) Опширније у Zoltan Barany, & Robert Moser, ed. *Is Democracy Exportable?*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

9) Опозиција демократија или тоталитаризам најчешће се, и углавном с правом, приписује њеном идејном „творцу“ Ремону Арону. Опширније видети Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997.

10) Овде се можемо, рецимо, сетити Марксовог говора о „истинској демократији“ Karl Marx, *Early Political Writings*, Cambridge University Press, 1994. Или, можемо се сетити и Јована Скерлића и његових речи о томе шта значи преточити демократију у „живу стварност“. Истинска демократија, као и борба за истинску демократију је, изнад свега, ствар народа и јавне сфере тј. политике и јавности која се супротставља политичкој бирократији и технолозима власти. Истинска демократија, у том погледу, упућује на суштинске везе са идејама не само слободе него и правде и једнакости за све.

појмови.¹¹⁾ Борба против тоталитаризма и борба против тероризма показали су се као суштина „либералне демократије“, која нема ничег заједничког са пореклом изворним смислом *демос*-а.

Један пример који илуструје да се ствари у овом правцу, када је реч о интелектуалној елити ЕУ, још увек нису много помериле, је однос према рату Европе и Запада против Либије. Реч је о преписци између Алена Бадјуа и Жан-Лук Нансија, односно, о Нансијевом чланку¹²⁾ у којем се тврди да управо „побуњеници“ симболизују „борце за слободу“, те је зато „западни интервенционизам“ још једном добродошао. У одговору на ово *mainstream* мишљење, Бадју је указујући на битне разлике између Туниса и Египта са једне, и Либије са друге стране, Нансију поставио и следеће питање: „Да ли верујете, да ли можете да верујете, да они представљају „цивилизацију“, да њихове (западне) војске могу бити војске правде? Питам се чему вреди филозофија ако она није непосредно радикална критика ове врсте нерелевантног мишљења...“¹³⁾

3. БУДУЋНОСТ КОЈА СЕ РАЂА: ЕВРОПА ПРОТИВ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

У светлу поменутих „европских“ неуспеха – необразовања европског политичког идентитета и не-догађања демократије – као и низа других политичких и економских проблема који садашњост и будућност Европске уније чине изузетно дискутабилном, потребно је поменути и нешто сасвим другачије, условно названо „стварносно догађање Европе“. Зато би, поред осталог, било добро да се никако не пристаје на изједначавање појма ЕУ и појма Европе – и то не само стога што прво, сем „замишљеног“ а не оствареног пројекта, махом упућује на „бриселску класу“ тј. машинерију бриселске бирократије, или „поједине“ и „слабе“ политичке личности које предводе Унију, него из много суштственијег разлога, а то је *историјска, политичка, духовна и културна традиција коју баштини појам Европе*. Ту традицију, са друге стране, не баштини појам Европске Уније, који делује у специфичном де-контек-

11) „Европска унија одиста није настала као демократски пројекат. Штавише, да је неким случајем то била намера оснивача она не би ни настала а некамоли се развила до данашњих димензија“. Слободан Самарџић, *Европска Унија – систем у кризи*, нав. дело. стр. 97.

12) Jean-Luc Nancy, „Ce que les peuples arabes nous signifient“, *Liberation*, 28 mars 2011.

13) Alain Badiou, A. „Alain Badiou’s reply to Jean-Luc Nancy“, <http://criticallegalthinking.com/2011/04/04/alain-badiou-reply-to-jean-luc-nancy/>, 16/10/2016.

суализованом вакууму, стерилном и безсадржајном „безваздушном простору“ у којем се – супротно старој изреци *ex nihilo nihil fit* – веровало да се из „ничег“ може направити „нешто“. Јер, наине, тек „од пада Берлинског зида установљен је обичај да се Европска Унија изједначава са Европом“.¹⁴⁾ Од тог тренутка, међутим, започиње процес који Клаус Офе описује као *раскид јавних политика (policies) од политике (politics)* као програмски утемељене политичке делатности (*Europe Entrapped*) : то је *par excellence* случај *деполитизације* али, у исти мах, и *заборав целокупне друштвене и културне историје Европе*.

Зато нимало није чудно – а савремена економска криза само је убрзала тај процес – да се данас *рађа једна нова Европа*. У савременој Европи, наине, не само да се - уз пратећи раст *еврореализама* и *евроскептицизма* - убрзано појачава *улога појединачних држава у односу на Брисел*, као седиште Уније, него се појављује и *једна нова јавност и другачије „грађанство“*. О томе да је реч о сасвим новим појавама, за које се ипак не може рећи да, рецимо, у случају Немачке „личе на Немачку тридесетих“, сведочи чак и Хабермас¹⁵⁾ који, упркос својој „забринутости“ и чињеници да се овакав развој догађаја коси са његовим либерализмом, препознаје да се ради о *новим облицима Европе који израђају на пропасти мултикултурализма*.¹⁶⁾

Размимоилажење и јаз између *ЕУ догме* и *европских стварности* - које, разуме се, и у складу са појмом Европе, постоје једино у *множини* - зато је данас јасније него раније. Може се рећи да се јаз у исти мах односи и на *ново јачање државе*, али, не мање, и на *друштво* тј. саморазумевање друштва, европских нација, као и смисла *савремене Европе*. А у њој је већинско расположење народа такво да се, по свему судећи, жели снажнији повратак идеја *правде и једнакости*, али и легитимитет и *поштовање националних осећаја и националне културе* – уз свест да је, у тим случајевима, реч о јединственим и незаменљивим облицима идентитета.

14) Слободан Самарцић, *Европска унија – систем у кризи*, нав. дело, стр. 41.

15) Jurgен Habermas, „Leadsheip and Leitkultur“, *The New York Times*, 28 October 2010.

16) Зато „рецимо, данас између народа Грчке и народа Немачке постоји дубок егзистенцијални јаз који је ближи латентном сукобу него све ближем савезу. А овај пример само је један у низу примера латентних сукоба око егзистенцијалних питања какви данас постоје у Унији.“ Слободан Самарцић, ибид, стр. 74.

ЛИТЕРАТУРА

- Арон, Ремон, *Демократија и тоталитаризам*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997.
- Балибар, Етјен, *Ми, грађани Европе?*, Београдски круг, Београд, 2001.
- Великоња, Митја, *Евроза: критика новог евроцентризма*, XX век, Београд, 2007.
- Платон, *Држава*, Дерета, Београд, 2013.
- Самарџић, Слободан, *Европска унија – систем у кризи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2016.
- Balibar, Etienne, „Europe is a Dead Political Project“, *Guardian*, 6. jun 2010.
- Badiou, Alain, „Alan Badiou’s reply to Jean-Luc Nancy“, <http://criticallegalthinking.com/2011/04/04/alain-badiou-s-reply-to-jean-luc-nancy/>, 16/10/2016.
- Varany, Zoltan and Moser, Robert, ed. *Is Democracy Exportable?*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Bobio, Noberto, *Liberalism and Democracy*, Verso, London-New York, 1990.
- Habermas, Jurgen, „Leadsip and Leitkultur“, *The New York Times*, 28 October 2010.
- Marx, Karl, *Early Political Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Nancy, Jean-Luc, „Ce que les peuples arabes nous signifient“, *Liberation* 28 mars 2011.
- Offe, Claus, *Europe Entrapped*, Polity Press, Cambridge, 2015.

Bogdana Koljevic

EUROPEAN UNION BETWEEN IDEOLOGICAL FICTION AND POLITICAL REALITY

Resume

In this article the author analyses fundamental causes of contemporary crisis of the political idea of the EU. It is argued in favor of the thesis that two main causes of this crisis are contained in two EU failures i.e., in the fact that a European political identity has not been successfully constructed and in the fact that democracy in the EU represents an event which actually did not happen. Both failures come forth from non-existence of EU’s

autonomy i.e., from uncritical acceptance of ideologies of neoliberalism from the US, as intellectual and political elites have done. The consequence of this has been the acceptance of highly problematic identification between liberalism and democracy, and in such a way the road toward active participation in Western („humanitarian“) interventionism has been established. On the other hand, the concept of „true democracy“ is placed forward, in the way in which it emerges with new political practices. In the third part of the article, the author, therefore, differentiates between the concept of Europe and the concept of EU and reflects upon realities of contemporary Europe which concern not only the strengthened role of the state but likewise an entirely new society which is being born.

Key words: European Union, liberalism, democracy, Europe, political identity, equality, justice.

Драгољуб Тодић

Институт за међународну политику и привреду, Београд

ЕКОНОМСКА КОМИСИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА ЗА ЕВРОПУ И ЕЛЕМЕНТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИКЕ И ПРАВА У ОБЛАСТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ*

Сажетак

У раду се анализирају одредбе међународних уговора у области животне средине који су закључени у оквиру Економске комисије УН за Европу (УНЕЦЕ), а који садрже одредбе о учешћу јавности и друге елементе од значаја за демократизацију савремене политике и права животне средине. Основни део рада је посвећен приказу елемената демократизације који проистичу из норми које садржи Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и доступности правосуђа у вези са питањима која се тичу животне средине (Архус, 1998). Посебно се указује на учешће јавности у одлучивању, као и на доступност информација. У другом делу рада се даје приказ елемената од значаја за демократизацију политике у области животне средине који су садржани у другим међународним уговорима закљученим у оквиру УНЕЦЕ, као и делу најзначајнијих глобалних међународних уговора. У раду се разматра теза да се кључни елементи демократизације савремене политике и права животне средине (у делу који се односи на учешће јав-

* Рад је реализован у оквиру научног пројекта: „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти”, Министарства просвете и науке Владе Републике Србије (број 179029), за период 2011–2017. године.

ности и приступ информацијама) могу јасно препознати у међународним уговорима закљученим у оквиру УНЕЦЕ и једном броју нових међународних уговора глобалног карактера.

Кључне речи: Економска комисија УН за Европу, Архуска конвенција, међународни уговори у области животне средине, животна средина, учешће јавности у одлучивању, демократизација.

1. ЕКОНОМСКА КОМИСИЈА УН ЗА ЕВРОПУ И АКТИВНОСТИ У ОБЛАСТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Економска комисија УН за Европу (УНЕЦЕ) својим активностима покрива најразвијенији део Планете, које припада и Република Србија (РС).¹⁾ Значајан сегмент деловања је правно регулисање.²⁾ О томе сведоче документи који су усвојени у оквиру УНЕЦЕ-а, и то у скоро у свим областима: од транспорта,³⁾ трговине, политике стандардизације, пољопривреде, шумарства, енергије, људских насеља, статистике. Што се тиче животне средине у ужем смислу речи, до сада је под окриљем овог тела закључено пет међународних уговора, са одређеним бројем амандмана и протокола. То су уговори којима се регулишу следећа питања: заштита ваздуха (Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима, са осам протокола); процена утицаја на животну средину у прекограничном контексту (Конвенција о процени

1) Државе овог региона учествују са 64% у светској производњи, 60% светском извозу; На овај регион отпада 65-70% регистрованих патената у свету годишње, али и 60% укупних светских емисија CO₂. Видети Интернет: <http://www.unece.org/oes/role.htm> (10.3.2017).

2) За РС је, поред разматрања активности и мултилатералних уговора у области животне средине закључених у оквиру УНЕЦЕ, пожељно имати у виду и преплитање правних инструмената закључених у оквиру УНЕЦЕ са правним инструментима других регионалних и субрегионалних организација и аранжмана. Ово се посебно односи на политику и прописе ЕУ због чињенице да се нормe свих пет кључних МЕАс, закључених у оквиру УНЕЦЕ, непосредно преплићу са прописима ЕУ са којима се национални прописи РС усаглашавају. За шире о усаглашавању националних прописа са прописима ЕУ: Драгољуб Тодић, Никола Драгишић, „ЕУ и Србија: од обавезе усаглашавања националних прописа са прописима ЕУ и њихове примене до прелазних рокова”, *Европско законодавство*, бр. 47-48/2014, стр. 30–39.

3) У домену транспорта УНЕЦЕ је координирао активности око утврђивања и доношења преко педесет споразума и конвенција којима се повећава безбедност међународног саобраћаја, утврђују правила заштите животне средине у домену саобраћаја, усаглашавају национална правила у овој области, итд.

утицаја на животну средину у прекограничном контексту); заштита прекограничних вода (Конвенција о заштити и коришћењу прекограничних водотокова и међународних језера); индустријски удеси (Конвенција о прекограничним ефектима индустријских удеса) и демократизације политике животне средине (Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине, са Протоколом о регистрима испуштања и преноса загађујућих материја).⁴⁾

2. ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ У ОБЛАСТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

2.1. Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине⁵⁾

Изгледа би се могло рећи да су најконкретнији домети у прецизирању критеријума демократизације политике у области животне средине прописани Конвенцијом о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и доступности правосуђа у вези са питањима која се тичу животне средине (Архус, 1998) (у даљем тексту: АК), закљученој у оквиру УНЕЦЕ.⁶⁾ Ако за основу расправе о међународно-правним критеријумима демократизације политике животне средине узмемо ову конвенцију онда се може рећи да постоји неколико основних критеријума који су

- 4) Сви међународни уговори су непосредно релевантни за Републику Србију. За шире видети: Драгољуб Тодић, „Међународни уговори, услови за чланство у Европској унији и Република Србија”, *Европско законодавство*, 51/2015, 34-53.
- 5) За основу овог дела рада послужио је текст објављен у Драгољуб Тодић, *Савремена политика и право животне средине*, Мегатренд универзитет, Београд, 2008.
- 6) Конвенција ступила на снагу 2001. године и тренутно има 47 чланица, укључујући и ЕУ. Видети: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27&clang=_en (9.3.2017). Уз конвенцију је закључен и Протокол о регистрима испуштања и преноса загађујућих материја (Кијев, 2003), који је ступио на снагу 2009. године и тренутно има 35 чланица, укључујући и ЕУ. Видети: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-13-a&chapter=27&clang=_en (9.3.2017). За шире о овом међународном уговору видети: Jeremy Wates, „The Aarhus Convention: a Driving Force for Environmental Democracy”, *Journal of European Environmental & Planning Law*, 2, 1/2005, 2-11. За расправу о покушајима проширивања територијалног оквира примене стандарда из Архуске конвенције ван региона на који се Конвенција (првобитно) односи, видети код: Ludwig Krämer, „Transnational Access to Environmental Information”, *Transnational Environmental Law*, 1, 1/2012, 95-104.

формулисани за три комплекса питања: учешће јавности у доношењу одлука, доступност информација и доступност правосуђа.⁷⁾ У свакој од ових области развијени су одговарајући стандарди. Посебну димензију стандарда из АК представља чињеница да се ови стандарди не односе само на унутрашње процесе у појединим државама странама уговорницама већ имају и своју наглашену међународну димензију. Наиме, према одредбама члана 3. став 7. Архуске конвенције предвиђена је обавеза да се принципи из конвенције унапређују и у међународним процесима доношења одлука, као и у процесима одлучивања који се одвијају у оквиру међународних организација које се баве питањима животне средине.⁸⁾ Друга квалитативна особеност критеријума из АК је то што се они не односе само на проблеме животне средине у ужем смислу речи већ имају знатно шире импликације и примењивост. Ово проистиче из суштинске везе која постоји између стандарда из АК и стандарда у другим међународним документима чију баштину АК користи, али и из одређених експлицитних решења садржаних у АК (на пример: скоро неограничено широка дефиниција појма „информација која се тиче животне средине”, дефиниција појма „јавност”, широко поље активности за које је прописана или може бити прописана обавезна примена процедуре учешћа јавности у доношењу одлука, итд).

2.1.1. Учешће јавности у доношењу одлука

На учешће јавности у доношењу одлука непосредно се односе три члана АК (члан 6, 7 и 8). Већ на први поглед се уочава да је, с обзиром на врсту и карактер питања могуће, условно говорећи, разликовати шест посебних група на које се односе одређена правила о учешћу јавности у доношењу одлука. То су: а) учешће јавности у доношењу одлука када су у питању посебне активности

7) Све три групе питања се обично повезују са процедуралним аспектима људских права у области животне средине. Видети, нпр. *Compendium of Good Practices on Human Rights and the Environment*, UNEP, Nairobi, 2016, 5.

8) Иако се сматра да је учешће јавности у доношењу одлука које се тичу животне средине постепено постало један од темељних принципа управљања у области животне средине, примена овог принципа у међународним форумима није добила исти ниво прихватања. Дајк, описујући међународно-правни оквир којим се промовише учешће јавности у међународном управљању, поред Архуске конвенције анализира и учешће јавности у одлучивању у међународним форумима - као људско право, јачање примене принципа 10. Рио декларације у Латинској Америци и Карибима. Sebastien Duyck, „Promoting the Principles of the Aarhus Convention in International Forums: The Case of the UN Climate Change Regime”, *Rev Euro Comp & Int Env Law*, 24/2015, 123–138.

које АК у свом Анексу I прецизно набраја; б) учешће јавности у доношењу одлука о активностима које нису наведене Анексу I уз Конвенцију али на које се могу примењивати правила Конвенције; ц) учешће јавности у доношењу одлука када се ради о активностима које се поново разматрају или мењају; д) учешће јавности у доношењу одлука о томе да ли да се одобри намерно испуштање генетички модификованих организама у животну средину; е) учешће јавности у изради планова, програма и политика које се тичу животне средине⁹⁾ и ф) учешће јавности у току припреме извршних прописа и/или опште примењивих правно обавезујућих нормативних инструмената. Прве четири групе су обухваћене чланом 6. Архуске конвенције, петој групи је посвећен члан 7, а шестој групи члан 8.

АК експлицитно прописује одређене врсте активности за које је обавезно учешће јавности у процесу доношења одлука. То је учињено навођењем листе активности (у Анексу I уз Конвенцију) у којој су набројане активности за које је обавезно учешће јавности у поступку одлучивања да ли да се те активности одобре. Листа активности коју садржи Анекс I уз АК сачињена је од 22 тачке од чега се у њих 19 набрајају активности за које је обавезно учешће јавности у доношењу одлука. За те активности постоји претпоставка да оне имају потенцијално значајан утицај на животну средину. Списак ових активности је заснован на списковима активности садржаним у анексима уз Конвенцију о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту (Еспо, 1991) и у одговарајућим прописима ЕУ.

Поред списка активности из Анекса I (који обухвата, између осталог, и енергетски сектор, производњу и прераду метала, минералну индустрију, хемијску индустрију, управљање отпадом, постројења за третирање отпадних вода, одређене активности на водним путевима, екстракцију петролеја и природног гаса, цевоводе за транспорт гаса, нафте или хемикалија, каменоломе и отворене рударске копове, изградњу далековода, итд), АК установљава обавезу да државе стране уговорнице, у складу са својим унутрашњим правом, прошире примену одредаба

9) За шире о ово важном аспекту видети: Jerzy Jendroška, „Public participation in the preparation of plans and programs: some reflections on the scope of obligations under Article 7 of the Aarhus Convention”, *Journal for European Environmental & Planning Law*, Vol. 6, 4/2009, 495-515.

Конвенције и на друге активности када оне имају “значајан утицај на животну средину”.¹⁰⁾ Основни критеријум за примену одредаба Конвенције и на друге активности садржан је у тумачењу значења појма “значајан утицај на животну средину”.¹¹⁾

У погледу процедуре учешћа јавности АК садржи посебне одредбе и стандарде. Као значајан елемент процедуре АК посебно прописује обавезе у погледу садржаја и начина обавештавања заинтересоване јавности.¹²⁾ Норма члана 6, став 2. утврђује сет захтева које јавна власт треба да испуни у погледу обавештавања заинтересоване јавности у вези са доношењем одлуке. Прецизније, описује се о чему заинтересована јавност треба да буде обавештена и како треба да буде обавештена. Тако је утврђен минималан садржај обавештења, т.ј. оно о чему заинтересована јавност треба да буде обавештена. То значи да обавештење за јавност треба да обухвати информације о: предложеној активности и захтеву о којем ће се одлучивати, о природи могућих одлука или нацрта одлука, затим који је орган јавне власти надлежан да донесе одлуку, процедура која је предвиђена (почетак процедуре, могућности за учешће јавности, време и место било какве јавне расправе, назнака јавне власти од које се могу добити релевантне информације и где се налазе релевантне информације које јавност може да испитује,

10) Тачком 20. проширује се примена одредаба АК и на оне активности које нису набројане ако су оне обухваћене процедуром процене утицаја на животну средину у оквиру националног законодавства. Истовремено тачком 21. Анекса I од примене Архуске АК изузимају се одређени пројекти који су искључиво или углавном предузети у сврхе истраживања, развоја и тестирања нових метода или производа када они трају до две године. Ипак, и у овим случајевима је примена одредаба АК је обавезна уколико је «вероватно» да ће такве активности изазвати «значајан утицај на животну средину». Анекс I у тачки 22. регулише примену одредаба Конвенције на активности које се спроводе ради промене или проширивања одређених активности.

11) Посебном одредбом се предвиђа могућност изузимања од примене одредаба АК о учешћу јавности у доношењу одлука ако то налажу разлози заштите интереса националне одбране. То је учињено уз два додатна услова: то мора бити предвиђено унутрашњом (националном) законском регулативом, и то мора бити размотрено од случаја до случаја.

12) Када се ради о процедури за активности које се поново разматрају, Конвенција у члану 6, став 10. говори о учешћу јавности ако се активности поново разматрају или ажурирају оперативни услови одређених активности из става 1. (мисли се на оне набројане у Анексу I). При том се утврђује да ће се одредбе ставова 2. до 9. овог члана примењивати на овакве околности *mutatis mutandis*. Сматра се да ова одредба допуњује тачку 22. Анекса I која под одредбе члана 6. ставља и све промене или проширивање активности које су набројане у овом анексу, када такве активности одговарају критеријумима, односно граничним вредностима које он утврђује. То значи да административне процедуре у вези са оперативним условима за набројане активности захтевају примену процедура потпуно истог учешћа јавности како то предвиђа члан 6. Наравно, осим извесних разлика које су условљене специфичностима конкретних детаља.

назнака релевантног органа јавне власти или другог званичног тела коме се могу упутити коментари или питања као назнака временског оквира за преношење примедби и питања и назнака о расположивим информацијама о животној средини релевантним за активност која се предлаже) и да ли активност подлеже националној или прекограничној процедури процене утицаја на животну средину.

Поред реченог, АК прописује и начин како заинтересована јавност треба да буде обавештена о активностима о којима се одлучује. То треба да буде учињено на следећи начин: јавним обавештењем или појединачно (према потреби), у раној фази поступка одлучивања и на одговарајући, благовремен и делотворан начин. Такође, прописује се и временски оквир за учешће јавности унутар процеса доношења одлука. То подразумева обавезу установљавања посебних временских рокова као и обезбеђивање довољно времена за све три фазе: информисање јавности, припрему јавности и ефективно учешће. Дакле, један од критеријума које утврђује АК везан је и за обавезу укључивања јавности у раној фази процеса доношења одлука. Установљава се обавеза да се обезбеди укључивање јавности у процес доношења одлука у раној фази док су отворене све опције и док се учешће јавности може остварити ефективно. Ова одредба је фактички наставак одредбе из става 3. и има за циљ да се обезбеде стварни услови за учешће јавности у процесу доношења одлука.

АК формулише и обавезу која се односи на подстицање размене информација између подносилаца захтева и јавности. Прецизније, предвиђа се обавеза да стране уговорнице подстичу потенцијалне подносиоце захтева да идентификују заинтересовану јавност, да уђу у дискусију и да обезбеде информације у погледу циљева свога захтева пре подношења захтева за дозволу. Основна идеја овог става састоји се у потреби да се обезбеди да потенцијални подносилац захтева за одобравање одређених активности предузме одређене радње пре отпочињања процедуре доношења одлуке. Процењује се да се на овај начин обезбеђује избегавање различитих неспоразума који могу да се појаве већ у првој фази поступка и које могу имати значајан утицај на одвијање процеса и коначну одлуку. Овим се утиче и на смањење одговорности јавних власти будући да се омогућава подносиоцу захтева да

свој захтев, у светлу првих реакција јавности, модификује и пре званичног подношења. Потенцијални подносилац захтева треба сам да идентификује заинтересовану јавност, тј. део јавности на који ће његова предложена активност да потенцијално утиче¹³⁾ и треба да отпочне дискусију са овим делом јавности. Потенцијални подносилац захтева треба да образложи заинтересованој јавности циљеве својег захтева и активности које планира да предузме као и да разговара са припадницима јавности о својој идеји.

Један од значајних елемената од значаја за демократизацију политике животне средине који се тиче процедуре учешћа јавности садржан је у обавези стављања на увид свих информација. То значи да обавезу јавних власти да обезбеде заинтересованој јавности могућност да она може да прегледа (преиспитује)¹⁴⁾ све информације које су релевантне за доношење одлука. Овим чланом се прецизирају околности, услови и начини како то мора да буде учињено као и минимум података које такве информације треба да садрже. Најпре стављање ових информација треба да буде бесплатно и чим то буде могуће чиме се не нарушава право јавних власти да одбију да обелодане поједине информације, у складу са одредбама члана 4. ставови 3. и 4. У погледу минималног садржаја АК предвиђа да овакве информације треба да садрже бар следеће податке: опис локације и физичких и техничких својстава предложене активности, укључујући ту и процену очекиваних остатака и емисија; опис значајних ефеката предложене активности на животну средину; опис мера предвиђених за спречавање, односно умањење последица, укључујући и емисије; тзв. не-технички резиме претходно помениutih описа;¹⁵⁾ преглед главних алтернатива које је изучио подносилац захтева и преглед главних извештаја и савета достављених јавној власти у време када ће заинтересована јавност да буде информисана у складу са ставом 2. овог члана.

13) Сматра се да давањем права потенцијалном подносиоцу захтева да сам идентификује заинтересовану јавност са којом треба да уђе у дискусије, не утиче на промену дефиниције појма «заинтересована јавност» јер то ничим не искључује остале чланове јавности који штите одређене интересе у овом процесу. То такође не утиче на основне обавезе страна уговорница Конвенције нити може бити тумачено као замена за њихове обавезе.

14) Конвенција забрањује наметање такса за «једноставна» истраживања релевантних информација, док се оставља могућност утврђивања «разумних» накнада за друге услуге (копирање и сл.).

15) Основна сврха овог «не-техничког» резимеа састоји се у олакшавању припадницима заинтересоване јавности да разумеју високо техничке информације које често садрже одређени документи.

Могућност подношења примедби, информација, анализа и мишљења има нарочит значај за остваривање демократских принципа. АК предвиђа обавезу јавних власти да обезбеде да се у процедурама за учешће јавности омогући јавности да доставља своје коментаре, информације, анализе или мишљења за које се сматра да су важни за предложеној активности. Ставом је дефинисано да форма на коју јавност може да оствари наведена права може да буде писмено, или ако је применљиво јавна расправа. Овај став се разликује од већине других одредаба члана 6. Конвенције по томе што Конвенција овде даје права не само заинтересованој јавности него целој јавности. Сви припадници јавности имају право да достављају коментаре, информације, анализе и мишљења за време процедура јавног учешћа. Јавна власт не може одбити било какав такав коментар, информацију, анализу или мишљење по основу тога што ће тврдити да неко није припадник заинтересоване јавности. Државе појединачно могу саме да утврде одређене прецизније процедуре за достављање писаних коментара при чему треба напоменути да ЕЦ ЕИА, такође, предвиђа процедуру достављања коментара (чл. 3. и 4).

Посебно питање може представљати проблем утврђивања значаја појединих коментара, информација, анализа и мишљења. Њихов значај се мора на првом месту ценити по томе ко их доставља као и по објективном значају коментара за предложеној активности. Конвенција не утврђује посебне стандарде за јавну расправу, али се правила за обављање јавних расправа треба да траже у складу са другим релевантним одредбама Конвенције а нарочито члана 3. т. 1 и 2.

Централно место за обезбеђење транспарентности процеса одлучивања има обавеза из АК да се узме у обзир мишљење јавности. Стране уговорнице се обавезују да ће обезбедити да се при одлучивању о предложеној активности узму у обзир резултати учешћа јавности тј. да се узме у обзир мишљење јавности. Може се са сигурношћу рећи да ово представља један од кључних елемената ове Конвенције и предмет могућих спорења приликом тумачења. Ово проистиче из практичног питања до које мере су државе уговорнице Конвенције обавезне да уваже мишљење јавности о питању које је било обухваћено процедуром учешћа јавности. Јер иначе све остале одредбе којима се утврђују правила процедуре немају никакав смисао.

Узимање у обзир резултата учешћа јавности може бити олакшано неким логистичким мерама као што су: регистравање (завођење) писаних коментара који се достављају или вођењем записника са јавних расправа које се организују. Овакве мере могу добити на значају нарочито у ситуацијама када оштећена особа користи права из члана 9. став 2. ради оспоравања неког дела процеса доношења одлука.¹⁶⁾ Генерално се може рећи да овај став захтева од релевантних власти да “озбиљно размотре” суштину свих коментара који су им достављени и то без обзира на извор, као и да укључе суштинске елементе из коментара у мотиве одлуке. То наравно не значи да се од јавне власти захтева да прихвати суштину свих примљених коментара и да мењају одлуку према сваком коментару. Ипак, релевантне власти су коначно одговорне за обезбеђивање услова да одлука буде заснована на свим информацијама укључујући и коментаре. У складу са тим релевантна власт мора бити у стању да суштинској основи покаже зашто је неки коментар био одбијен а други прихваћен. Наведено тумачење става 8. треба посматрати и у контексту чињенице да не узимање у обзир резултата учешћа јавности представља процедуралну повреду и може представљати основ за обарање одлуке. Јер, у одређеним околностима припадници јавности чији коментари нису узети у обзир на задовољавајући начин имају право да оспоре коначну одлуку у управном или судском поступку сходно члану 9. тачка 2. Конвенције.

Обавештавање јавности о коначној одлуци је последњи суштински критеријум процедуре доношења одлука који регулише АК. Члан 6, став 9. прописује општу обавезу да јавност мора бити информисана о коначној одлуци и то одмах и у складу са одговарајућим процедурама. Истовремено, стране се обавезују да јавности ставе на увид текст одлуке са образложењем из чега се види њена заснованост. Овај став не обавезује само на обавештавање учесника у поступку или само заинтересоване јавности него обавезује на обавештавање најшире јавности. Време потребно за обавештавање јавности утврђује се у контексту других захтева из Конвенције. Један од њих тиче се могућности припадника јавности који желе да оспоре неке аспекте одлуке да то и учине. Јавност у сваком случају мора бити обавештена пре него што предлагач активности има могућност да отпочне активност. АК такође захтева да се текст образложења одлуке стави јавности на увид и то не

16) О чему овде, због ограниченог простора, неће бити детаљније расправљано.

само заинтересованој јавности него најширој јавности. На овај начин доносилац одлуке може да покаже да је испитивао доказе које су презентирали учесници и да је размотрио њихове аргументе о било ком релевантном правном питању.

2.1.2. Доступност информација

АК прописује неколико основних правила који се односе на питање доступности информација као неопходном услову за адекватно остваривање права на учешће јавности у доношењу одлука. Истина, право на доступност информација из АК може се, до извесне мере, посматрати и као засебно право одвојено од права на учешће јавности у доношењу одлука. Два су основна елемента овог права. То су: право да се добије информација када се она на одговарајући начин тражи и право на информацију независно од тога да ли је грађанин тражи или не.

Конвенција прописује општу обавезу стављања информација на располагање јавности када грађанин појединачно, или као група, организација, удружење, итд. тражи одговарајућу информацију. У овом смислу се посебно разрађују рокови за стављање информација на располагање јавности, случајеви у којима захтев за информацијама које се тичу животне средине може бити одбијен од стране јавних власти, посебни случајеви у којима јавне власти могу да одбију информације (поверљивост рада јавних власти, међународни односи, национална одбрана, јавна безбедност, исправност рада правосудних органа, поверљивост комерцијалних и индустријских информација, права интелектуалне својине, угрожавање приватности појединца, угрожавање интереса треће стране, опасност за животну средину), поступак јавне власти када не поседује тражене информације, обавеза издвајања и давања дела информација који нису поверљиви, форма и рокови за одбијање захтева за информацијама и наплата трошкова за пружање информација. Други аспект приступа информацијама из АК односи се на обавезу држава у погледу прикупљања и ширења одређених информација које се тичу животне средине, без обзира да ли то неко од грађана тражи или не. То подразумева обавезу поседовања и ажурирања информација које се тичу животне средине, обавезу успостављања система обавезног протока информација ка јавним властима, дужност обавештавања у случају непосредне опасности по здравље људи

или животну средину, транспарентност начина стављања на располагање одређених информација и установљивање и одржавање практичних мера, обавеза обезбеђивања да информације о животној средини постану све доступније у електронским базама података до којих јавност може да дође путем јавних телекомуникационих мрежа, обавеза објављивања и дистрибуирања извештаја о стању животне средине, предузимање мера у циљу дистрибуирања одређених докумената, подстицање организовања добровољног “екообележавања” и програма “екоконтроле”, обавеза објављивања података о значајним предлозима политике у домену животне средине, публикавање материјала који се односе на сарадњу са јавношћу из домена Архуске конвенције, обезбеђење информација о начину вршења јавних функција, обезбеђење информација о производима и успостављање система инвентара или регистра загађења.

2. 2. Други међународни уговори у области животне средине

Неки мултилатерални уговори, посебно они усвојени у последњој фази развоја међународног права животне средине, садрже експлицитне одредбе од значаја за процес демократизације савремене политике и права животне средине. Ипак, треба констатовати да је различит ниво разраде ових одредби. Принципи АК из првог стуба (приступ информацијама) део су решења која су садржана у Конвенцији о заштити и коришћењу прекограничних водотокова и међународних језера (Хелсинки, 1992) (видети чл. 11).¹⁷⁾ Централно питање које регулише Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту у целисти се односи на правила о учешћу јавности у одлучивању о пројектима који имају (или се верује да имају) значајан утицај на животну средину других држава, осим оне где се непосредно реализују.¹⁸⁾ Принципи из сва три стуба АК на изванредан начин се спомињу у Конвенцији о прекограничним ефектима индустријских удеса (Хелсинки, 1992).

Када се ради о међународним мултилатералним уговорима глобалног карактера требало би имати увиду да изгледа да одредбе

17) За шире видети: Vykhryst Serhiy, „Public Information and Participation under the Water Convention”, *The UNECE Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes*, 2015, 268-282.

18) То укључује и релативно детаљно утврђена правила о обавештавању јавности у држави где се реализују активности и држави на коју могу да утичу ове активности.

које се односе на питања приступа информацијама имају најшире утемељење, након чега долазе (по бројности) уговоре који садрже одредбе о учешћу јавности у одлучивања.¹⁹⁾ Тако, на пример, питања која су регулисана у првом и другом стубу Архуске конвенције само су начелно садржана у Оквирној конвенцији УН о промени климе. Кјото Протокол уз Оквирну конвенцију Уједињених нација о промени климе (1997) у члану 10. прописује обавезу држава чланица да “сарађују и подстичу на међународном нивоу, ... унапређују развој и имплементацију програма образовања и обуке укључујући све интензивније јачање националних капацитета”, као и да “омогуће лакше информисање јавности на националном нивоу и њен приступ информацијама о промени климе.” (аут. под). Значај правила из прва два стуба Архуске конвенције до извесне мере је наглашен у Конвенцији о биолошкој разноврсности (1992) и то у три члана (члан 13. јавно образовање и свест, члан 14. процена утицаја и свођење негативних утицаја на минимум, и члан 15. размена информација). Учешће јавности се спомиње у контексту процене утицаја на животну средину. СЦ у члану 4. (регистар посебних изузетака) говори о регистру који води Секретаријат и који има бити доступан јавности. Информисање јавности, подизање свести и едукација регулисани су чланом 10. Ротердамска конвенција о поступку давања сагласности на основу претходног обавештења за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини (1998. године), на неколико места говори о приступу информацијама (видети, нпр. чл. 14).

ЛИТЕРАТУРА

- *Compendium of Good Practices on Human Rights and the Environment*, UNEP, Nairobi, 2016.
- Duyck Sebastien, „Promoting the Principles of the Aarhus Convention in International Forums: The Case of the UN Climate Change Regime”, *Rev Euro Comp & Int Env Law*, 24/2015, 123–138.
- Jendroška Jerzy, „Public participation in the preparation of plans and programs: some reflections on the scope of obligations under Article 7 of the Aarhus Convention”, *Journal for European Environmental & Planning Law*, 6, 4/2009, 495–515.

19) За шире видети: Драгољуб Тодић, Тина Јањатовић, „Однос између архуске конвенције и других међународних уговора – Универзални карактер вредности и/или унапређење ефикасности у примени”, *Правни живот*, 9/2015, 465-476.

- Krämer Ludwig, „Transnational Access to Environmental Information”, *Transnational Environmental Law*, 1, 1/2012, 95–104.
- Todić, Dragoljub, „Međunarodni ugovori, uslovi za članstvo u Evropskoj uniji i Republika Srbija”, *Evropsko zakonodavstvo*, 51/2015, 34–53.
- Todić, Dragoljub, Janjatović, Tina. „Odnos između arhuske konvencije i drugih međunarodnih ugovora – Univerzalni karakter vrednosti i/ili unapređenje efikasnosti u primeni”, *Pravni život*, 9/2015, 465–476.
- Todić, Dragoljub, Dragišić, Nikola. „EU i Srbija: od obaveze usaglašavanja nacionalnih propisa sa propisima EU i njihove primene do prelaznih rokova”, *Evropsko zakonodavstvo*, 47-48/2014, 30–39.
- Todić Dragoljub, *Savremena politika i pravo životne sredine*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2008.
- Vykhryst Serhiy, „Public Information and Participation under the Water Convention”, *The UNECE Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes*, 2015, 268–282.
- Wates Jeremy, „The Aarhus Convention: a Driving Force for Environmental Democracy”, *Journal of European Environmental & Planning Law*, 2, 1/2005, 2–11.

Интернет:

- <http://www.unece.org/oes/role.htm> (10.3.2017).
- https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27&clang=_en (9.3.2017).
- https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-13-a&chapter=27&clang=_en (9.3.2017).

Dragoljub Todic

UNITED NATION'S COMMISSION FOR EUROPE AND ELEMENTS OF DEMOCRATIZATION OF ENVIRONMENTAL POLICY AND LAW

Resume

In this paper author analyzes the provisions of multilateral environmental agreements concluded within the framework of the UN Economic Commission for Europe (UNECE), which contain provisions relating to public participation

and other elements of importance for the democratization of contemporary environmental politics and law. The main part of the article is devoted to the review of elements of democratization prescribed by the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus, 1998) (Aarhus Convention). Public participation in decision-making, as well as the access to information have been emphasized. The rules on public participation in the Aarhus Convention relate to the six groups of activities. These are the following: a) public participation with respect to decisions on whether to permit proposed activities listed in annex I of the Convention; b) public participation to decisions on proposed activities not listed in annex I which may have a significant effect on the environment; c) public participation when a public authority reconsiders or updates the operating conditions for an activity; d) public participation in decision-making on whether to approve the deliberate release of genetically modified organisms into the environment; e) public participation during the preparation of plans and programmes relating to the environment; f) public participation during the preparation by public authorities of executive regulations and other generally applicable legally binding rules that may have a significant effect on the environment. Besides that, Aarhus Convention prescribes the rules relating to the procedure for public participation. In the second part of the article elements of importance to democratization environmental policy contained in other multilateral agreements concluded within the UNECE, as well as in the most important global multilateral environmental treaties, are presented. All (new) multilateral environmental agreements contain some provisions relating to access to information and public participation. The level of elaboration of specific rules is different. The most important are the standards prescribed by the Aarhus Convention. For RS, these standards have special significance having in mind different factors of importance for the democratization of environmental policy. RS is a member of all five multilateral agreements concluded within UNECE and relevant global environmental treaties. There is overlapping between the legal instruments concluded in the framework of the UNECE and legal instruments of other regional and sub regional organizations and arrangements. This particularly

applies to the policies and regulations of the EU due to the fact that the standards of all five keys multilateral environmental treaties, concluded within the UNECE, directly overlap with EU regulations relevant for the harmonization of the RS national legislation with the EU legislation.

Keywords: United Nation's Commission for Europe, Aarhus Convention, international environmental treaties, environment, public participation, democratization.

*Слађана Младеновић**

Институт за политичке студије, Београд

ДЕЛЕГИРАЊЕ ОВЛАШЋЕЊА ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ АГЕНЦИЈАМА ЕУ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ТЕОРИЈЕ ПРИНЦИПАЛ–АГЕНТ**

Сажетак

Полазећи од теорије принципал-агент (п-а), аутор у раду представља делегирање овлашћења децентрализованим агенцијама Европске уније (ДАЕУ) и успостављање механизма контроле над њима. Према теорији п-а, једна страна, која је одређена као принципал, оснива агента и делегира му овлашћења, а друга страна, која је у улози агента, делује за принципала, у његово име или као његов представник, при чему се принципал суочава са избором овлашћења која би требало делегирати агенту, и избором механизма институционалне контроле над њим. Децентрализоване агенције ЕУ су у улози агента, док су институције институционалног троугла (Европски парламент, Савет и Комисија), између којих постоји институционална равнотежа, и државе чланице, одређене као принципали. Циљ рада је, да у светлу теорије п-а, објасни како постојање више принципала, уз паралелно деловање Суда ЕУ, утиче на делегирање овлашћења ДАЕУ и успостављање механизма контроле над њима, имајући у виду начело институционалне равнотеже и комбинацију надзора и санкција ради контроле деловања ДАЕУ.

* Истраживач сарадник

** Рад је део истраживања на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад се састоји из четири дела. У првом поглављу су представљене главне одлике теоријског модела принципал-агент. У другом делу су дефинисане ДАЕУ, и дате су главне одлике њихове организације и начина деловања. У трећем делу, посвећеном делегирању овлашћења ДАЕУ, фокус је на две теме, а то су: 1) представљање принципала и начела институционалне равнотеже ЕУ као контекста делегирања овлашћења ДАЕУ; и 2) ограничења у делегирања овлашћења ДАЕУ. Четврти део рада је посвећен механизмима контроле коју принципали остварују над ДАЕУ.

Кључне речи: децентрализоване агенције Европске уније, Европска унија, теорија принципал-агент, делегирање овлашћења, институционални троугао, институционална равнотежа.

1. ТЕОРИЈА ПРИНЦИПАЛ-АГЕНТ

Теорија принципал-агент (у наставку: п-а), позната и под називом теорија агенције или теорија делегирања (поверавања) овлашћења, представља једну од варијанти теорије институционализма рационалног избора. Модел односа п-а може да се користи за разумевање интеракције унутар организација, као и између група институција у јавном сектору. Овај модел представља једно од уобичајених средстава анализирања политике регулације, нарочито у Сједињеним Америчким Државама (САД).¹⁾

Имајући у виду аналитичку сличност политичког система Европске уније (ЕУ) са политичким системом САД, модел п-а је примењен на истраживање делегирања овлашћења органима који врше извршне функције, судовима, независној централној банци и регулаторним агенцијама у ЕУ.²⁾

Према теорији, однос п-а постоји када страна, која је одређена као агент, делује за другу страну, која је одређена као принципал. Агент делује у име принципала или као његов представник,

1) В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti. Novi institucionalizam*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007, стр. 57.

2) Mark A. Pollack, "Learning From the Americans (Again): Theory and Method in the Study of Delegation", *West European Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 211-212.

при чему они улазе у уговорни аранжман. Принципал делегира одређена овлашћења агенту у очекивању да ће агент деловати на начин који производи исходе које принципал жели.³⁾

Централна претпоставка у оквиру модела п-а јесте да је сваки акт делегирања овлашћења инхерентно проблематичан због супротстављених преференција принципала и агента.⁴⁾ Због тога, један од основних проблема у п-а односу представља усклађивање преференција принципала с једне стране, и независности агента с друге стране. Иако је за принципала важно да његове преференције буду спроведене, он, у начелу, нема интереса да умањује разлике у преференцијама које постоје између њега и агента, јер би потпуно подударање преференција, што би подразумевало да агент није независан, значајно умањило корист од делегирања овлашћења.⁵⁾

Независност агента подразумева да агент може да користи своја дискрециона овлашћења. У пракси, агент може да донесе одлуку која је у складу са циљевима принципала, или одлуку која се разликује од циљева принципала. У овом другом случају, принципал може да ревидира ту одлуку употребом контролних механизма који му стоје на располагању.⁶⁾

Одлука принципала да делегира овлашћења агенту, подразумева два избора. Први избор се тиче овлашћења која би требало делегирати.⁷⁾ Избор овлашћења зависи од процене принципала о очекиваним користима од делегирања овлашћења агенту, које су, имајући у виду функционалну логику п-а приступа, веће од очекиваних трошкова.⁸⁾ Користи делегирања овлашћења агентима могуће је груписати у четири опште категорије. Прво, олакшање кредибилног политичког обавезивања принципала, јер агенти омогућавају принципалима да се обавежу на одређено поступање. Друго, редуковање асиметрије у информацијама које принципали имају о јавним политикама, јер су агенти у стању да развију стручност релевантну за јавне политике. Треће, побољшање ефикасности

3) Jonas Tallberg, "Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?", *West European Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 25.

4) Исто, стр. 28.

5) Giandomenico Majone, "Two Logics of Delegation. Agency and Fiduciary Relations in EU Governance", *European Union Politics*, Vol. 2, No. 1, 2001, стр. 109-110.

6) Jonas Tallberg, "Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?", нав. дело, стр. 32.

7) Исто, стр. 28.

8) Исто, стр. 25.

ти одлучивања принципала у вези са општим одлукама о јавним политикама, јер агенти управљају усвајањем детаљних прописа, чиме штеде време принципалима за опште одлуке. Четврто, пребацивање кривице за непопуларне одлуке и неуспех са принципала на агента, чиме принципали избегавају казну. Делегирање овлашћења у конкретном случају може да укључује више од једне категорије.⁹⁾

Други избор принципала тиче се обликовања механизма институционалне контроле над агентом. Потреба за успостављањем ових механизма проистиче како из централне претпоставке п-а модела о супротстављеним преференцијама принципала и агената, тако и из чињенице да принципали често знају мање о интересима и деловању агената од самих агената.¹⁰⁾

2. ПОЈАМ ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИХ АГЕНЦИЈА ЕУ

Назив децентрализоване агенције Европске уније (ДАЕУ) користи се од усвајања међуинституционалног споразума, који су под називом *Заједнички приступ о децентрализованим агенцијама* (Заједнички приступ) 2012. године, усвојили Европски парламент (ЕП), Савет и Комисија.¹¹⁾ Институције ЕУ су у својим документима претходно користиле различите називе, укључујући „традиционалне“, „сателитске“ или „регулаторне“ агенције.¹²⁾

Комисија је од 2002. године користила назив „регулаторне“ агенције, чиме је била наглашена разлика у односу на „извршне“ агенције.¹³⁾ У односу на раније коришћење назива „регулаторне“ агенције, назив „децентрализоване“ се не односи на агенције из некадашњег Другог стуба, нити на агенције у оквиру Европске

9) Исто, стр. 26. Mark Thatcher, Alec Stone Sweet, "Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions", *West European Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 4.

10) Jonas Tallberg, "Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?", нав. дело, стр. 28.

11) *Joint Statement of the European Parliament, the Council of the EU and the European Commission on decentralised agencies*, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/joint_statement_and_common_approach_2012_en.pdf, 21/01/2017.

12) *Analytical Fiche Nr° 1*, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/fiche_1_sent_to_ep_cons_2010-12-15_en.pdf, 21/01/2017, стр. 1.

13) European Commission, *Communication from the Commission: The operating framework for the European Regulatory Agencies*, (COM 2002 718) of 11.12.2002. Извршне агенције обухватају помоћна тела Комисије за примену одређених програма ЕУ, без самосталности у деловању.

заједнице за атомску енергију, већ само на агенције из некадашњег Првог и Трећег стуба ЕУ.

Концепт децентрализације има двоструко значење: 1) задаци регулације нису више у централизованом надлежности Комисије; и 2) агенције су распоређене на целој територији ЕУ.¹⁴⁾

Децентрализоване агенције представљају стална тела која доприносе примени јавних политика ЕУ и усвајању одлука од стране институција ЕУ. Оне подржавају сарадњу између ЕУ и држава чланица путем удруживања техничких и стручних знања са институцијама ЕУ и органима држава чланица.¹⁵⁾ Децентрализоване агенције имају статус правних лица у правним порецима држава чланица, а службеници и особље ДАЕУ имају статус службеника и особља ЕУ. Организациону структуру ДАЕУ чине две групе тела. У прву групу се убрајају тела која постоје у свим агенцијама, као што су Управни одбор (УО), Директор, Службеник за заштиту података и Служба унутрашње ревизије, чије су структуре и функције начелно утврђене Заједничким приступом, уз одређена прилагођавања потребама појединих ДАЕУ. У другу групу се убрајају тела која постоје само у одређеним агенцијама, а у зависности од конкретне ДАЕУ, то су: Извршни одбор, Научни комитет, Одбор за жалбе и/или Заједничко надзорно тело.¹⁶⁾ Децентрализоване агенције се међусобно разликују према овлашћењу да усвајају правнообавезујуће акте, као и према овлашћењима која могу да обухватају: 1) прикупљање, анализу и прослеђивање информација; 2) оперативне активности; 3) пружање директне помоћи Комисији и државама чланицама; и 4) пружање услуга другим агенцијама и институцијама ЕУ.¹⁷⁾ Према начину финансирања, ДАЕУ могу бити финансиране потпуно из буџета ЕУ, делимично финансиране из буџета ЕУ и потпуно само-финансиране. У извршењу својих задатака, ДАЕУ уживају финансијску, административну и оперативну аутономију, чији се степен разликује у зависности од конкретне

14) Damien Geradin, Nicolas Petit, "The Development of Agencies at EU and National Levels: Conceptual Analysis and Proposals for Reform", *Jean Monnet Working Paper* 01/04, стр. 42.

15) *Joint Statement of the European Parliament, the Council of the EU and the European Commission on decentralised agencies*, нав. дело; *Decentralised agencies*, Internet, https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/decentralised-agencies_en, 23/01/2017.

16) *Joint Statement of the European Parliament, the Council of the EU and the European Commission on decentralised agencies*, нав. дело.

17) Commission of the European Communities, *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council European Agencies – The Way Forward*, COM (2008) 135 final, Brussels, 11.03.2008, стр. 7.

ДАЕУ.¹⁸⁾ Поједине ДАЕУ имају међународну димензију, што подразумева да могу да сарађују са трећим државама и међународним организацијама, али не у својству представника ЕУ.¹⁹⁾

3. ДЕЛЕГИРАЊЕ ОВЛАШЋЕЊА ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ АГЕНЦИЈАМА ЕУ

Суштина дилеме у вези са принципалима ДАЕУ тиче се чињенице да постоји више принципала. У пракси се као принципиали у односу на ДАЕУ издвајају државе чланице, Савет, Комисија и Европски парламент (ЕП).²⁰⁾ Док државе чланице представљају екстерног принципала, институције ЕУ су интерни принципиали ДАЕУ.²¹⁾ У вези са додељивањем овлашћења појединим ДАЕУ, непосредну одлуку доносе интерни принципиали, при чему су државе представљене у Савету.

Постојање више принципала је у складу са анти-хегемонистичким принципом који је у основи институционалне архитектуре ЕУ, и подразумева избегавање концентрације моћи у рукама једног хегемона. Имајући у виду модел п-а, одлука о делегирању овлашћења захтева подршку неколико принципала, при чему сваки принципал има своје преференције, и тежњу ка вршењу одређеног степена контроле над агентом.²²⁾ Актери у улози принципала се посматрају као вето играчи, од којих сваки може да блокира оснивање и делегирање овлашћења постојећим или новим ДАЕУ.²³⁾ Поред принципала, за разумевање оснивања ДАЕУ, неопходно је размотрити и улогу Суда ЕУ, јер очекивања у вези са улогом Суда ЕУ могу да утичу на стратегије вето играча.²⁴⁾ Имајући у виду да

18) *Analytical Fiche* № 1, нав. дело, стр. 1-2.

19) *Analytical Fiche* № 18, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaec/files/docs/body/fiche_18_sent_to_ep_cons_2011-03-16_en.pdf, 21/01/2017.

20) Опширније о п-а моделу са више принципала на примеру ДАЕУ у: Slađana Mladenović, "Accountability of European Regulatory Agencies Between the Delegation of Powers and Public Accountability Models", *Serbian Political Thought*, Vol. 11, No. 1/2015, Institute for Political Studies, стр. 110-111.

21) Johannes Saurer, "The Accountability of Supranational Administration: The Case of European Union Agencies", *American University International Law Review*, Vol. 24, No. 3, стр. 475.

22) Renaud Dehousse, "Delegation of Powers in the European Union: The Need for a Multi-Principals Model", *West European Politics*, Vol. 31, No. 4, 2008, стр. 790-791, 795-796.

23) R. Daniel Kelemen, "The Politics of 'Eurocratic' Structure and the New European Agencies", *West European Politics*, Vol. 25, No. 4, 2002, стр. 110.

24) Исто, стр. 95.

је већина овлашћења ДАЕУ некада била у надлежности држава чланица, а затим су хармонизована или обједињена („европеизована“) у оквиру ДАЕУ актом секундарног законодавства ЕУ, постоји сукоб интереса између принципала у вези са тим на ком нивоу је потребно сместити овлашћења за имплементацију права ЕУ – на нивоу држава или саме ЕУ. Према овом виђењу, ДАЕУ представљају средство избора, путем којег су се државе чланице сагласиле да врше имплементациона овлашћења на европском нивоу.²⁵⁾

Односи између принципала ДАЕУ углавном се посматрају у светлу начела институционалне равнотеже (*institutional balance*), које представља одлику полицентричне структуре ЕУ и заснива се на два принципа. Први је принцип ефикасности, који подразумева да функције ЕУ извршава орган који је најспособнији да ефикасно остварује циљеве ЕУ. Други је принцип представљања различитих интереса, који подразумева да Савет представља интересе држава чланица, Комисија интересе саме ЕУ, док ЕП представља интересе грађана ЕУ. Институционални троугао, који чине ове три институције, одликује се преклапањем овлашћења у законодавно-извршним поступцима, при чему законодавна овлашћења врше Савет и ЕП, а извршна Савет и Комисија. Значај начела институционалне равнотеже састоји се у томе што штити органе од тога да: 1) њихова овлашћења врши други орган; 2) извршење њихове надлежности буде нарушено деловањем другог органа; и 3) делегирањем овлашћења на подређене органе или тела која нису предвиђена уговорима, дође до померања овлашћења.²⁶⁾

Темељем институционалне равнотеже сматра се пресуда Суда у случају Мерони (*Meroni*) из 1958. године, мада је тада Суд користио израз „равнотежа овлашћења“ (*balance of powers*). Начело институционалне равнотеже успостављено је у случају Чернобил (*Chernobyl*) 1990. године. У Уговору из Лисабона, чл. 13. Уговора о ЕУ предвиђено је да ће свака институција деловати у оквиру овлашћења која су јој поверена оснивачким уговорима.²⁷⁾

25) Herwig C.H. Hofmann, Alessandro Morini, “Constitutional Aspects of the Pluralisation of the EU Executive through ‘Agencification’”, *European Law Review*, Vol. 37, No. 4/2012, стр. 438.

26) Zlatan Meškić, Darko Samardžić, *Pravo Evropske unije I*, TDP, GIZ, Sarajevo, 2012, стр. 64-65.

27) О подељеним мишљењима у вези са начелом институционалне равнотеже и равнотежом овлашћења као претечом овог начела, опширније у: Merijn Chamon, “EU Agencies between Meroni and Romano or the Devil and the Deep Blue Sea”, *Common Market Law Review*, Vol. 48, No. 4, 2011, стр. 1056-1060.

Суд у примени начела институционалне равнотеже није ограничено делегирање овлашћења телима која нису предвиђена оснивачким уговорима, као што су комитети и агенције, у интересу ефикасног управљања на нивоу ЕУ.²⁸⁾

Питање врсте овлашћења која могу да буду делегирана ДАЕУ, дуго је било под утицајем доктрине Мерони. Доктрина Мерони, која је заснована на пресуди у случају Мерони, примењује се у случају делегирања сложених управних задатака телима која нису предвиђена оснивачким уговорима ЕУ. Делегирање тим телима је могуће, уколико се поштује пет ограничења. Прво, делегирање овлашћења може да се односи искључиво на овлашћења која Комисија сама поседује. Друго, могу бити додељена само она овлашћења која се тичу припреме и извршења извршних аката. Треће, тим телима не могу да буду додељена дискрециона овлашћења. Четврто, Комисија мора да задржи надзор над овлашћењима која делегира, и сматра се одговорном за начин на која се овлашћења врше. Пето, делегирање овлашћења не сме да наруши равнотежу овлашћења у ЕУ.²⁹⁾

Правна служба Комисије је, наставши упориште у случају Мерони, одбијала делегирање дискреционих овлашћења ДАЕУ, која су одређена као овлашћења за вршење конкретне јавне политике, и углавном предлагала делегирање веома ограничених извршних овлашћења.³⁰⁾

Додатно ограничење природе овлашћења ДАЕУ проистиче из случаја Романо (*Romano*) из 1981. године, када је Суд утврдио да Савет не може да делегира агенцијама овлашћења да усвајају правообавезујуће акте.³¹⁾

28) Giandomenico Majone, Michelle Everson, "Institutional Reform: Independent Agencies, Oversight, Coordination and Procedural Control", in: *Governance in the European Union* (eds. Olivier de Schutter et. al.), Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2001, стр. 145-146.

29) Исто, стр. 142. Имајући у виду да је пресуда у случају Мерони донета у оквиру Европске заједнице за угаљ и челик, аутори су користили термин Европска заједница, али је, ради поједностављивања, у овом раду коришћен назив Европска унија.

30) Miroslava Scholten, Marloes Van Rijsbergen, "The Limits of Agencification in the European Union", *German Law Journal*, Vol, 15, No, 7, 2014, стр. 1237-1238. Опширније видети: Renaud Dehousse, "Delegation of Powers in the European Union: The Need for a Multi-Principals Model", нав. дело, стр. 791-792; Xénophon A. Yataganas, "Delegation of Regulatory Authority in the European Union. The Relevance of the American Model of Independent Agencies", *Jean Monnet Working Paper 3/01*, Internet, www.jeanmonnetprogram.org/archive/papers/01/010301.rtf, 15/08/2016, стр. 26.

31) Merijn Chamon, "EU Agencies between Meroni and Romano or the Devil and the Deep Blue Sea", нав. дело, стр. 1064-1065.

Међутим, криза настала оставком Сантерове Комисије због оптужби за корупцију 1999. године, као и кризе у различитим областима деловања ЕУ, укључујући тзв. кризу болести лудих крава и финансијску кризу која је почела 2008. године, довеле су до оснивања ДАЕУ са одређеним степеном дискреционих овлашћења, и правом усвајања појединачних и општих правнообавезујућих аката.

Као основ за успостављање нове доктрине делегирања искоришћена је пресуда у случају ЕСМА (ESMA) 2014. године.³²⁾ Нове доктрине подразумевају да ДАЕУ могу да буду поверена овлашћења да усвајају правнообавезујуће акте уколико су акти: 1) прецизно дефинисани; 2) подложни условима и критеријумима којима се ограничавају дискрециона овлашћења; и 3) подложни судској контроли у светлу циљева које је установио орган делегирања.³³⁾ Из пресуде ЕСМА такође проистиче закључак да би ДАЕУ могле да добију одређену меру дискреционих овлашћења, уколико није у питању „веома велика мера“ (*very large measure of discretion*), и уколико су та овлашћења подложна успостављеним критеријумима за усвајање правнообавезујућих аката.³⁴⁾

Пресуда Суда у случају ЕСМА упућује на окончање два процеса у вези са делегирањем овлашћења ДАЕУ. С једне стране, уместо вршења искључиво извршних овлашћења, ДАЕУ су добиле могућност да врше и дискрециона овлашћења, која су само формално ограничена. С друге стране, ДАЕУ могу да усвајају појединачне и опште правнообавезујуће акте.

4. МЕХАНИЗМИ КОНТРОЛЕ НАД ДЕЦЕНТРАЛИЗОВАНИМ АГЕНЦИЈАМА ЕУ

Сваки акт делегирања подразумева постојање одређених трошкова за принципала. Због различитих преференција између принципала и агента, агент има тенденцију да се „извлачи“ (*shirk*), односно да испољи „бирокуратско одступање“ (*bureaucratic drift*) у односу на преференције принципала. Такво понашање агента представља примарни извор губитака у процесу делегирања овлашћења. Други могући процес јесте „исклизивање“ (*slippage*),

32) Miroslava Scholten, Marloes Van Rijsbergen, “The Limits of Agencification in the European Union”, нав. дело, стр. 1243-1244.

33) Исто, стр. 1249.

34) Исто, стр. 1251.

када структура делегираних овлашћења пружа подстицаје агенту да се понаша на начин који је штетан по преференције принципала.³⁵⁾

Принципали могу да смање трошкове делегирања додељивањем ограничених овлашћења агенту, или текућим (*ongoing*) надзором и обуздавањем агента. Кључно је да принципали делегирају онај опсег овлашћења који ће да омогући агенту да постигне жељене циљеве са минимумом трошкова делегирања.³⁶⁾ Поред успостављања *ex ante* административних процедура, којима се дефинише обим активности агента, утврђују правна средства која агент може да користи и процедуре које мора да поштује, принципали могу и *ex post* (након деловања агента) да надзиру понашање агента или утичу на његово понашање применом санкција.³⁷⁾

Контрола над ДАЕУ може се посматрати на временској скали која обухвата *ex ante* успостављене механизме, текућу (*ongoing*) контролу и *ex post* полагање рачуна, или одговорност ДАЕУ. У оквиру п-а модела, нагласак је стављен на *ex ante* и текуће механизме контроле.³⁸⁾

Главне компоненте механизма контроле принципала над агентом су надзор и санкције. Надзор утиче на понашање агента тако што постаје мање вероватно да ће „забушавање“ проћи непримећено. С друге стране, санкције служе да одврате агента који не би усклађивао своје деловање са преференцијама принципала. Будући да би трошкови агента који тако поступа били повећани, постојање санкција га наводи да верно испуњава своје функције.³⁹⁾

Постоје два механизма надзора, а то су: 1) „надзор полицијске патроле“ (*police-patrol oversight*); и 2) „надзор противпожарног аларма“ (*fire-alarm oversight*). Први механизам подразумева активно надгледање деловања агента од стране принципала да би се обесхрабрила могућност деловања које није усклађено са циљевима

35) Mark A. Pollack, "Delegation, Agency and Agenda-Setting in the European Community", *International Organization*, Vol. 51, No. 1, 1997, стр. 108-110.

36) Mark Thatcher, Alec Stone Sweet, "Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions", нав. дело, стр. 4-5.

37) Mark A. Pollack, "Delegation, Agency and Agenda-Setting in the European Community", нав. дело, стр. 108-109.

38) Slađana Mladenović, "Accountability of European Regulatory Agencies Between the Delegation of Powers and Public Accountability Models", нав. дело.

39) Jonas Tallberg, "Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?", нав. дело, стр. 28.

ма принципала.⁴⁰⁾ Процедуре, које у оквиру овог типа могу да се примене, подразумевају јавна саслушања, теренско посматрање и редовно извештавање о деловању агента. Иако „надзор полицијске патроле“ може да буде делотворан у усклађивању деловања агента са намерама принципала, цена увођења овог надзора је висока за принципала. У случајевима кад постоји више принципала, ова врста надзора може да се сматра јавним добром, зато што појединачни принципал, који је потрошио средства у активностима надзора, не може да спречи да други принципали имају корист од тих активности.⁴¹⁾

Други механизам надзора подразумева да принципали не морају директно да надзиру агента, већ могу да се ослоне на треће стране (грађане, организоване интересне групе, као и друге агенте) које ће да надзиру деловање агента, апелују на њега или обрате се суду. Предност овог механизма састоји се у томе што принципали успевају да екстернализују трошак надзора над агентом, јер трошкове плаћају и други актери који учествују у надзору. Недостаци механизма се односе на могућност да успостављени обрасци надзора погодју одређеним интересним групама, као и да се односе искључиво на оне активности агента које су важне за интересне групе. Ван тог опсега активности, понашање агента може да остане без надзора.⁴²⁾

Једини принципал који има капацитета за „надзор полицијске патроле“ је Комисија, односно њени Генерални директорати, путем којих Комисија покушава да интегрише ДАЕУ у своје активности.⁴³⁾ Иако у Управним одборима ДАЕУ доминантан састав чине представници држава чланица, различита истраживања указују да државе не остварују делотворан надзор над ДАЕУ на начин на који то може да ради Комисија.⁴⁴⁾

С друге стране, ЕП је од 1995. године у односу на ДАЕУ почео да користи своја буџетска овлашћења и да врши притисак да се ДАЕУ дизајнирају на начин који ће њему пружити већи надзор.

40) Полак (*Pollack*) наводи механизме које су претходно дефинисали Меккубинс (*McCubbins*) и Шварц (*Schwartz*) на примеру САД. Mark A. Pollack, “Delegation, Agency and Agenda-Setting in the European Community”, нав. дело, стр. 111.

41) Исто.

42) Исто.

43) Morten Egeberg et al., “Situating EU Agencies in the Political-Administrative Space”, *ARENA Working Paper*, No. 6/2014, University of Oslo, Oslo, 2014, стр. 12.

44) Исто, стр. 4-5.

Поред тога, ЕП је критиковао доминацију држава чланица у УО и истицао забринутост у вези са транспарентношћу и демократском одговорношћу ДАЕУ. Будући да је имао ограничене ресурсе за спровођење директног надзора, ЕП је тражио дефинисање формализованих, отворених, транспарентних управних процедура које би омогућиле интересним групама, које су биле његови савезници, да спроведу индиректни надзор у виду „противпожарног аларма“.⁴⁵⁾

Према теорији п-а, санкције које су на располагању принципалима обухватају буџетску контролу, поништавање аката агента усвајањем накнадних прописа, као и ревидирање успостављених административних процедура. Међутим, строге процедуре надзора захтевају значајна средства, а санкције могу да наметну трошкове и принципалима, а не само агентима. У пракси, принципали ће усвојити механизме контроле само ако су трошкови тих механизма мањи од суме губитака у делегирању овлашћења које би требало да смање.⁴⁶⁾

Конкретни механизми контроле, коју принципали остварују у односу на ДАЕУ, подразумевају комбинацију надзора и санкција. При том, принципали могу да остварују механизме контроле појединачно, или заједничким деловањем. Сви принципали разматрају планове рада и годишње извештаје ДАЕУ, укључујући финансијске извештаје. Савет и ЕП могу да саслушавају кандидате за директора пре именовања, у току вршења дужности, као и пре реизбора. Европски парламент, као орган буџетске власти, може да одбије давање буџетске разрешнице ДАЕУ. Комисија је задужена за периодичну евалуацију ДАЕУ и за активирање система упозорења. Исход евалуације, по правилу петогодишње, може да буде окончање постојања ДАЕУ или ревизија њиховог оснивачког акта. С друге стране, систем упозорења се активира уколико постоје озбиљни разлози за забринутост да ће УО усвојити одлуку која није у складу са овлашћењима ДАЕУ, која би могла би да представља кршење права ЕУ или да буде у очигледној несагласности са циљевима политике ЕУ. Комисија може да захтева од УО да се уздржи од доношења такве одлуке, али уколико се УО о то оглуши, Коми-

45) R. Daniel Kelemen, “The Politics of ‘Eurocratic’ Structure and the New European Agencies”, нав. дело, стр. 104-105.

46) Mark A. Pollack, “Delegation, Agency and Agenda-Setting in the European Community”, нав. дело, стр. 108-109.

сија о томе формално обавештава ЕП и Савет. У том случају, ове три институције могу заједно да реагују, што представља пример заједничког остваривања контроле над деловањем ДАЕУ од стране принципала.⁴⁷⁾

* * *

У светлу теорије принципал-агент, постојање више принципа представља једну од најважнијих карактеристика делегирања овлашћења ДАЕУ и успостављања механизма контроле над њима. Интерни принципи у ЕУ – Савет, ЕП и Комисија, остваривали су различит степен утицаја на делегирање овлашћења ДАЕУ приликом њиховог оснивања, и, самим тим, различит степен контроле над њиховим деловањем. Примена начела институционалне равнотеже између ове три институције довела је, у контексту ДАЕУ, до усвајања Заједничког приступа 2012. године, који је уредио оквир функционисања ДАЕУ. Паралелно деловање Суда ЕУ омогућило је трансформацију ДАЕУ, од тела која су могла да врше само извршна овлашћења, без права да усвајају правнообавезујуће акте, у тела која могу да врше дискрециона овлашћења и усвајају правнообавезујуће акте. Истовремено, механизми контроле над ДАЕУ, који имајући у виду теорију п-а, представљају комбинацију надзора и санкција, такође су обележени постојањем више принципала, који у различитом степену учествују у конкретним механизмима контроле.

ЛИТЕРАТУРА

- *Analytical Fiche Nr° 1*, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/fiche_1_sent_to_ep_cons_2010-12-15_en.pdf, 21/01/2017.
- *Analytical Fiche Nr° 18*, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/fiche_18_sent_to_ep_cons_2011-03-16_en.pdf, 21/01/2017.

47) Механизми надзора над ДАЕУ од стране принципала одређени су на основу њихових оснивачких аката. Опширније у: Nuria Font, "Designing Accountability Regimes at the European Union Level", in: *Accountability and Regulatory Governance* (eds. Andrea C. Bianculli, Xavier Fernández-i-Marín, Jacint Jordana), Palgrave Macmillan, London, 2015, стр. 130. Видети такође *Joint Statement of the European Parliament, the Council of the EU and the European Commission on decentralised agencies*, нав. дело.

- Chamon Merijn, “EU Agencies between Meroni and Romano or the Devil and the Deep Blue Sea”, *Common Market Law Review*, Vol. 48, No. 4, 2011, стр. 1055-1075.
- Commission of the European Communities, *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council European Agencies – The Way Forward*, COM (2008) 135 final, Brussels, 11.03.2008.
- *Decentralised agencies*, Internet, https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/decentralised-agencies_en, 23/01/2017.
- Dehousse Renaud, “Delegation of Powers in the European Union: The Need for a Multi-Principals Model”, *West European Politics*, Vol. 31, No. 4, 2008, стр. 789-805.
- Egeberg Morten et al., “Situating EU Agencies in the Political-Administrative Space”, *ARENA Working Paper*, No. 6/2014, University of Oslo, Oslo, 2014, стр. 1-23.
- European Commission, *Communication from the Commission: The operating framework for the European Regulatory Agencies*, (COM 2002 718) of 11.12.2002.
- Font Nuria, “Designing Accountability Regimes at the European Union Level”, in: *Accountability and Regulatory Governance* (eds. Andrea C. Bianculli, Xavier Fernández-i-Marín, Jacint Jordana), Palgrave Macmillan, London, 2015, стр. 123-142.
- Geradin Damien, Petit Nicolas, “The Development of Agencies at EU and National Levels: Conceptual Analysis and Proposals for Reform”, *Jean Monnet Working Paper* 01/04, стр. 1-62.
- Herwig C.H. Hofmann, Alessandro Morini, “Constitutional Aspects of the Pluralisation of the EU Executive through ‘Agencification’”, *European Law Review*, Vol. 37, No. 4/2012, стр. 419-443.
- *Joint Statement of the European Parliament, the Council of the EU and the European Commission on decentralised agencies*, Internet, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/joint_statement_and_common_approach_2012_en.pdf, 21/01/2017.
- Kelemen R. Daniel, “The Politics of ‘Eurocratic’ Structure and the New European Agencies”, *West European Politics*, Vol. 25, No. 4, 2002, стр. 93-118.
- Majone Giandomenico, Everson Michelle, “Institutional Reform: Independent Agencies, Oversight, Coordination and Procedural Control”, in: *Governance in the European Union* (eds. Olivier de Schutter et. al.), Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2001, стр. 129-168.
- Majone Giandomenico, “Two Logics of Delegation. Agency and Fiduciary Relations in EU Governance”, *European Union Politics*, Vol. 2, No. 1, 2001, стр. 103-122.
- Meškić Zlatan, Samardžić Darko, *Pravo Evropske unije I*, TDP, GIZ, Sarajevo, 2012.
- Mladеновић Слађана, “Accountability of European Regulatory Agencies Between the Delegation of Powers and Public Accountability Models”, *Serbian Political Thought*, Vol. 11, No. 1/2015, Institute for Political Studies, стр. 107-122.

- Peters B. Guy, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti. Novi institucionalizam*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- Pollack Mark A., “Delegation, Agency and Agenda-Setting in the European Community”, *International Organization*, Vol. 51, No. 1, 1997, стр. 99-134.
- Pollack Mark A., “Learning From the Americans (Again): Theory and Method in the Study of Delegation”, *West Europe-an Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 200-219.
- Saurer Johannes, “The Accountability of Supranational Administration: The Case of European Union Agencies”, *American University International Law Review*, Vol. 24, No. 3, стр. 429-488.
- Scholten Miroslava, Van Rijsbergen Marloes, “The Limits of Agencification in the European Union”, *German Law Journal*, Vol. 15, No. 7, 2014, стр. 1223-1255.
- Tallberg Jonas, “Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?”, *West European Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 23-46.
- Thatcher Mark, Stone Sweet Alec, “Theory and Practice of Delegation to Non-Majoritarian Institutions”, *West European Politics*, Vol. 25, No. 1, 2002, стр. 1-22.
- Yataganas Xénophon A., “Delegation of Regulatory Authority in the European Union. The Relevance of the American Model of Independent Agencies”, *Jean Monnet Working Paper* 3/01, Internet, www.jeanmonnetprogram.org/archive/papers/01/010301.rtf, 15/08/2016, стр. 1-68.

Sladjana Mladenovic

DELEGATION OF POWERS TO THE EU DECENTRALISED AGENCIES FROM THE PRINCIPAL-AGENT THEORY PERSPECTIVE

Resume

In this paper the author analyses the delegation of powers to the decentralised agencies of the European Union (DAEU) and the mechanisms of control established over them, following the principal-agent (p-a) approach. While the DAEU represent the agents receiving the delegated powers, the institutions of the institutional triangle of the EU (European Parliament – EP, Council and the Commission), as well as the EU member states, represent the principal delegating the powers to the DAEU and choosing the mechanisms of institutional control over them. The decisions on delegating powers to the DAEU are made by

the institutional triangle, while the member states are represented in the Council.

The most distinguishing features of the delegation of powers to the DAEU and establishing mechanisms of control over them consist of: 1) the existence of multiple principals; and 2) the combination of oversight and sanctions in controlling the DAEU.

The existence of multiple principals to the DAEU is the consequence of the design of the EU institutional structure, aiming at avoiding the concentration of powers. In the case of DAEU, although each principle has its own preferences, and may act as a veto player, the existence of the institutional balance among the institutional triangle has led the principals towards concluding the Common Approach on Decentralised Agencies in 2012, thus establishing the outline of the functioning and control over the DAEU. The Court of Justice of the EU has both established and reinterpreted the delegation doctrine concerning the DAEU, which has also affected the behaviour of the principals.

The combination of oversight and sanctions as the mechanisms of control over the DAEU by the institutional triangle is another distinctive feature of the EU political system. Within the p-a approach, the emphasis is put on the ex ante and ongoing control mechanisms, with multiple examples of individual and common control of the principals over the DAEU.

The author concludes that both of these features marked the transformation of the DAEU from bodies with only limited executive powers without the right to enact binding acts to bodies with discretionary powers and powers of adopting binding acts of general application.

Keywords: decentralised agencies of the European Union, European Union, principal-agent theory, delegation of powers, institutional triangle, institutional balance.

Овај рад је примљен 23. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

Тања Вујовић*

Универзитет у Приштини, Економски факултет

НЕКИ РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ СУ ПОТРОШАЧИ ИСТОКА ЗЕЛЕНИЈИ ОД ПОТРОШАЧА ЗАПАДА

Сажетак

Истраживања су показала да се човек, у зависности од тога на ком делу Земљине кугле обитава, различито понаша у процесу куповине. Аутори су у раду фокус ставили на разлике у начину исхране, опремању стана, транспорту и при куповини потрошних добара, као четири под-индекса Greendex-а, тј. индекса еколошки одрживе потрошње. Према greendex-у потрошачи у Индији се понашају еколошки најодговорније, док су потрошачи у САД-у супротан екстрем. На основу тога, циљ рада је да се уз помоћ аналитичких, синтетичких, компаративних, историјских и других научних метода утврде фактори који условљавају разлике у greenindex-у. Као пресудни фактори идентификовани су они који произилазе из економске ситуације као и из обичаја, религије и саме културе. У последњем делу рада дат је предлог како потрошачима са Запада приближити зелене производе и које то принципе треба примењивати приликом увођења самих производа у производни програм и лансирања на тржиште, а у циљу постизања одрживог развоја.

Кључне речи: Одрживи развој, Greendex, зелени маркетинг, Индија, САД, Западна култура, Источна култура, природа.

* Ванредни професор

„Цивилизације не умиру зато што их убијају,
већ саме изврше самоубиство.“

Арнолд Тојнби

Од свог настанка као свесног бића, а нарочито од проналаска парне машине, чиме је у XVII веку отпочела индустријска револуција, човек је непрекидно настојао да повећа квалитет свог живота и то је, углавном, чинио на рачун квалитета животне средине. Ово стога што је за задовољавање својих потреба трошио велике количине природних ресурса, заузимао велике површине земљишта, а деградирану енергију и нус-производе разних технолошких процеса у виду разноврсних загађења враћао у екосистем. Многобројна научна открића и технолошки развој довели су човека до фазе у којој „готово да не постоји предмет који људски ум замисли, а да се он технолошки не може остварити“,¹⁾ али и до фазе у којој су огромни простори и живи свет у њима деградирани, угрожени, а многи и заувек уништени.

Основне узроке еколошке кризе не треба тражити само у научном, техничко технолошком и индустријском развоју, већ пре свега у друштвеној свести, која је подстицана интересима профита, у своје средиште поставила хедонизам и чулна задовољства, те себичне интересе сваког појединца, који као такви инсистирају на квантитету и постају неспособни да се критички односе према све проблематичнијој стварности. Оваквом животу може да се преда само човек који је склерозирао своје ЈА, тј. сваки онај ко је изгубио везу са прошлошћу, није заинтересован за будућност, већ на изразито егоцентричан начин, идентификујући читаво своје биће са садашњим материјалним добрима хоће само да ИМА, а не да БУДЕ²⁾. Међутим, треба имати у виду да у индустријски развијеним земљама, у којима су подмирене „квантитативне потребе живота“, и у којима се разматрају проблеми „квалитета живота“, постоји ментално-идеолошко загађење друштва (компоненте човекове средине) као лимитирајући фактор не само развитка хуманистичких потенцијала појединаца, већ и као фактор физичког и духовног оштећења човека³⁾.

1) Мара Ђукановић, *Животна средина и одрживи развој*, Елит, Београд, 1996, стр. 145.

2) Владета Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Аргs Libri, Београд, 2005, стр. 186.

3) Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, 6. изд., Завод за уџбенике, Београд, 2015, стр. 216.

Развивши универзалне принципе, моделе и законитости понашања, неолиберални капитализам и глобализам су, од човека створили *homoeconomicus*, чипованог да се рационално понаша и да увек настоји да максимизира своју циљну функцију. У складу са тим он се понаша и када се налази на тржишту и доноси одлуке о куповини, и када се налази у улози произвођача, трговца и сл., али и када доноси одлуку о свом образовању, занимању, о избору брачног друга и пријатеља, о томе жели ли имати децу, колико детета, како их васпитавати, о евентуалном разводу, о поштовању или кршењу закона, о политичком ангажовању, бављењу криминалом и сл. То је, дакле, водило широкој примени принципа рационалности на све неекономске сфере, односно инкорпорирању економске логике и у нетржишне односе, тј. тзв економском империјализму. Тај неолиберализам и економски империјализам на место хуманости ставља индексе тржишта акције, на место достојанства, ставља глобализацију беде, на место наде празнину, а на место живота интернационални тероризам.⁴⁾

Суштина система вредности, у коме велико и скупо надокнађује лош укус и плиткост осећања, манифестује се кроз похлепу и настојање непрестаног увећавања материјалног богатства. И управо тај материјалистички систем вредности водио је ка томе да се савремена цивилизација нађе пред еколошком кризом која је свеобухватнија, неизбежнија и теже решива од иједне коју је људски род икада имао пред собом. Суочавајући се са овом кризом, човек је схватио да све те материјалне ствари ка којима тежи могу изгубити свој смисао ако он, удовољавајући својој похлепи прекорачи границе раста које ипак поставља Природа.

Трагајући за одговором на питање како уместо квантитета дати приоритет квалитету живота, човек је развио концепт одрживог развоја, који је први пут обухватио елементе глобалности. Ово стога што се схватило да угроженост животне средине не познаје националне границе, па због тога представља саставни део заједничких проблема са којима се цело човечанство суочава (промена климе, оштећење озонског омотача, киселе кише, деградација тла, загађивање вода и ваздуха и сл.) и, самим тим, захтева јединствену акцију на глобалном нивоу за спасавање планете Земље. На

4) Данило Ж. Марковић, „Социолошки контекст економске делатности у савременом друштву“, *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица*, XLII (1)/2012, стр. 139.

тај начин Природа је постала једна од темељних политичких категорија.⁵⁾ Сем тога, будући да се еколошки проблеми везују за и компликују са неким другим светским проблемима – проблемима неразвијености, недовољног образовања, неконтролисаног прираштаја становништва, решавање глобалних социјалних, економских и еколошких проблема мора бити предмет заједничке акције свих земаља света. Ово захтева изналажење алтернативних хуманистичких начела развоја која ће успети да превазиђу идеолошке и политичке разлике које постоје између појединих држава, као и јаз између знања и морала, науке и етике. Ово у смислу да не постоји наука која је негативна или супротна интересу људи. Зло проистиче из злоупотребе знања, када се оно користи за рат и разарање, или када се примењено знање користи само ради економских циљева. Само исправна употреба знања пружа благостање и напредак⁶⁾.

Колико је тешко превазићи те разлике говори чињеница да се ни четврт века након прихватања и лансирања концепта одрживог развоја на Светском самиту у Рију 1992. године, упркос доношењу бројних агенди, декларација, Миленијумских циљева, Глобалних циљева за одрживи развој и других више или мање обавезујућих докумената, није направљен значајнији помак ка хуманизацији друштва, општем благостању, свеукупном задовољавању личних потреба и осећању задовољства и среће. То указује на потребу преиспитивања искрености тежње значајних међународних фактора ка реализацији концепта одрживог развоја⁷⁾. Увиђајући, дакле политичку неефикасност овог концепта намеће се питање није ли одрживи развој само једна оптимистична теорија која сматра да капитализам може сам од себе да трансформише своју дивљу природу, те да се од звери претвори у кућног љубимца⁸⁾.

Проблем је можда у томе што се решења траже из перспективе капиталистичких односа. Период након Велике економске кризе 2008. године јасно је показао да се универзалне вредности, као што су правда, слобода човека, слободан ум, љубав према себи и ближњима, доброта, пожртвованост и сл., урушавају под налетом

5) Дарко Надић, Урош Шуваковић, „Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије - политичка визија или утопија“, *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије, Београд, 62/2011, стр. 161.

6) Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, стр. 311-347.

7) Весна Милтојевић, „Одрживи развој и квалитет живота“, *ТЕМЕ*, Универзитет у Нишу, 3/2006. стр. 428.

8) Дарко Надић, Урош Шуваковић, нав.дело, стр. 162.

глобализма, похлепом, мржњом, ниподаштавањем других, стварањем неолибералног, неоробовласничког друштва, друштва малобројних господара „више“ расе и масе савремених робова или биоробота са диригованим умом⁹⁾. Немогућност решавања економских, социолошких и еколошких проблема можда пре указује на то да су се достигле границе савременог, неолибералног капитализма, а не стварне границе раста на планети Земљи. Неспособност савременог света да постави чврсте темеље зеленој економији, која у свом најједноставнијем изразу, подразумева ниско-угљеничну, ефикасну у коришћењу ресурса, социјално инклузивну економију која, осигурава послове и напредак¹⁰⁾, свакако је одраз лицемерног односа и недостатка трајног опредељења развијених земаља света да кроз конкретне акције искорене сиромаштво и створе основне претпоставке за постизање одрживог развоја.

Ово указује на нужност проналаска алтернативе постојећем неолибералном капитализму, коме се након светске економске кризе назире крај, која мора у себи да садржи и еколошки принцип сопствене заснованости. Настанак новог друштвеног система, без икакве сумње, биће повезан са хтењем за бољим животом свих људи, а тај циљ могуће је остварити само у ситуацији у којој човек не нарушава основне принципе функционисања природних система, доводећи тиме у опасност сопствени опстанак¹¹⁾.

С обзиром на то да људи не могу више ласкати себи да су највреднији и најквалитетнији део природе имајући у виду докле су својом активношћу у стању да је деградирају, то ће морати своју будућност да граде на квалитативно другачијим вредностима, у чијој скали доминантну улогу добија Живот уопште, а онда живот људске врсте.¹²⁾

9) Јован Миливојевић, Александар Ђорђевић, Светлана Стојановић, „Квалитет живота са аспекта филозофије живота и система вредности заједнице“, у зборнику *Фестивал квалитета 2014 (FQ2014)*, (приредили Славко Арсовски, Миодраг Лазић, Миладин Стефановић), Факултет инжењерских наука, Крагујевац, 2014, стр. 56-3.

10) Никола Лакић, „Република Србија у контексту енергетско-климатске политике ЕУ: развој зелене економије у Републици Србији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2014, стр. 257.

11) Урош Шуваковић, Дарко Надић, „Климатске промене - глобални узроци, глобалне последице, глобално решење“, *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије, Београд, 70/2013, стр. 303.

12) Весна Милтојевић, „Екологија - хуманизам – култура“, *ТЕМЕ*, Универзитет у Нишу, Ниш, 2/2002, стр. 255.

1. МАРКЕТИНГ У ПОКУШАЈУ ДА ОДГОВОРИ НА ИЗАЗОВЕ ЕКОЛОШКЕ КРИЗЕ

Суочавајући се са изазовима које еколошка криза поставља пред савремену цивилизацију, економска наука је проширивала предмет свог интересовања и почела да тражи решења која би измирила еколошке и економске мотиве људског деловања. Због повећане забринутости за стање животне средине, под окриљем економске науке почиње да се развија посебна дисциплина - еколошки или зелени маркетинг. Зелени маркетинг односи се на процес продаје производа и/или услуга који су *eco-friendly*, тј. приликом чије производње се водило рачуна о заштити животне средине, односно који су произведени и/или паковани на еколошки прихватљив начин¹³⁾.

Развој зеленог маркетинга значајно је утицао како на понуду *eco-friendly* производа, тако и на куповне одлуке потрошача који су почели да показују интересовање за еко производима. Произвођачи су постепено схватили да, ако желе да привуку пажњу и придобију лојалност потрошача морају да нуде «зелене» производе, а да би њихови производи добили ознаку „зелени“, морају знатно да повећају енергетску ефикасност и продуктивност природних ресурса, да примене моделе биолошких/цикличних производних система, подстакну дематеријализацију производа, пронађу безбедније начине превозења и складиштења опасног и мање опасног отпада и реинвестирају у очување планетарног „природног“ капитала. Истовремено, произвођачи који су у своју понуду увели зелене производе морали су да раде и на „озелењавању“ потрошача. С тим у вези Чарли Вилсон и Арнулф Грублер (Wilson & Grubler) потенцирају да се значајно смањење утицаја на животну средину не може постићи без интегрисаног приступа развоју чистих и енергетски и ресурсно ефикасних технологија, које су економски исплативе, уз истовремено предузимање напора да те технологије буду прихваћене од крајњих корисника, тј. без узајамне интеракције „доброг“ инжењеринга, „добре“ економије и „добрих“ потро-

13) Surya, R. & Banu, V.P., „Introduction to Green Marketing“, *SSRG International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS)* – volume 1, issue 2, Oct 2014, p. 1.

шача, при чему мисле да треба радити на промени преференција потрошача.¹⁴⁾

Теодор Левит (Theodore Levitt), још 80-их година прошлог века наглашавао је да при доношењу стратешких одлука о томе у ком правцу развијати пословање и које иновације уводити у производњу, изборе алтернативних праваца и иновација треба базирати на преференцијама потрошача, а не на сврсисходности производа. Преференције морају бити створене пре него што се производ лансира на тржиште и постане ствар избора потрошача, што захтева примену тзв. креативне имагинације¹⁵⁾. Корпоративна преокупација производима, а не потребама потрошача, унапред је осуђена на неуспех, јер потрошачи бирају производе и прихватају иновације које нуде користи које они желе. Истраживања показују да многи „зелени“ производи нису успели због „зелене маркетинг миопије (кратковидости)“ – будући да су зелени маркетинг били фокусирани на то да производу дају зелене перформансе, док су законској регулативи и разним зеленим активистима препустили „озелењавање“ очекивања потрошача и осталих учесника на тржишту.¹⁶⁾

Постоји уверење да потрошачи не купују зелене производе због предрасуда да је њихово коришћење повезано са одређеним жртвовањима - нелагодностима, већим трошковима и нижим перформансама, а да тиме не обезбеђују значајне еколошке предности. Упркос томе шта потрошачи мисле, мноштво зелених производа који су доступни на тржишту је у ствари пожељно, јер они имају боље перформансе, пружају додатне погодности и смањују трошкове пословања. Стога, друштвено одговорни маркетинг коришћењем еко-означавања, еко-брендирања, еко-оглашавања и других зелених маркетиншких алата, треба да мења перцепцију и развија свест потрошача у правцу да приликом доношења одлуке о куповини производа треба да знају од којих сировина је израђен, како се те сировине набављају и одакле потичу, те какав је

14) Charlie Wilson and Arnulf Grubler, *Lessons from the history of technology and global change for the emerging clean technology cluster*, World Economic and Social Survey, 2011, p. 37.

15) Theodore Levitt, *The Marketing Imagination, New, expanded edition*, The Free Press, New York/London, 1983, p. 132.

16) Jacquelyn Ottman, Edwin R. Stafford and Cathy L. Hartman, „Avoiding Green Marketing Myopia“, *Environment, Science and Policy for Sustainable Development*, Committee for Environmental Information (Saint Louis, Mo.), Taylor & Francis (Routledge), 48(5):22-36 · June 2006, p. 24.

потенцијални утицај тих производа на околину након што постану смеће¹⁷⁾

Поставља се питање зашто потрошачи нерадо прихватају зелене производе и да ли се свугде у свету потрошачи исто односе према *eco-friendly* производима.

2. ИНДЕКС ЕКОЛОШКИ ОДРЖИВЕ ПОТРОШЊЕ - GREENDEX

Истражујући понашање потрошача приликом опремања стамбеног простора, транспорта, куповања трајних и нетрајних потрошних добара, као и навике у исхрани National Geographic и GlobeScan су се, почев од 2008. године, фокусирали на 18 земаља света са шест континената и притом, нису оцењивали само ставове потрошача и њихову забринутост за животну средину, већ су пратили њихово реално понашање, навике и материјални начин живота. С тим у вези установили су индекс еколошки одрживе потрошње, тзв. Greendex који служи за праћење промена у понашању потрошача током времена и који треба да буде показатељ владама у ком правцу да развијају законодавство како би се подстакло и помогло одрживо понашање потрошача. Овај индекс такође може послужити корпорацијама приликом доношења одлука о развоју нових производа и пружању нових услуга, као и начину промовисања *eco friendly* производа, како би утицале на подизање еколошке свести и мењање понашања потрошача према еколошки прихватљивим производима.

17) Wong Fui Yeng & Rashad Yazdanifard , „Green Marketing: A Study of Consumers’ Buying Behavior in Relation to Green Products“, *Global Journal of Management and Business Research, Global Journals Inc. USA, Volume 15 Issue 5, 2015, p. 18.*

Табела 1. Вредност greendex-а и под-индекса за становање, транспорт, храну и потрошна добра по земљама у 2014. години

Р.бр.	Држава	Суб-индекс становање	Суб-индекс транспорт	Суб-индекс храна	Суб-индекс потрошна добра	Greendex укупно
1.	Индија	53,9	68,1	72,2	57,1	61,4
2.	Кина	48,9	67,0	48,9	56,0	57,5
3.	Јужна Кореја	47,3	65,2	65,0	57,8	55,7
4.	Бразил	48,5	67,2	57,4	53,3	55,5
5.	Аргентина	45,7	65,9	58,9	53,3	55,4
6.	Мексико	49,6	63,3	55,0	54,3	55,0
7.	Мађарска	42,7	67,8	64,9	49,8	54,8
8.	Русија	44,2	65,9	60,2	47,9	53,3
9.	Јужноафричка Република	42,6	58,5	60,3	52,1	52,2
10.	Немачка	38,5	62,5	62,5	46,0	51,3
11.	Шпанија	42,2	62,0	56,8	46,8	51,3
12.	Шведска	38,2	64,7	64,4	47,4	50,9
13.	Аустралија	38,9	59,1	64,1	44,7	50,4
14.	Велика Британија	35,7	62,9	62,2	46,4	49,5
15.	Француска	35,5	58,6	62,7	46,6	49,0
16.	Јапан	34,6	65,7	56,0	51,5	48,4
17.	Канда	33,3	57,3	63,0	43,6	47,2
18.	САД	31,2	54,7	56,8	43,2	44,6

Извор: National Geographic and GlobeScan, Greendex 2014. - Consumer choice and the Environment - A Worldwide Tracking Survey, London, San Francisco, Toronto, September 2014, pg. 35-39.

Greendex, дакле, обухвата четири под-индекса:

1. стамбени простор - начин грејања и хлађења простора, енергенти који се користе, опрема за грејање воде, коришћење обновљивих извора енергије и енергетски ефикасних уређаја,
2. транспорт - поседовање сопственог возила, јачина мотора, поседовање мотора ниске емисије издувних гасова, коришћење алтернативних врста превоза - пешачење, бицикл, јавни саобраћај, воз, авион,
3. начин исхране - локално произведена храна или произведена у сопственој режији, воће и поврће, говедина, пилетина, морски плодови, флаширана вода,

4. потрошна добра - преферирање *eco-friendly* производа, избегавање великих паковања, спремност плаћања виших цена *eco-friendly* производа, давање предности коришћеним и рециклабилним, број рачунара, телевизора и остале беле технике по члану домаћинства.

Из табеле се може видети да земље у развоју, попут Индије, Кине, Јужне Кореје и Бразила имају висок под-индекс који се односи на стамбени простор, док потрошачи у развијеним земљама (Енглеској, Француској, Јапану, Канади и САДу заузимају последњих пет места у табели. Индијци преферирају обновљиве изворе енергије, користе соларну енергију за загревање текуће воде, углавном купују енергетски ефикасну белу технику и настоје да смање потрошњу воде и перу веш у хладној води. За разлику од потрошача у Индији, Американци као највећи животни циљ постављају себи поседовање велике куће у којој се подразумева клима уређај, с тим да кућа има добру изолацију која одржава жељену температуру. Они углавном поседују штедљиве телевизоре и машине за прање судова.

Висока вредност под-индекса који се односи на транспорт (68,1) у Индији произилази из чињенице да Индијци спадају у потрошаче који од свих посматраних земаља најмање поседују, позајмљују или рентирају моторна возила. Чак 60% Индијаца изјашњава се да пешачи или бициклом прелази жељене дестинације, углавном возе мотоцикле или скутере и највише од свих истраживањем обухваћених нација користе јавни превоз, а за место становања бирају локацију која је близу њиховог радног места како би смањили утицај њиховог транспорта на животну средину. За разлику од Индијаца просечан Американац поседује два или више аутомобила, у којима се углавном возе сами, најмање користе јавни превоз, бицикл и пешачење као опцију за прелажење жељених дестинација, а њихово радно место је у просеку најудаљеније од места становања у односу на све остале посматране нације.

Под-индекс који се односи на навике у исхрани у Индији достиже максималну вредност од 72,2, захваљујући томе што у исхрани Индијаца преовлађује воће и поврће и храна која је произведена у сопственој режији, најмање од свих посматраних нација конзумирају говедину и свињетину и храну из увоза. С друге стране Амерички потрошач најређе од свих посматраних потрошача конзумира локално произведену храну, као и воће и поврће, углавном

купује прерађену храну и упаковане намирнице, највише од свих посматраних нација конзумира говедину и чак 30% Американаца свакодневно користи флаширану воду за пиће.

Што се под-индекса који се односи на нетрајна и трајна потрошна добра тиче, може се рећи да иако Индијци у 57% случајева избегавају по животну средину штетне производе, и настоје да купују половне и коришћене производе, ипак све чешће дају предност производима за једнократну употребу да би избегли њихово прање и нису спремни да плате вишу цену за есо-friendly производе, јер сматрају да су лошији од конвенцијалних производа. Слично њима Американци преферирају производе за једнократну употребу. Они најређе од свих истраживањем обухваћених нација носе своје торбе када иду у куповину. Оно што је нарочито карактеристично је да чак 23% америчких домаћинстава поседује четири или више ТВ пријемника.

3. НЕКИ РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ ЈЕ ИНДИЈА НА ВРХУ А САД НА ДНУ ЛЕСТВИЦЕ ПО ВРЕДНОСТИ GREENDEX-a

Разлоге за овако дијаметрално супротне навике потрошача на Истоку (Индија, Кина) и Западу (САД, Канада) можемо тражити у економским и културолошким разликама. БДП по глави становника 2015. године у Индији износио је 1.581,6 US\$, у Кини 7,924,7 US\$, док у САД 55.836.8US\$ и у Канади 43.248,5 US\$¹⁸⁾. Према подацима CIA у Кини 6,1% становника живи испод границе сиромаштва, у Индији 29,8%, док у Америци 15,1% и Канади 9,4% становника.¹⁹⁾ Када се ово има у виду не изненађује податак да чак 72,2% Индијаца своју исхрану базира на локално произведеном воћу и поврћу, као и да 60% њих свакодневне дестинације прелази бициклом и пешачењем и 57% приликом куповине предност дају половним и већ коришћеним производима. Нижи БДП по глави становника и сиромаштво такође условљава штедљивији однос према потрошњи енергије, воде и другим издацима у вези са становањем. Но, када је о храни реч, доминантно учешће хране биљног порекла код Индијаца може се објаснити и верским нави-

18) GDP per capita (current US\$), Internet, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

19) Field Listing: Population Below Poverty Line, Internet, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2046.html>

кама у исхрани. Хиндуси избегавају храну за коју се верује да омета развој телесних или менталних способности, као и да спречава особу да достигне менталну чистоћу и заједништво са Богом. Они се придржавају концепта ненасиља (ахимса), тј. избегавају наношење бола животињама, те стога већина верника избегава да једе месо (пре свега говедину и свињетину, као и рибу и остриге). Чак и јаја и млечне производе, иако нису забрањени, ретко једу јер им религија препоручује да их избегавају.

Што се штедљивог односа према потрошњи енергије тиче, треба имати у виду да су Индија и Кина многољудне земље (2015. године Кина је имала 1.371.220.000 а Индија 1.311.050.530 становника²⁰⁾) те да њихово стално растуће становништво има све веће енергетске захтеве, које је тешко задовољити. Како се њихов индустријски развој углавном базира на фосилним горивима чије коришћење има за последицу висок ниво загађености животне средине, то је у овим земљама нарасла свест о потреби коришћења алтернативних извора (пре свега соларне енергије). У појединим руралним подручјима соларни панели су једини начин за обезбеђивање електричне енергије за сеоска домаћинства. Сем тога, климатски услови у земљама које су на врху лествице по коришћењу «зелене струје» (Индија, Кина, Јужна Кореја, Бразил, Аргентина) са претежном суптропском и умереном (у неким деловима и тропском) климом са великим бројем сунчаних дана, представљају добар предуслов за коришћење соларне енергије. Због свега овога сектор обновљивих извора енергије у овим земљама увелико је потпомогнут владиним иницијативама (нарочито у Индији), те отуда у њима и све већи број домаћинстава која користе соларне енергију у својим домаћинствима.

Када је о културолошким разликама реч, Индија и Кина са једне, и Америка и Канада, са друге стране, типични су представници две потпуно различите културе, културе Истока и Запада, културе одрицања и стицања, колективистичке и индивидуалистичке културе, тј. културе «колективистичког истока» у коме је наглашен «ми» идентитет и у коме је основна друштвена јединица породица, и «индивидуалистичког запада» који наглашава «ја» идентитет и у коме је основна друштвена јединица појединац.²¹⁾

20) Population, total, Internet, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>

21) Ранка Јекнић, „Системске и културне разлике“, *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, Правни факултет, Сплит, 1/2007, стр. 120.

Исток и Запад раздвајају фундаменталне разлике. Те разлике присутне су у свим аспектима материјалног и духовног живота. Особине карактеристичне за Западног човека су: објективност, екстравертираност, господарење, научност, рационалност, прагматизам, аналитичност, вера у човекову савршеност и прогрес, присутност идеолошког фактора, отуђење од природе, лаицизација итд. Заједничка обележја Источњака (незападне) културе јесу: интровертни менталитет (унутрашњи живот), духовност, медитативност, ирационализам, интуитивни тип мишљења, емотивност, блискост с природом, непостојање сукоба науке и религије, итд. Интроверзија, својствена Истоку, на Западу се сматра абнормалном, морбидном или чак недопуштеном. Западно схватање о «духу» за разлику од онога како се ова реч употребљава на Истоку, изгубило је метафизичко значење. На Западу је спољашњи човек толико ступио у први план, да се отуђио од свог унутрашњег бића. На Истоку је дух космички принцип, есенција постојања уопште. Источњачком духу не пада тешко да себи замисли свест без ЈА. Свест се сматра способном да превазиђе ЈА стање. У том вишем стању ЈА чак потпуно нестаје. Тамо се не сумња у егзистенцију духовних стања која прелазе границе свести. У Источњачком погледу на свет природа ужива статус дубоко укорењеног идеала, не постоји супротстављеност културе, као људске сфере и природе која лежи изван ње. Човек и природа нису поларизовани, већ су схваћени као заједнички делови свеобухватне космичке целине. За већину Западњака карактеристична је склоност отуђењу од природе. Они сматрају да човек и природа немају ничег заједничког, изузев неких пожељних одлика и да природа постоји само да би је човек искориштавао.²²⁾

4. ТРИ „CS“ ПРИНЦИПА ЕКО-МАРКЕТИНГА НЕОПХОДНИХ ПРИ КОМУНИКАЦИЈИ СА ПОТРОШАЧИМА НА ЗАПАДУ

Због свега реченог произилази да се у земљама Запада зелени производи морају увести у производни програм, као и лансирати на тржиште уз поштовање три важна принципа, тзв. „Три CS“, која треба да омогуће да духовно пао човек Запада уопште обрати

22) Остоја Ђукић, *Култура, етика и вођење организације - хрестоматија*, ГРАФИД Д.О.О., Бања Лука, 2006, стр. 15-22.

пажњу на њих и узме их у разматрање као могућу опцију која може задовољити њихове потребе. Ти принципи су²³⁾:

1) позиционирање вредности за потрошача (*consumervaluepositioning*) - При позиционирању зеленог производа маркетинг не сме да се ослања само на његове еколошке предности, већ треба бити усмерен на не-зелене вредности за потрошача, а његове еколошке перформансе пласирати само као додатну вредност производа. Ово због тога што потрошачи на Западу не купују производе зато што су они мање или више зелени, већ да би решили неки свој проблем, односно задовољили неку своју себичну потребу.

2) унапређење потрошачких знања (*calibration of consumer knowledge*) - кроз образовне маркетиншке поруке и слогане неопходно је повезивати еко атрибуте производа са жељеном вредношћу за потрошача и на тај начин подизати њихову еколошку свест. Дакле, маркетиншки програми треба успешно да унапређују знања потрошача о користима које имају од еко производа. У многим случајевима кроз маркетиншке поруке користи по животну средину позиционирају се тек као секундарне.

3) веродостојност тврдњи о производу (*credibility of product claims*). Кредибилитет је основа ефикасног еко-маркетинга. Зелени производи морају испуњавати или превазилазити очекивања потрошача, испоручујући своју обећану вредност за потрошача и обезбеђујући суштинску корист за животну средину. Често потрошачи немају знање или способност да провере да ли еко производи заиста садрже у себи обећану вредност, као ни то какав утицај они имају на животну средину, што води лошој перцепцији и скептицизму.

* * *

Из свега до сада реченог може се закључити да економска снага потрошача, степен образовања и ниво свести о томе да свако носи свој део одговорности за стање животне средине умногоне утичу на то хоће ли се потрошачи понашати на еколошки одржив начин или неће. Уз то, можда најважнији фактори који утичу на прихватање по животну средину повољног понашања, јесте систем вредности и веровања, који произилазе из доминирајуће кул-

23) Jacquelyn Ottman, Edwin R. Stafford and Cathy L. Hartman, „Avoiding Green Marketing Myopia“, op.cit., pg. 26.

туре која у различитим деловима света условљава, између осталог, и различит однос према смислу живота, према стицању материјалних вредности, па самим тим и према Природи.

Потрошачи у Индији, као типичном представнику источне културе, која се базира на хиндуизму као доминантној религији, управо и понашају у духу своје религије. Они свој его и себичне жеље одбацују кроз тежњу за општим знањем које их води ка постављању несебичних циљева и посвећено служење општем добру. Управо се због овога Индија и налази на првом месту када је реч о Greendex-у, тј. индексу који показује еколошки одрживо понашање.

Њима насупрот, за потрошаче у САД-у где доминира западно хришћанство, карактеристично је духовно посрнуће. Стога они изузетно негују егоцентризам и читаво своје биће идентификују са материјалним добрима која поседују, те више теже ка томе да имају, уместо да буду друштвено одговорни и одговорни према животној средини.

Стога се себичном човеку Запада при промовисању еколошки одрживог стила живота, као и *eco-friendly* производа, маркетиншки мора прићи на сасвим другачији начин, него ли човеку Истока. Предлаже се поштовање „три CS“ принципа, који инсистирају на томе да се у комуникацији са потрошачима истичу користи које ови имају од еко производа, а да се њихове еколошке перформансе пласирају само као додатна вредност производа.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђукановић Мара, *Животна средина и одрживи развој*, Елит Београд, Београд, 1996.
- Ђукић Остоја, *Култура, етика и вођење организације - хрестоматија*, ГРАФИД Д.О.О. Бања Лука, 2006.
- Јекнић Ранка, «Системске и културне разлике», *Зборник радова правног факултета у Сплиту*, Правни факултет, Сплит, 1/2007, стр. 119-135.
- Јеротић Владета, *Човек и његов идентитет*, ArsLibri, Београд, 2005.
- Лакић Никола, «Република Србија у контексту енергетско-климатске политике ЕУ: развој зелене економије у Републици Србији», *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2014, стр. 245-271.
- Марковић Ж. Данило, *Социјална екологија*, VI издање, Завод за уџбенике, Београд, 2015.

- Марковић Ж. Данило, «Социолошки контекст економске делатности у савременом друштву», *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, Косовска Митровица, XLII (1)/2012, стр. 135-156.
- Миливојевић Јован, Ђорђевић Александар, Стојановић Светлана, «Квалитет живота са аспекта филозофије живота и система вредности заједнице», у зборнику *Фестивал квалитета 2014 (FQ2014)*, (приредили Славко Арсовски, Миодраг Лазић, Миладин Стефановић), Факултет инжењерских наука, Крагујевац, 2014, стр. 56/11-56/14.
- Милтојевић Весна, „Одрживи развој и квалитет живота“, *ТЕМЕ*, Универзитет у Нишу, 3/2006, стр. 428-440.
- Милтојевић Весна, „Екологија - хуманизам – култура“, *ТЕМЕ*, Универзитет у Нишу, Ниш, 2/2002, стр. 245-260.
- Надић Дарко, Шуваковић Урош, «Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије - политичка визија или утопија», *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије, Београд, No 62/2011, стр. 161-167.
- Шуваковић Урош, Надић Дарко, «Климатске промене - глобални узроци, глобалне последице, глобално решење», *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије, Београд, No 70/2013, стр. 301-304.
- Field Listing: Population Below Poverty Line, Internet, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2046.html>
- GDP per capita (current US\$), Internet, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- Levitt Theodore, *The Marketing Imagination*, New, expanded edition, The Free Press, New York/London, 1983.
- National Geographic and GlobeScan, *Greendex 2014. - Consumer choice and the Environment - A Worldwide Tracking Survey*, London, San Francisco, Toronto, September 2014.
- Ottman Jacquelyn, Stafford R. Edwin and Hartman L. Cathy. , „Avoiding Green Marketing Myopia“, *Environment, Science and Policy for Sustainable Development*, Committee for Environmental Information (Saint Louis, Mo.), Taylor & Francis (Routledge), 48(5):22-36 · June 2006, pg.22-36.
- Population, total, Internet, <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>
- Surya, R. & Banu, V.P., “Introduction to Green Marketing”, *SSRG International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS)* – volume1, issue2, Oct . 2014. pg. 1-7.
- Wilson Charlie and Grubler Arnulf , *Lessons from the history of technology and global change for the emerging clean technology cluster*, World Economic and Social Survey 2011,
- Yeng Fui Wong & Yazdanifard Rashad, “Green Marketing: A Study of Consumers’ Buying Behavior in Relation to Green Products”, *Global Journal of Management and Business Research*, Global Journals Inc. USA, Volume 15 Issue 5, 2015, pg.16-23.

Tanja Vujovic

SOME REASONS OF MORE GREENER CONSUMERS OF THE EAST THAN OF THE WEST

Resume

Greendex – index of ecologically sustainable consumption is an indicator that is based on the study of consumer behavior during the equipping of housing, transportation, purchasing durable and non-durable consumer goods, as well as eating habits. As such, it is used for tracking changes in consumer behavior over time and should be an indicator for governments and top management of companies in which direction to develop legislation or to direct business strategies, to encourage and assist sustainable consumer behavior.

Greenindex shows that consumers have different patterns of acting, depending of the place where they live. Consumers in India behave as ecologically most responsible, while American consumers are the most irresponsible towards the environment . The factors, as economic power of consumers, education and awareness of the fact that each bears its share of responsibility for the environment greatly influence on whether consumers behave in an environmentally sustainable way or not. In addition, perhaps the most important factor affecting the acceptance of environmentally beneficial behavior, is a system of values and beliefs, arising from the dominant culture that, in different parts of the world, leads to, among other things, a different relation to the meaning of life, to the acquisition of material values, and therefore to the Nature.

Consumers in India as a typical representative of Eastern culture, which is based on Hinduism as the dominant religion, throw away their own ego and selfish desires attempting to the general knowledge that leads them to set the altruistic goals and the general welfare. It is precisely because of this India got the first place according to Greendex, ie. index that shows environmentally sustainable behavior.

Contrary to the Indians, for the consumers in the US, where Christianity dominates, is characteristic spiritual downfall.

They therefore extremely foster egocentrism identifying with the material goods they possess, instead of being socially responsible and accountable to the environment.

Therefore, marketing approach to the selfish people of the West when promoting environmentally sustainable lifestyles and eco friendly products, need to be very different than approach to the people of the East. We are suggesting the “Three CS” principles and their implementation, which insist that communication with consumers need to highlight the benefits of the eco products for consumers, and that their environmental performance should be shown only as additional value of products.

Key words: Greenindex, East, West, India, social responsibility, Marketing, Three CS.

АКТУЕЛНО

65

Јован Базић, Бојана Секулић

ИДЕОЛОШКИ ЦИЉЕВИ И САДРЖАЈИ
У ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС
ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

87

Урош В. Шуваковић

ПОКУШАЈ ВРШЕЊА ЛУСТРАЦИЈЕ У СРБИЈИ
КАО ОБЛИК УГРОЖАВАЊА ЊЕНЕ
НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

103

Александар Ђаковац

СВЕПРАВОСЛАВНИ САБОР НА КРИТУ:
КРИЗА САБОРНОСТИ

Оригинални
научни рад

Јован Базић

*Учитељски факултет, Универзитет у Приштини
– Косовска Митровица*

Бојана Секулић

*Учитељски факултет, Универзитет у Приштини
– Косовска Митровица*

ИДЕОЛОШКИ ЦИЉЕВИ И САДРЖАЈИ У ПРОГРАМИМА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ*

Сажетак

У овом раду су изложени резултати анализе идеолошких циљева и садржаја, као и њихових међусобних корелација у актуелним наставним програмима за први циклус основног образовања у Републици Србији. Ови програми су донети у процесу друштвено-политичких промена започетих октобра 2000. године, у којима је осим смене владајућих елита и прерасподеле политичке моћи, дошло до промена у друштву и систему вредности, а потом и до реконструкције српске државности. Све је то утицало и на учестале промене у образовно васпитном систему, што се може најпоузданије запазити у програмима за први циклус основног образовања где су наставни садржаји о друштвеним вредностима и најзаступљенији. Зато се ово истраживање бави анализом програма на нивоу документа, па је у њему примењен аналитичко-дескриптивни метод како би се идентификовали и описали основни идеолошки циљеви и садржаји, а потом и утврдила њихова међусобна сагласност и кохерентност са владајућом идеолошком

* Овај чланак је резултат рада у оквиру научног пројекта Института за политичке студије у Београду Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије (Број пројекта: 179009).

концепцијом. Основно полазиште у овим разматрањима је да су актуелни наставни програми за први циклус основног образовања у Србији дефинисани у складу са неолибералном идеологијом и стратегијом развоја и да је то учињено кроз механизме селективног приступа културним вредностима, њихове евалуације и намећања друкчијег погледа на свет. Идеолошки чиниоци у овим наставним програмима се могу препознати кроз циљеве, задатке и наставне садржаје који се односе нарочито на: развој свести о државној и националној припадности; развој религијске свести и верске толеранције; и оспособљавање за живот у демократски уређеном друштву. Ова питања су комплементарно дефинисана у виду експлицитних или скривених идеолошких садржаја.

Кључне речи: идеологија, основно образовање, наставни програм, евроинтеграције, Србија.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У процесу основног образовања стичу се елементарна знања и вештине неопходне за живот и рад у друштву. Међутим, образовање није вредносно неутрално, јер је оно дефинисано у складу с начелима владајуће идеологије у виду експлицитних или скривених идеолошких садржаја. Идеолошки циљеви у образовању су обликовање пожељних политичких ставова код младих и њиховог понашања у складу са владајућим вредностима, као и изградња одређеног концепта политичке културе. То су запазили многи политички мислиоци, тако да је још Аристотел указивао да је „за свако државно уређење потребно [је] посебно васпитање“.¹⁾

Основно образовање у Србији је обавезно и траје осам година. Остварује се кроз два образовна циклуса. Први циклус од првог до четвртог разреда, који је организован кроз разредно-предметну наставу; и Други циклус од петог до осмог разреда кроз предметну наставу. Пажња у овом раду је усмерена на први циклус основног образовања, зато што су у почетку образовања наставни садржаји о друштвеним вредностима најзаступљенији и код деце се на тим сазнањима у раном узрасту формирају правила понашања и базични ставови о друштвеном идентитету и вредностима којима

1) Аристотел, *Politika*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975, str. 202.

се придаје значај у њиховом социјалном окружењу. Та сазнања и особито идеолошки ставови који се стекну у детињству углавном остају до краја живота у њиховом понашању и културном обрасцу.

У борбама за преваленцију идеолошких утицаја у друштву образовање и васпитање су најосетљивија подручја, јер у њима владајуће класе и елите своју идеологију директно имплементирају, а оне које нису на власти, настоје да то остваре на различите начине. Идеолошки утицај на образовање и васпитање се врши кроз механизме селективног приступа културним вредностима, «приступ селективне традиције»,²⁾ њихове евалуације и наметања одговарајућег идеолошког погледа на свет. Такав утицај се непосредно одражава на образовно васпитне програме где се уграђују и обликују наставни садржаји и идеолошки погледи. Зато изгледа као да идеологије образовних програма изражавају «однос друштвене заједнице према образовању и дефинишу очекивања од образовања».³⁾

Актуелни наставни програми за први циклус основног образовања у Србији су донети у процесу друштвено-политичких промена започетих октобра 2000. године, у којима је осим смене владајућих елита и прерасподеле политичке моћи, дошло до промена у друштву и систему вредности, а потом и до реконструкције српске државности. Истовремено, дошло је до промене владајуће идеологије и одлучног преуређења државе на платформи неолибералне стратегије друштвеног развоја. Још на почетку ових промена (2001), започета је реформа образовања у складу са новим идеолошким начелима. То се одразило најпре на увођење у наставу нове идеологије „у чистом стању“,⁴⁾ кроз наставне предмете *Верска настава* и *Грађанско васпитање*, а нешто касније, уследиле су нормативне промене. Донети су нови закони, наставни планови и програми.⁵⁾ У њима је дошло до измене наставних циљева, задата-

2) Michael W. Apple, *Ideologija i kurikulum*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012, str. 187.

3) Živka Krnjaja, „Ideologije obrazovnih programa : šta očekujemo od obrazovanja, stanje i perspektive u Srbiji“, *Sociologija*, Vol. LVI, 3/2014, str. 301.

4) Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica, 2015, str. 40.

5) Актуелни наставни планови и програми за први циклус основног образовања у Републици Србији утврђени су различитим правилницима, који су доношени и мењани у раздобљу од 2004. до 2016. године. Истовремено у овом периоду су извршене промене Закона о основама система образовања и васпитања (2009) и донет је нов Закон о основном образовању и васпитању (2013). Ови закони и ажурирани текстови наставних планова и програма доступни су на сајту Завода за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије: http://www.zuov.gov.rs/zakoni_osnovno_obrazovanje/, 27/04/2017.

ка и садржаја, који су „увијени у владајућу идеологију“.⁶⁾ У суштини, у процесу ових промена, у наставним програмима су избачени многи садржаји са тематиком Југославије и културно-уметничког стваралаштва у њој, нарочито теме које се тичу народно-ослободилачке борбе и послератног развоја. Истовремено, у образовне програме су унети религиозни и духовни садржаји, проширени наставни садржаји са тематиком српског средњег века и ослободилачких ратова Србије до стварања Југославије, превреднована су дела српских аутора, као и аутора припадника националних мањина и етничких заједница које живе у Србији. У идеолошком погледу, из образовних програма су избачени наставни садржаји југословенског и социјалистичког наслеђа, а унети су религиозни, духовни и садржаји неолибералне идеологије и културних образаца западних капиталистичких друштава.

Полазно становиште у овим разматрањима је да се идеолошки садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Републици Србији могу препознати кроз зацртане циљеве и задатке који се односе на: развој свести о државној и националној припадности; развој религиозне свести и верске толеранције; и оспособљавање за живот у демократски уређеном друштву. Ова питања су веома комплементарно дефинисана у виду експлицитних или скривених идеолошких циљева и садржаја у складу са владајућом идеологијом неолибералне демократије.

У теоријско-методолошком приступу у овом истраживању је примењен конфликтни приступ, јер се њиме могу најбоље објаснити учестале промене у структури друштвених вредности у Србији, као и идеолошки утицаји, циљеви и садржаји у образовању.⁷⁾ Слично су поступали и други мислиоци, који су се бавили анализом односа између идеологије и образовања.⁸⁾

6) Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, nav. delo, str. 40.

7) У социолошким изучавањима образовања доминирају функционалистички и конфликтни теоријско методолошки приступи. За проучавање образовања у статичким друштвима, где се вредносни консензус минимално мењао и дуго опстао, практичнији је функционалистички приступ. Међутим, у динамичним друштвима, какво је и српско, где су учестале промене у вредносном систему и образовању, ефикаснији је конфликтни. (Видети шире: Vander Zanden, *The Social Experience : An Introduction to Sociology*, McGraw-Hill, New York, 1990, p. 490; Jadranka Goja, „Tranzicijski problemi teorije obrazovanja: funkcionalna i konfliktna perspektiva“, *Sociologija sela*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, br. 36/1998, str. 91-99).

8) Pierre Bourdieu and Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage Publishing, London, 1977; Michael Haralambos, Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, nav. delo; Jadranka Goja, „Tranzicijski problemi teorije obrazovanja: funkcionalna i konfliktna perspektiva“, nav. delo; Michael W. Apple, *Ideologija i kurikulum*, nav. delo; Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, nav. delo.

2. РАЗВОЈ СВЕСТИ О ДРЖАВНОЈ И НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ

Идеолошки садржаји у развоју свести о државној и националној припадности се могу најпре препознати у општим циљевима образовања и васпитања, који су законски дефинисани: „формирање ставова, уверења и система вредности, развој личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности држави Србији“.⁹⁾ Затим, у наставним програмима за први циклус основног образовања, као циљ се поставља „развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина“.¹⁰⁾ У складу са овим циљевима су дефинисани задаци и наставни садржаји.

У задацима наставе *српског језика* се указује да је потребно „упознавање, развијање, чување и поштовање властитог националног и културног идентитета“, као и „развијање патриотизма и васпитавање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима“.¹¹⁾ У том циљу, кроз садржај наставних програма у свим разредима, заступљена су дела српске књижевности, народне песме, бајке, приче и приповетке, где се кроз њихову селекцију могу препознати идеолошки садржаји који упућују непосредније на развој свести о државној и националној припадности.¹²⁾ То је нарочито препознатљиво у програмима за трећи и четврти разред.¹³⁾ У настави *српског као нематерњег језика*, која је предвиђена за ученике припаднике националних мањина и етничких заједница, потенцира се упознавање са српским језиком и српском културом, као и

9) Закон о основама система образовања и васпитања, *Службени гласник РС*, бр. 72/2009, 52/2011, 55/2013, члан 4; и Закон о основном образовању и васпитању, *Службени гласник РС*, бр. 55/2013, члан 21.

10) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 10/04, 20/04, 1/05, 3/06, 15/06, 2/08, 7/10, 3/11, 7/11, 1/13, 4/13, 5/14 и 11/14.

11) Исто

12) Углавном су то неке народне песме, приповетке, приче и бајке: *Божих штапом бата*, *Свети Сава и Ваџи*; *Марко Краљевић и орао*; *Свети Сава, отац и син*; *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Свети Сава и сељак без среће*, као и по неко савремено књижевно дело: Избор из *Антологије српске поезије за децу* који је приредио Д. Радовић, *Домовина се брани лепотом* Љ. Ршумовића и *Јуначка песма* М. Антића.

13) Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 1/05, 15/06, 2/08, 7/10, 3/11, 7/11, 1/13 и 11/14.

оспособљавање ученика за комуникацију и дружење са припадницима српског народа. Основни циљ наставе у овом предмету је: „да ученици продуктивно овладају српским језиком (...) да упознају елементе културе народа који говоре тим језиком и оспособе се за споразумевање, дружење и зближавање са припадницима већинског народа и других националности“.¹⁴⁾ Међу задацима на које се указује врло су релевантни они који се тичу социјализације ученика у средини у којој живе, као што су упознавање са културом српског народа и развијање интересовања и мотивације за учење српског језика како би стекли већу комуникативну компетенцију.

У интегрисаном наставном предмету *Свет око нас*, који се под тим називом учи у првом и другом разреду, а у трећем и четвртном он се назива *Природа и друштво*, као циљ његовог изучавања поставља се „да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему“.¹⁵⁾ Затим, указује се на развијање одговорног односа према културном наслеђу и чувању националног идентитета. У наставним програмима за све разреде се могу запазити тематске целине које логички и конзистентно упућују на развијање свести код деце о социјалном идентитету. У прва три разреда се указује на: непосредни амбијент где ученик живи, групације људи у окружењу, празнике и обичаје; насеље са околином; природно и друштвено окружење. А у четвртном разреду, кроз тематску целину *Моја домовина*, указује се на: основне карактеристике Србије, очување националног идентитета, прошлост српског народа и развој државе Србије, при чему се указује и на њене владаре „почев од Немањића па све до данас“.¹⁶⁾ Ова тематска целина је врло занимљива, јер се са домовином успоставља емоционални и когнитивни однос као просторној и историјској целини. То је методолошки и садржајно учињено примерено узрасту ученика четвртог разреда, јер „тек после 10. или 11. године појмови нације и домовине се кристализују, пошто дете исправно мисаоно синтетише односе дела и целине, општег и посебног“.¹⁷⁾

У настави *музичке културе* као један од основних циљева се истиче: „развијање осетљивости за музичке вредности, упозна-

14) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

15) Исто.

16) Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 3/06, 15/06, 2/08, 3/11, 7/11, 1/13, 11/14.

17) Mirjana Vasović, *U predvorju politike*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 119.

вање уметничке традиције и културе свога и других народа¹⁸⁾ У садржају програма се указује на различите аспекте извођења, слушања и стварања музике, а потом се сугерише као пожељно повезивање музичких садржаја са другим наставним предметима и тематско повезивање музике са обичајима, завичајем и домовином. Препоручује се мноштво различитих композиција за слушање, певање и свирање. Међу њима је много и оних које су веома важне за развој свести о националној и државној припадности. То су у првом реду химне (*Државна химна, Светосавска химна и Школска химна*), које су заступљене у свим разредима, као и неке друге композиције патриотског и духовног карактера које заузимају врло значајно место у првом циклусу основног образовања.¹⁹⁾ А у дидактичко-методичким упутствима за реализацију овог програма указује се да наставу музичке културе „треба увек повезивати са музичким животом друштвене средине уз учествовање на такмичењима и музичким приредбама“.²⁰⁾

У наставном предмету *Народна традиција*, уводе се у наставу садржаји традиционалне културе, као један од начина да ученици стекну сазнања о народној традицији, јер, како се у програму указује, они тиме стичу свест о себи и свом месту у свету сличних и различитих, формирају представе о идентитету, континуитету, укорењености и сл. Концепција овог предмета посебан нагласак ставља на локалну народну традицију, а његов основни циљ је „остварити директно увођење ученика у активности ревитализације традиције кроз непосредно упознавање материјалне и духовне традицијске културе свог народа и народа у ужем и ширем окружењу“.²¹⁾ Задаци наставе се свode на усвајање знања о: *разлици између фолклорног и актуелног окружења; и годишњем циклусу,*

18) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

19) Препоручене композиције за певање и слушање су: *Државна химна, Светосавска химна и Школска химна*; народне песме и игре међу којима су и оне религиозног карактера: *Ој Мораво, С оне стране Дунава, На Божић, Божићна песма, Ој Бадњаче, Бадњаче и Помози нам Вишињи Боже*; композиције: *Домовина* Н. Вукомановић, *Моја се земља слобода зове* Б. Херман, *Српска национална песма* К. Станковић, *Балканска игра* бр. 2. М. Тајчевић, *Сејати мученици* М. Топаловић, *Мари на Дрину* С. Бинички, *II и IX руковет* С. Мокрањац, *Расткова одлука* С. Стефановић, *Српкиња* И. Бајић, *На Светог Саву* Б. Станчић, *Херувимска песма* Н. Србин. А за рад хора препоручују се: поменуте химне; композиције: *Под оном, под оном и Песме старог ратника* З. Вауда, *Моја се земља слобода зове* Б. Херман, *Здраво војско* М. Илић Бели, *На Светог Саву* Б. Станчић, као и *Светосавска химна - запис* П. Крстића и *Боже правде* Д. Јенко.

20) Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања.

21) Исто.

кроз познавање основних разлика између градског и сеоског начина живота, сезонских радова, основних и општих празника, као и обичајно-обредних радњи везаних за те радове и празнике. *На сличан начин је дефинисан и наставни предмет Матерњи језик са елементима националне културе* који је намењен припадницима националних мањина и етничких заједница које живе у Србији. Садржаји наставног програма за ове језике урађени су по јединственој методологији, где се изучавају: језик, књижевност, култура изражавања, историја и други елементи националне културе.

3. РАЗВОЈ РЕЛИГИОЗНЕ СВЕСТИ И ОСПОСОБЉАВАЊЕ ЗА ВЕРСКУ ТОЛЕРАНЦИЈУ

Идеолошки садржаји кроз процес стицања знања о религији, развоју религиозне свести и оспособљавању за верску толеранцију могу се, такође, запазити у општим циљевима образовања и васпитања, који су законски прописани. Ту се указује на „развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавање различитости“.²²⁾ Такође и у наставним програмима, као један од циљева је истакнуто: „развијање код деце и ученика радозналости и отворености за културе традиционалних цркава и верских заједница, као и етничке и верске толеранције“.²³⁾ Ставови о верској толеранцији су разрађени у виду конкретних задатака и садржаја у наставном предмету *Верска настава*, која се организује и изводи за традиционалне цркве и верске заједнице у Србији.²⁴⁾ Из овога се може запазити да је настава верског васпитања у Србији организована по конфесионалном моделу, где је образовање усмерено на одређену религију, преношење и усвајање њених ставова и погледа на свет.²⁵⁾ У том контексту, веома је релевантан циљ верске наставе

22) Закон о основама система образовања и васпитања, члан 4; и Закон о основном образовању и васпитању, члан 21.

23) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

24) То су: Православни катихизис (веронаука), Исламска вјеронаука (Илмудин), Католички вјеронаук, Евангелистичко-лутерански вјеронаук Словачке евангелистичке цркве А.В., Верско васпитање Реформатске хришћанске цркве, Веронаука Евангелистичке хришћанске цркве и Веронаука-Јудаизам.

25) У европској пракси верског образовања су позната два основна модела: конфесионални и неконфесионални. Конфесионално образовање је усмерено на одређену религију и преношење њених религијских ставова. Неконфесионално образовање је усмерено на проучавање религија, њихових веровања, вредности и пракси изван њих самих, при чему се подстиче стварање властитих религијских ставова. Модел верског образовања

који упућује: „да се ученицима пружи целовит религијски поглед на свет и живот и да им се омогући слободно усвајање духовних и животних вредности Цркве или заједнице којој историјски припадају“.²⁶⁾ Упознавање ученика са вером и духовним искуствима треба, како се у програмима указује, остваривати у отвореном и толерантном дијалогу, уз уважавање других религијских искустава и филозофских погледа, научних сазнања, позитивних искустава и достигнућа човечанства. Наставни програми су за све традиционалне цркве и верске заједнице методолошки дефинисани на сличан начин, а наставни садржаји у складу са одређеним религијским учењима. У задацима верске наставе, указује се да она треба код ученика да: развија свест о заједници са Богом и са људима као ближњима; развија способност за постављање питања о целини и коначном смислу човека и света, људској слободи, животу у заједници, феномену смрти, односу са природом, сопственој одговорности, као и о одговорности за друге; развија тежњу ка одговорном обликовању заједничког живота са другим људима, народима, верским заједницама и културама другачијим од сопствене; изграде способност за дубље разумевање и вредновање културе и цивилизације у којој живе; „изграде свест и уверење да свет и живот имају друкчији смисао, као и способност за разумевање и преиспитивање сопственог односа према Богу, људима и природи“.²⁷⁾ Након ових начелних ставова, циљеви, задаци и садржаји наставе за сваку традиционалну цркву и верску заједницу су засебно дефинисани. Овом приликом, ради илустрације, указује се на верску наставу *православног катихизиса*.

У општим циљевима наставе православног катихизиса указује се како она треба ученицима да „пружи целовит православни поглед на свет и живот“ и да „хришћанско виђење обухвата сва позитивна искуства људи, без обзира на њихову националну припадност и верско образовање“.²⁸⁾ У садржају програма за први разред

најчешће зависи од религијске структуре друштва. Верско образовање је присутно у већини европских образовних курикулума, при чему се најчешће ради о комбинацији ова два модела. Такође, постоји и пракса искључења религијског образовања из државних школа, као што је то на пример у Француској. (Видети шире: Zairin T. Caldwell [ed.], *Religious Education in Schools: Ideas and Experiences From around the World*, International Association for Religious Freedom, Oxford, 2001. Internet: <https://iarf.net/wp-content/uploads/2013/02/Religious-Education-in-Schools.pdf>, 03/05/2017).

26) Наставни програм образовања и васпитања за први и други разред основног образовања и васпитања.

27) Исто.

28) Исто.

углавном су обухваћене теме о човеку, као бићу заједнице, Богу, Цркви и Литургији, а у другом разреду о Литургији и православној иконографији. Затим се препоручује и одговарајућа литература за ове теме, где се указује на епску поезију, са посебним освртом на песме о Косовском боју, што је комплементарно са наставним садржајима из српског језика и музичке културе. У трећем и четвртном разреду пажња се посвећује религијском виђењу постанка света и човека у њему, па се у начину објашњавања ових тема упућује на описе у Старом Завету, где се говори о постанку света Божјом вољом. Таква објашњења сугеришу се наставницима и ставља им се у задатак да их пренесу ученицима. Нарочито се указује да је циљ верске наставе да ученици стекну знања о томе да постојање света има свој циљ, који се разуме као „литургијска заједница: јединство свих створених бића међу собом и на крају с Богом, преко Богочовека Исуса Христа“.²⁹⁾ Из тога проистиче да су задаци православног катихизиса да ученик: изгради свест о томе да Бог општи са светом кроз човека Христа; запази да у Цркви нико не може да постоји сам за себе, без заједнице са свима; стекне појам о бићу као заједници; и схвати да су извори сваког греха егоизам и индивидуализам. У контексту ових наставних садржаја, наставницима се сугерише да увек очи неког религијског празника упознају ученике са историјом настанка тог празника и садржином догађаја који се слави, при чему нарочиту пажњу треба да посвете Србима светитељима и да ученике „упознају и с личностима светитеља које славе као Крсну славу“.³⁰⁾

4. ОСПОСОБЉАВАЊЕ ЗА ЖИВОТ У ДЕМОКРАТСКИ УРЕЂЕНОМ ДРУШТВУ

У корпусу наставних садржаја који су намењени оспособљавању за живот у демократски уређеном друштву најпрепознатљивији су идеолошки циљеви и задаци. И они су законски прописани, где се експлицитно указује на: „развијање способности за улогу одговорног грађанина, за живот у демократски уређеном и хуманом друштву заснованом на поштовању људских и грађанских права“; затим, „права на различитост и бризи за друге, као и ос-

29) Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања.

30) Исто.

новних вредности правде, истине, слободе, поштења и личне одговорности, развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине“.³¹⁾ У циљевима и задацима наставних програма ова опредељења су још експлицитније изражена: „усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва“; као и „поштовање права деце, људских и грађанских права и основних слобода и развијање способности за живот у демократски уређеном друштву“.³²⁾ Дакле, ови циљеви су усмерени ка стицању знања о функционисању и пројекцијама друштвеног система; прихватању владајућег система идеолошких вредности, а потом и активном учешћу у различитим друштвеним процесима.³³⁾ С друге стране, може се запазити да су ови циљеви веома коресподентни са препорукама Савета Европе, где се у погледу грађанског васпитања посебна пажња усмерава на: а) развој знања о друштву, друштвеној и политичкој улози грађанина, људским правима и слободама, као и њиховој заштити, толеранцији, начинима мирног решавања конфликта и другим вредностима грађанског друштва; б) развијање осећаја припадања и посвећености демократском друштву; и в) развијање свести о заједничким основним вредностима.³⁴⁾

Наставни садржаји о оспособљавању за живот у демократски уређеном друштву су дефинисани најнепосредније, „у чистом стању“, у предмету *Грађанско васпитање*, који је концепцијски и садржајно профилисан тако да се кроз њега врши политичко образовање које је «*нужно за демократију и [да је] зависно од модела демократије*».³⁵⁾ Уједно, према циљевима и садржајима овог наставног предмета, може запазити да се ради о неолибералном

31) Закон о основама система образовања и васпитања, члан 4; и Закон о основном образовању и васпитању, члан 21.

32) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

33) Видети шире: Јован Базић, *Друштвени аспекти образовања*, Институт за политичке студије, Београд; Учитељски факултет, Лепосавић, 2012, стр. 17-33; Berto Šalaj, „Modeli političkog obrazovanja u školskim sustavima europskih država“, *Politička misao*, Zagreb, XXXIX 3/2002, 127-144; Boriša Aprčević, „Uloga političkog obrazovanja u procesu demokratizacije“, *Religija i tolerancija*, Vol. XIV 25/2016, 103-122.

34) Савет Европе, *Образовање за демократију и грађанско друштво 2001-2004 - Препоруке*, GIV/EDU/CIT, Стразбур, 2002, 38.

35) Vladimir Vujčić, „Političko obrazovanje i modeli demokracije“, *Politička misao*, Zagreb, XLII 2/2005, str. 55.

моделу демократије.³⁶⁾ Затим, ова врста политичких садржаја изражена је и у другим наставним предметима. У наставном предмету *Грађанско васпитање* основна пажња у првом разреду се посвећује: адаптацији деце на школску средину и подстицање социјалне интеграције. На сличан начин је дефинисан и садржај програма за други и трећи разред, где се многе теме из ранијих разреда понављају и проширују у духу неолибералне политичке културе. Међутим, у трећем разреду су видљивија идеолошка обележја. Овде се пажња посвећује: уважавању различитости и особености; превазилажењу стереотипа везаних за пол, узраст, изглед, понашање и порекло; пријатељству и моралним дилемама у вези са њим; односу појединца и заједнице; правилима која регулишу живот у заједници; заштити од насиља и ненасилном решавању сукоба; и развијању моралног расуђивања. Посебну пажњу заслужује тема која се бави питањима односа појединца и заједнице, као и правила која регулишу живот у заједници. Ту се од ученика очекује да стекну сазнања о својим правима и развију свест о демократском понашању, одлучивању у разреду и доношењу одлука на нивоу одељења, као и планирању и извођењу акције.³⁷⁾ У четвртом разреду се уносе још препознатљивији идеолошки садржаји. То је нарочито видљиво из две групе задатака који се постављају ученицима и наставницима. Прва, то су задаци који се односе на разумевање и усвајање појмова о: дечијим и људским правима и слободама, идентитету, друштвеној одговорности, различитости култура, једнакости, праву и правди, миру, сигурности и стабилности. А друга група задатака, односи се на ставове и вредности, као што су: приврженост демократским начелима и поступцима, мирољубивом и конструктивном решавању проблема, спремност на заступање и заштиту својих и туђих права, спремност на преузимање јавне одговорности за своје поступке, заинтересованост за свет око себе и отвореност према разликама, спремност на сасећање са другима и помоћ онима који су у невољи, спремност

36) Неолиберални модел демократије или, како Славен Равлић указује, „конзервативни либерализам“, је постао водећа струја у опозицији комунизму 80-их година XX века, јер се супротстављао идеји социјалне државе и државном интервенционизму у друштву. Нешто касније, неолиберализам је убрзао транзицијске и глобализацијске процесе и постао доминантна идеологија. Видети шире: Slaven Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.

37) Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања.

на супротстављање предрасудама, дискриминацији и неправди на свим нивоима.³⁸⁾ Многе теме којима се у грађанском васпитању придаје значај, познате су из Конвенције о правима детета (1989).³⁹⁾

Од значаја за оспособљавање деце за живот у демократски уређеном друштву су и комплементарни наставни садржаји из других предмета. У интегрисаном наставном предмету *Свет око нас*, односно *Природа и друштво*, указује се да је основна сврха његовог изучавања, између осталог, да „деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему“.⁴⁰⁾ У програму за први и други разред су изложена питања која су релевантна за социјализацију деце и њихову самоспознају као друштвених бића; у *трећем разреду су заступљене теме о друштву, дечијим правима и правилима понашања у групи*.⁴¹⁾ А, у програму за четврти разред су заступљене тематске целине које се односе на оспособљавање за живот у демократском друштву. То су: упознавање ученика са правилима која регулишу узајамна права и обавезе државе и грађана; развијање толеранције и свести о припадности мултиетничком, мултикултуралном и мултиконфесионалном свету; упознавање са међународним програмима и конвенцијама (*Ми смо деца једног Света, Радост Европе, Конвенција о правима детета*), као и међународним организацијама које се баве децом (ОУН, УНИЦЕФ, УНЕСКО, Савет Европе).⁴²⁾ Осим тога, овде се указује да је потребно да се деца подстичу да испољавају своје мишљење, истичу га и виде себе у заједници; као и да примена наученог подстиче даљи развој детета, доприноси стварању одговорног односа према себи и свету који га окружује и омогућује му успешну интеграцију. Затим, и у настави ликовне културе се истиче, да је њен циљ, између осталих, „да се подстиче и развија учениково стваралачко мишљење и деловање у складу са демократским опредељењем друштва и карактером овог наставног предмета“.⁴³⁾ Да

38) Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања.

39) Видети: *Савет Европе, Демократија и људска права : Повеља о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права*, Дирекција за комуникације, Стразбур, 2015, стр. 7.

40) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

41) Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања.

42) Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања.

43) Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања.

би се овај као и други наставни циљеви реализовали, указује се на нужност корелације различитих наставних садржаја и методичких приступа. Такође и у настави музичке културе постоје различити наставни садржаји који упућују на оспособљавање деце за живот у демократски уређеном друштву. То се нарочито односи на упућивање ученика на музичка дела аутора класичне и популарне музике космополитског карактера, при чему особито место заузима Бетовенова *Ода радости*, која је прихваћена као химна Европске уније. Затим, ту су заступљени и садржаји наставе *страног језика*, где се указује да „кроз наставу страних језика ученик (...) стиче свест о значају сопственог језика и културе у контакту са другим језицима и културама“.⁴⁴⁾ Циљеви и стандарди за све језике и разреде у првом циклусу примарног образовања су универзални. Осим учења језика, кроз њихове наставне садржаје, деца уче основне елементе културе народа који говоре тим језицима и, ако се има у виду да су то претежно језици консолидованих демократских друштава, онда је сасвим очигледно да њихови културни обрасци чине саставни део културе која се преноси ученицима.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Из анализе актуелних наставних програма за први циклус основног образовања у Србији се може закључити да су они у суштини дефинисани у складу са неолибералном идеологијом и стратегијом развоја, проевропским вредностима и утицајима релевантних међународних асоцијација. Зато су у њима препознатљиви утицаји политике унификације националних образовних система, која је све израженија у пројекцијама и политици Европске уније.⁴⁵⁾ Идеолошки садржаји у овим наставним програмима су уграђени кроз механизме селективног приступа традицији, културним вредностима и њихове евалуације, као и наметања друкчијег погледа на свет, у циљу стварања нове политичке културе. Они се препознају кроз зацртане циљеве и задатке који се односе нарочито на: развој свести о државној и

44) Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања.

45) Jovan Bazić, Mirjana Knežević, „Knowledge in EU Development Strategies“ in R. Dimitrovski (ed.) Eleven International Scientific Conference „Knowledge in practice“, *Knowledge*, Institute of knowledge management, Skopje, Macedonia, Vol. 15, 1, 2016, 83-88.

националној припадности; развој религиозне свести и верске толеранције; и оспособљавање за живот у демократски уређеном друштву.

Наставни садржаји о развоју националне свести су редуковани на етничка обележја, а о патриотизму су изражени у виду настојања да развијају позитивног односа према домовини и емоционалне повезаности са властитом државом и нацијом. С друге стране, овде су уједно заступљени и наставни садржаји који релативизирају државу и нацију што може створити конфузију и утицати на слабљење политичке кохезије у друштву и политичке лојалности према држави, а у крајњем исходу то може утицати на снагу и чврстину државе. Верска настава је организована по професионалном моделу за традиционалне цркве и верске заједнице у Србији, што је, посматрано са идеално-типских позиција, у супротности са неутралним демократским начином организовања религијског образовања. Међутим, у питању је ипак идеолошки консензус, јер је поље сусрета религиозног и неолибералног у Србији у почетку била заједничка борба против социјалистичког и југословенског наслеђа, а потом и реконструкција идеолошких садржаја који се тичу културног, етничког и државног идентитета српског друштва. Слични процеси су се догађали и у другим транзиционим друштвима у Европи. Такође, верска настава по професионалном моделу је заступљена и у многим европским демократским друштвима, па зато овај модел изгледа као комплементаран са циљевима савременог плуралистичког друштва. У суштини, овде се ради о томе да верска настава пружа сазнања која се тичу одређеног вредносног система који у суштини има универзални карактер, јер превазилази националне, државне, географске и временске оквири, јер су религије «целовити системи и имају (...) своје погледе на све сегменте друштвеног живота па и на политику».⁴⁶⁾ Зато неолиберализам и религија имају заједничке спољне идеолошке карактеристике и циљеве који су сводљиви на релативизацију државе и нације, теже ка наднационалном доминацијом и постају коресподентне са савременим глобализацијским процесима.

Осим експлицитних идеолошких садржаја политичке и религијске природе у наставним програмима се могу запазити и

46) Мирољуб Јевтић, „Мултикултурно друштво и религија“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, Vol. 33, 3/2011, стр. 262.

скривени идеолошки садржаји који су интенционално дефинисани тако да усмере децу ка вештинама и радним навикама које су потребне у савременом друштву глобалне и неолибералне економије. То је препознатљиво у наставним предметима *Од играчке до рачунара* и *Рука у тесту-откривање света*, као и у неким другим предметима. Ови предмети и наставни садржаји су профилисани у складу са идеологијом друштвене ефикасности, познатој као «позитивистички идеал».⁴⁷⁾

Идеолошки садржаји у наставним програмима, а потом кроз наставу, утичу на формирање вредносних, а нарочито идејних и политичких ставова код ученика. То је посебно осетљиво у почетку примарног образовања где су наставни садржаји о друштвеним вредностима најзаступљенији и где се код деце на тим сазнањима формирају правила понашања и базични ставови о свом друштвеном идентитету и вредностима којима се придаје значај у њиховом социјалном окружењу. Та сазнања и особито ставови који се стекну у детињству углавном остају до краја живота у њиховом понашању и културном обрасцу.

ЛИТЕРАТУРА

- Базић Јован, *Друштвени аспекти образовања*, Институт за политичке студије, Београд; Учитељски факултет у Призрену-Лепосавић, Лепосавић, 2012.
- Закон о основама система образовања и васпитања, *Службени гласник РС*, бр. 72/09, 52/11, 55/13, 35/15 и 68/15.
- Закон о основном образовању и васпитању, *Службени гласник РС*, бр. 55/13.
- Јевтић Мирољуб, „Мултикултурно друштво и религија“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, Vol. 33, 3/2011, 245-265.
- Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 10/04, 20/04, 1/05, 3/06, 15/06, 2/08, 7/10, 3/11, 7/11, 1/13, 4/13, 5/14 и 11/14.
- Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 1/05, 15/06, 2/08, 7/10, 3/11, 7/11, 1/13 и 11/14.

47) Michael W. Apple, *Ideologija i kurikulum*, nav. delo, str. 207.

- Правилник о наставном програму за четврти разред основног образовања и васпитања, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 3/06, 15/06, 2/08, 3/11, 7/11, 1/13, 11/14.
- Савет Европе, *Демократија и људска права : Повеља о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права*, Дирекција за комуникације, Стразбур, 2015.
- Савет Европе, *Образовање за демократију и грађанско друштво 2001-2004 - Препоруке*, GIV/EDU/CIT, Стразбур, 2002, 38.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.
- Altiser Luj, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica, 2015.
- Apple W. Michael, *Ideologija i kurikulum*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.
- Aprcović Boriša, „Uloga političkog obrazovanja u procesu demokratizacije“, *Religija i tolerancija*, Vol. XIV, 25/2016, 103-122.
- Aristotel, *Politika*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975.
- Bazić Jovan, Knežević Mirjana, „Knowledge in EU Development Strategies“ in R. Dimitrovski (ed.) Eleven International Scientific Conference «Knowledge in practice», *Knowledge*, Institute of knowledge management, Skopje, Macedonia, Vol. 15.1, 2016, 83-88.
- Bourdieu Pierre, Passeron Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage Publishing, London, 1977.
- Caldwell T. Zarrin (ed.), *Religious Education in Schools: Ideas and Experiences From around the World*, International Association for Religious Freedom, Oxford, 2001. Internet: <https://iarf.net/wp-content/uploads/2013/02/Religious-Education-in-Schools.pdf>, 03/05/2017.
- European Commission, *Citizenship Education in Europe*, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Brussels, 2012.
- Goja Jadranka, „Tranzicijski problemi teorije obrazovanja: funkcionalna i konfliktna perspektiva“, *Sociologija sela*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, br. 36/1998, 89-102.
- Krnjaja Živka, „Ideologije obrazovnih programa: šta očekujemo od obrazovanja, stanje i perspektive u Srbiji“, *Sociologija*, Vol. LVI, 3/2014, 286-303.
- Ravlić Slaven, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Šalaj Berto, „Modeli političkog obrazovanja u školskim sustavima evropskih država“, *Politička misao*, Zagreb, XXXIX (3)/2002, 127-144.
- Vasović Mirjana, *U predvorju politike*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Vujčić Vladimir, „Političko obrazovanje i modeli demokratije“, *Politička misao*, Zagreb, XLII 2/2005, 55-75.
- Zanden Vander, *The Social Experience: An Introduction to Sociology*, McGraw-Hill, New York, 1990.

Jovan Bazic, Bojana Sekulic

**IDEOLOGICAL OBJECTIVES AND CONTENT IN
PROGRAMS FOR THE FIRST CYCLE OF BASIC
EDUCATION IN SERBIA**

Resume

The current curriculum for the first cycle of basic education in the Republic of Serbia is adopted in the process of socio-political changes initiated in October 2000. In this process, there has been a shift of power elites, redistribution of political power, changes in society and value system, and then to the reconstruction of Serbian statehood. In fact, there was a change of the ruling ideology and reorganization of the state on the platform of neoliberal principles and practice of consolidated democracies. All this influenced the changes in pedagogical system, which most affected the educational curricula in primary education. At the beginning of these changes started the reform of education in line with the new ideological principles by introducing the teaching subject Religious and Civil Education. Something later, followed the regulatory changes in education, adopt new laws, curricula, and in them are defined new goals, tasks and teaching facilities in accordance with the new ideological principles. The reformed teaching programs of first cycle of basic education in Serbia are, in essence, ideologically profiled in accordance with the neoliberal ideology and strategy of development, pro-European values and the influence of relevant international associations. This is done through the mechanism of selective access to historical and cultural values and their evaluation as well as the imposition of a different view of the world, in order to create the final culture of the new policy. Therefore, these programs are recognizable influences policy of unification of national education system, which is more pronounced in the projections and policy of the European Union.

In fact, in the process of these changes many activities in the curriculum, on the theme of Yugoslavia and the cultural and artistic creativity in it, were thrown out, especially

topics related to national-liberation struggle and post-war development. At the same time, religious and spiritual activities have been listed; teaching programs on the theme of medieval Serbian and Serbian liberation wars until the creation of Yugoslavia are expanded, the work of Serbian authors and authors of national minorities and ethnic communities living in Serbia have been revalued. In ideological terms, all the teaching facilities of the Yugoslav and socialist heritage are thrown from educational programs, and the religious, spiritual and facilities neoliberal ideologies and cultural patterns of Western capitalist societies are introduced.

The curriculum for the first cycle of basic education ideological objectives and activities can be identified in thematic units and ideas relating to the development of awareness of national and ethnic affiliation; development of religious consciousness and religious tolerance; and training for life in democratically organized society. This is especially pronounced in the teaching subjects: Civic Education, Religious Education, The world around us, Nature and Society, Serbian language and Music Education. Teaching material in these cases is very complementary, so it expresses the combination of knowledge of traditional and religious values, national and state identity, democratic and pluralistic society. Curriculums on development of national consciousness are reduced to ethnic characteristics and attitudes about patriotism are molded in the form of expressing a positive attitude towards the country and emotional connection to their own nation and the state of Serbia. On the other hand, there are also represented the teaching facilities that relativize the state and nation which can influence the weakening of political cohesion in society and political loyalty to the state, and ultimately it can affect the strength and solidity of the country, as well as other forms of loyalty. From this, one can get the impression that such teaching facilities are, ultimately, incoherent with the general goals of education and the dominant ideological system, which applies in particular to the contradiction of educational concepts of religious education and civic education. Religious education is organized according to the confessional model of traditional churches and religious communities in Serbia, which is viewed

from ideal-typical items, as opposed to non-confessional, that is neutral and democratic, way of organizing religious education. However, it is still an ideological consensus, since the field of religious meetings and neoliberal was initially a joint struggle against the socialist and Yugoslav succession, and then the reconstruction of the ideological content concerning the cultural, ethnic and national identity of the Serbian society. Similar processes were taking place in other transitional societies in Europe. Also, in many European democracies, religious education is organized by confessional model. Essentially, confessional religious teaching in ideological terms is complementary with the objectives of the modern globalized society, because it provides knowledge and influences the formation of beliefs concerning a certain value system which essentially have a universal character, because it exceeds national, geographical and time frames. Therefore, neo-liberalism and religion have a common foreign ideological characteristics and objectives that relativize the state and nation, aspiring to supranational domination and become a correspondent with the contemporary globalization processes.

Except for the explicit ideological content of political and religious nature of the curricula you can also observe and hidden ideological contents that are intentionally defined to direct children to the skills and work habits that are required in modern society and the global neo-liberal economics. It is known in educational teaching subjects „From a toy to a computer“ and „A hand in place-revealing of the world“, as well as in some other teaching subjects. These objects and other teaching facilities are profiled in accordance with ideology of pragmatism and social efficiency.

Ideological objectives and content of the curriculum, and then through classes, influence the formation of valuable, especially ideological and political attitudes in students. This is particularly sensitive in the beginning of primary education where the teaching programs of social values are the most common and where, in children, the basic rules of behavior and attitudes about social identity and values are formed on these findings, which attaches importance to their social environment. This knowledge and especially the attitudes of national identity that are gained

in childhood tend to remain until the end of life in their behavioral and cultural pattern.

Keywords: ideology, basic education, curriculum, European integration, Serbia.

Овај рад је примљен 22. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

Урош В. Шуваковић

*Филозофски факултет, Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици*

ПОКУШАЈ ВРШЕЊА ЛУСТРАЦИЈЕ У СРБИЈИ КАО ОБЛИК УГРОЖАВАЊА ЊЕНЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ*

Сажетак

У раду се разматра покушај вршења лустрације у Србији са становишта њене националне безбедности. Уз анализу суштинских различитости између Србије и пост-реалсоцијалистичких земаља у којима је она извршена, аутор указује на могуће последице, пре свега, по националну безбедност Србије, да је лустрација, као део транзиције, била спроведена на основу донетог Закона о одговорности за кршење људских права који је 2013. престао да важи.

Кључне речи: постсоцијалистичка транзиција, лустрација, национална безбедност, Србија.

Реч лустрација потиче од латинске именице женског рода *lustratio*, са значењем „свечано чишћење од грехова, чишћење жртвом, посвета, разгледање, разматрање“⁽¹⁾ „религиозно, ритуално чишћење (првобитно код старих Римљана); уопште чишћење везано за народна веровања и обичаје“⁽²⁾. Дакле, оба ова речника

* Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1) Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (у редактури Светомира Ристића и Радомира Алексића), Просвета, Београд, 1966, стр. 529.
- 2) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, XI, САНУ, Београд, 1981, стр. 639.

придају лустрацији религијско значење, у смислу ослобађања од грехова. Интересантно је да три важна политиколошка и социолошка приручника, и то: *Енциклопедија политичке културе*³⁾, Тадићев *Политиколошки лексикон*⁴⁾ и *Социолошки речник*⁵⁾ уопште не садрже одредницу „лустрација“ иако је то било сасвим оправдано и сврсисходно у време настајања ових дела. Тек у Клајновом и Шипкином *Великом речнику страних речи и израза* наилазимо, осим на историјско и на политичко значење овог појма: „2. пол. поступак којим се из јавних служби и политичког живота искључују компромитовани представници старе власти (у посткомунистичким земљама у транзицији)“⁶⁾. Дакле, изванредно сензибилитет за овај појам је наша лексикологија, док су га друштвене науке једноставно прећутале. Не желећи да улазимо у разлоге прећуткивања овог појма и његовог значења, констатујемо да се он везује за земље у транзицији, дакле за оне земље у којима је, од 1945. до 1989. године био успостављен режим реалног социјализма. Цекић указује да се модерно значење овог појма први пут јавља почетком деведесетих година XX века у Чехословачкој⁷⁾.

Овде морамо да направимо једну дигресију и укажемо на појам који је сличан лустрацији, а то је појам - декомунизације. Он је настао очигледно са намером да асоцира на појам денацификације. Задатак да изврши такво идеолошки, и суштински, хуманистички неприхватљиво једначење добио је Савет Европе, чија је Парламентарна скупштина у два наврата усвајала резолуције којима се то изједначење врши, уз позивање транзиционих држава да примене препоручене мере декомунизације и осуду „комунистичких злочина“⁸⁾. Разлика је у томе што је појам декомунизације шири:

-
- 3) Милан Матић (гл. редактор). *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
 - 4) Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
 - 5) Аљоша Мимица, Марија Богдановић (прир.) *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
 - 6) Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*. Прометеј, Нови Сад, 2006, стр. 716.
 - 7) Милан Цакић, „Лустрација у Европи и Србији: мотивација за доношење закона о лустрацији и њихове друштвене функције“, *Социологија*, Социолошко удружење Србије и Црне Горе, Филозофски факултет у Београду - Институт за социолошка истраживања, вол. LI, бр. 3/2010, стр. 291.
 - 8) Парламентарна скупштина Савета Европе (ПС СЕ) је то учинила у својој Резолуцији 1096 (1996) под називом „О мјерама развргавања наслеђа бивших тоталитарних комунистичких земаља“. Доступно у преводу на хрватски језик на: <http://www.pravnadatoteka.hr/pdf/aktualno/Rezolucija%20Vije%C4%87a%20Europe%201096>.

он није замишљен само као процес којим се из политичког живота уклањају припадници комунистичке номенклатуре и разарају обавештајне заједнице транзиционих држава - што је срж лустрације која је такође овим појмом обухваћена, већ му је циљ довођење ових земаља у потпуни неоколонијалан положај, уз радикалну промену свести и вредности локалног становништва⁹⁾. Хилари Апле (Hilary Appel) је у свом раду истакла седам тачака разних атикомунистичких програма (њен термин, ми га можемо подвести под појам декомунизација, пошто се по садржају не разликују), до којих је дошла посматрајући упоредне праксе, и то:

1. забрана комунистичких партија, која је након неког времена праћена укидањем те забране¹⁰⁾;

2. брисање јавних слика сећања и исказивања поштовања за комунистичким режимом. То је укључивало и преименовање улица, паркова и других места са изразито комунистичким асоцијацијама и уклањање јавних статуа и споменика који су подсећали на комунистичка достигнућа или лидере¹¹⁾;

pdf Очито је, међутим, да је било потребно и нешто више, па је иста организација донела нову резолуцију 1481 (2006) под називом „Еуропска унија осуђује злочине тоталитарних комунистичких режима“. Доступно у преводу на хрватски језик на: <http://www.pravdatoteka.hr/pdf/aktualno/Rezolucija%20Vije%C4%87a%20Europe%201481.pdf>

- 9) В. Урош Шуваковић, „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“. У зборнику *Разбијање Југославије* (приредили Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић). Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 149-150. Промена свести се и експлицитно захтева у резолуцији ПС СЕ 1096 (1996) под називом „О мјерама развргавања наслеђа бивших тоталитарних комунистичких земаља“. Колико је важна измена свести говори податак да је у Источној Немачкој, након уједињења две државе, током спровођења лустрације отпуштено „60 одсто од укупног образовног кадра“. Види Миодраг Радојевић, „Лустрација у Србији - илустрација немоћи демократских промена“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 21
- 10) Деловање тамошњих комунистичких партија забранили су својевремено Борис Јељцин у Русији и Милан Бабић у Републици Српској Крајини, а 2015, је исто учињено и у Украјини, при чему је њихов председник Порошенко ишао још даље: забранио је истовремену сваку комунистичку и нацистичку пропаганду, стављајући ткао знак једнакости између ове две, битно различите, политичке идеологије.
- 11) Ова пракса је нарочито присутна у три прибалтичке државе и у Украјини, где она није израз само антикомунизма, већ и антисовјетског (= антируског) става власти. Као израз антикомунизма то је чињено и у нашој земљи, што се добро види на примеру преименовања улица у Београду, о чему видети у Урош Шуваковић „Простор и политика: промена назива улица као резултат промене идеологије и политичке збиље - на примеру Београда“. У зборнику *Друштво и простор: епистемологија простора* (приредили Павле Миленковић, Снежана Стојшин, Ана Пајванчић-Цизељ). Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право, Београд; Филозофски факултет, Нови Сад, 2015, стр. 345-362. У том раду указујемо на то да су носиоци антифашистичке борбе у Југославији били комунисти, али је било и много некомуниста. Пошто је процес преименовања београдских улица посматран кроз призму брисања назива

3. кривични прогон против бивших комунистичких лидера, тајних полицијских агената, и граничара¹²⁾ за кршења људских права и друге злоупотребе током комунистичког периода. Апел као примере наводи суђење генералу Јарузелском¹³⁾ и Хонекеру, којима обојици јесте суђено, али нису никада осуђени, а Хонекеру је због лошег здравља допуштено да оде у Чиле, где је и рођен, у коме је умро. Ауторка, међутим, не помиње Тодора Живкова, коме јесте суђено и који је осуђен на затворску казну у кућним условима, али га је шест година касније Врховни суд Бугарске ослободио, и он је умро као слободан човек 2008. године. Посебно се у тексту не спомиње стрелјање брачног пара Чаушеску 1989. године, којима је пресудио преки војни суд¹⁴⁾;

4. рехабилитација жртава комунистичких режима који су били неправедно кажњене, путем јавних изјава и финансијских компензација;

5. отварање архива тајне полиције за јавност или за њене жртве;

6. лустрација бивших комуниста из органа јавне власти;

7. имовинска реституција¹⁵⁾.

Треба уочити да је од седам тачака које је Алеп изложила у свом раду (њене тачке 1, 4, 5, 6 и 7), чак 5 садржано у Резолу-

улица датих по именима народних хероја Југославије (који су сви због херојства у антифашистичком рату одликовани тим орденом, независно од припадности КПЈ), онда је заправо антикомунистичка оријентација власти у Србији после 2000. године објективно добила и димензију негирања антифашизма, или, прецизније како аутор закључује његове „периферизације“.

- 12) Помињање граничара је у директној вези са спречавањем преласка берлинског зида пуцањем на грађане који су из ДДР хтели да пређу у СРН. Оправдано је, међутим, поређење са ситуацијом која је у Европи наступила током актуелне „мигрантске кризе“ (2015-2016), подизања ограда од стране власти низа чланица ЕУ и полицијског и граничарског спречавања тих невољника да уђу у земље ка којима су намерили, што је све супротно међународном праву. Хоће ли икада онима који су издали та наређења бити суђено, с обзиром на чињеницу да нису комунисти?
- 13) Он је био оптужен, али је суђење прекинуто због његовог слабог здравља, и убрзо, смрти. Никада није осуђен и сахрањен је уз све државне и војне почести. Јарузелски је, према чврстом уверењу аутора овог текста, спасао Пољску 1981. године извршеним пучем на чијем је челу стајао. Без тога, Пољска би била у грађанском рату, уз извесну совјетску војну интервенцију. Потом је, неколико година касније, током демократских процеса (чувени „округли столови“) и после спроведених избора, предао дужност председника Републике Леху Валенси.
- 14) Важна је чињеница да је до промена у Румунији дошло свега неколико месеци након што је земља отплатила све иностране дугове.
- 15) В. Hilary Appel, „Anti-Communist Justice and Founding the Post-Communist Order: Lustration and Restitution in Central Europe“, *East European Politics and Societies*, American Council of Learned Societies, Sage Journals, vol 19 no 3/2005, pp 381-383.

цији ПС СЕ 1096 (1996). У међувремену, у новој Резолуцији 1481 (2006) врши се изједначавање „злочина комунизма“ са нацистичким злочинима (тачка 5 Резолуције), имплицитно изражава чуђење што комунистичке партије нису још увек забрањене (тачка 1 код Апел)¹⁶⁾, те се оне и њихове наследнице (тзв. пост-комунистичке странке) позивају да испитају како сопствену прошлост и историју комунизма, што делимично реферише и на захтев из тачке 2 чланка Хилари Апел.

У нашој литератури тема лустрације је врло слабо обрађена с теоријског аспекта, изузев када се ради о правним расправама које се, доминантно, фокусирају на проблем кршења људских права у време „ауторитарних режима“, аргументовање да лустрација није санкција нити је неки институт квазикривичне одговорности, те на разна уставно-правна и процесна начела која се њеним спровођењем (не)повређују.¹⁷⁾ Такве расправе о лустрацији, пре свега са социолошког¹⁸⁾ и политиколошког становишта,¹⁹⁾ су готово изостале, а и када је то чињено, углавном се ради о идеолошки мотивисаним текстовима *pro et contra* лустрације, и то са дневно-политичког аспекта, а у зависности од страначке позиције аутора. Један од ретких свеобухватних текстова, који указује на теоријске изворе савременог политичког појма лустрације је већ поменути рад Милана Цакића²⁰⁾.

16) „Комунистичке странке су у неким земљама законите и још увијек дјелатне, чак и кад се нису дистанцирали од злочина што су их у прошлости вршили комунистички режими“ (тачка 6 Резолуције)

17) В. нпр. Владимир Водинелић, „Кратак инвентар и коментари заблуда о лустрацији“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 56-60; Зоран Ивошевић, „Лустрација на `српски начин““, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 61-69; Радмила Васић, „Лустрација - услов демократског преображаја“. У зборнику *Услови и стратегије демократизације* (приредили Вучина Васовић, Вукашин Павловић). Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 323-340; Весна Ракић-Водинелић, „Неуспешан покушај лустрације у Србији“. У зборнику *Устав - lex superior: поводом 75 година живота и 50 година научног рада Павла Николића* (приредио Срђан Ђорђевић). Удружење за уставно право Србије, Београд, 2004, стр. 445-458; Славољуб Поповић, „Основне карактеристике Закона о одговорности за кршење људских права - Закон о лустрацији“, *Правни живот: часопис за правну теорију и праксу*, Савез удружења правника Србије, Београд, бр. 10/2005, стр. 43-50; Мирјана Глинтић, Јелена Вукадиновић „Искуства Источне Немачке и Чешке у отварању тајних досијеа“, *Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса*, Институт за упоредно право Београд, бр. 3/2011, стр. 269-283

18) В. Радивој Степанов, „Пет фрагмената о лустрацији“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XXXII/2007: 119-132.

19) В. Ђуро Бодрожић, „Лустрација - порекло, услови и разлози“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2004, стр. 317-332.

20) Милан Цакић, нав. дело

Наше становиште је да је лустрација политичка мера превентивне елиминације политичких противника у сврхе очувања власти. При чему се, разуме се, претходна власт нужно проглашава „аутократском“, оном која је кршила људска права, а нова власт - „демократском“. Ивошевић то и признаје: „Лустрациона одговорност је *више политичка* (нагласио У.Ш.) и морална, него правна; *више друштвена*, него професионална; *више превентивна* (нагласио У.Ш.), него репресивна...хоће да оне који су у прошлости кршили људска права спречи да то чине опет“.²¹⁾ Аутору овог текста збиља је тешко да понуди бољу контааргументацију од оне коју су већ дали академик Чавошки и професор Стефановски: „У ствари, поборници лустрације не верују у зрелост народа и његову способност да својим гласовима изабере праве, часне и поштене људе, него сматрају да мање-више незреле бираче треба унапред заштитити од њиховог погрешног избора, тако што би неко, зрелији и упућенији од њих, унапред дисквалификовао један број потенцијалних кандидата за државне званичнике, водеће привреднике и универзитетске професоре“.²²⁾

Наравно, већ по доношењу српског лустрационог закона,²³⁾ који је очито био незаобилазни акт свих земаља у транзицији,²⁴⁾ почело је ламентирање лустратора над „судбом грубом“: зашто се закон не спроводи! А, пошто се радило о закону темпоралног важења од 10 година, он је престао да важи јуна 2013. године, а да никада није примењен ни на један случај.²⁵⁾ То што Закон у лустрацији није примењен, никако не значи да у Србији није било *de facto* лустрације.²⁶⁾ Многи појединци су истиснути из политичког жи-

21) Зоран Ивошевић, нав. дело, стр. 62.

22) Коста Чавошки, Мирјана Стефановски, „Лустрација: злоупотреба религиозних израза у политичком говору“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија, Београд, бр. 2/2003, стр. 30-40.

23) Закон о одговорности за кршење људских права, *Службени гласник РС*, 58/2003 и 61/2003 - исправка

24) Урош Шуваковић, *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014, стр. 266.

25) Лига социјалдемократа Војводине је, у Народној скупштини Републике Србије, покушала да издејствује његово продужење, али то се (за сада, октобар 2016) није десило.

26) Извршен је општи избор свих судија свих судова у Србији, а један од критеријума је било и тзв. начело „достојности“, а шта садржи овај критеријум прописује Високи савет судства који бира Народна скупштина. Дакле, политичко, а не независно тело. О томе видети у чланку доктринара ове категорије Зорана Ивошевића „Есеј о слободи судије, својствима независног и смислу праведног суђења“, Правни записи, Универзитет Унион, вол. VII, бр. 1/2016, стр. 56-59. Потом је држава на судовима

вота, много људи је погубило запослење,²⁷⁾ из кадровске поставке СПС-а из доба Слободана Милошевића у врховима власти остали су они који су пристали на конвертитство, иако је СПС као странка успео да опстане на политичкој сцени можда управо и захваљујући тој особини својих нових руководиоца. Коначно, како веровати у добронамерност доносилаца овог закона, када је врх ДОС-овог режима 2001. на Видовдан одлучио да, супротно важећем Уставу и забрани Уставног суда, преда - без судског налога - дугогодишњег председника Србије и Југославије Слободана Милошевића тзв. хашком трибуналу, а потом да овој илегалној квазисудској установи основаној супротно Повељи ОУН²⁸⁾ испоручи и комплетан српски државни и војно-политички врх?! Резултати тих суђења су судско убиство председника Милошевића и вишегодишње казне робије за друге који су тамо оптужени и суђени управо за оно што је Весна Ракић-Водинелић и навела као главни разлог за лустрацију, а што ћемо навести у даљем тексту. О каквој добронамерности се може говорити када је током акције „Сабља“ у време ванредног стања у Србији ухапшено 12000 људи, сви под оптужбом да „представљају опасност за безбедност Србије“ од којих је мали број (према неким подацима који није ни троцифрен) процесуиран? То ванредно стање требало је заправо продужити десетогодишњом „лустрацијом“.

Због чега лустрациони закон није могао да буде спроведен у Србији? Осим бројних друштвено-политичких и правних чинилаца који су кочили како његово доношење, тако и његову примену, а на које су заговорници лустрације у својим текстовима довољно указивали, тако да нема потребе да ми то поново чинимо, ми овде наводимо само још неке, углавном непомињане, који су по нашем мишљењу од суштинског значаја:

изгубила све спорове које су покренуле судије које нису поново изабране, извршен је велики притисак међународне заједнице, те су неизабране судије враћене на пређашњи посао уз плаћену претрпљену штету. Осим тога, пре доношења самог закона, отпуштен је с Београдског универзитета један број наставника и сарадника, док је против великог броја функционера претходног режима покренут кривични поступак. Колико је аутору овог рада познато, изузев у свега неколико случајева, није било осуђујућих пресуда у коначној инстанци, што указује на политички карактер тих процеса, од којих се, на жалост, неки и даље воде.

- 27) Око 40000 људи је отпуштено након 5. октобра 2000. Види о томе код Урош Шуваковић „Партијска држава - могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме*, Универзитет у Нишу, вол. 33, бр. 2/2009, стр. 663-682.
- 28) В. Mohammed Bedjaoui, *Nouvel ordre mondial et contrôle de la légalité des actes du Conseil de sécurité*. Bruxelles, Éditions Bruylant, 1994.

У транзиционим земљама, лустрација се односила на припаднике комунистичке номенклатуре (политичке, привредне, припаднике обавештајне заједнице). Дакле на период њихове власти, који започиње 1945. године. Ово се, донекле, могло сматрати и разложним, поготову када је о обавештајној заједници реч. Она је најтешње била повезана са совјетским обавештајним службама, практично се налазећи у субординираном положају у односу на њих, па се могло сматрати да је сарадња са безбедносним службама матичних земаља заправо рад у интересу обавештајних служби стране државе (СССР), што уочава Бодрожић, сматрајући да су те земље и политички биле под неком врстом окупације, па из тога извлачи закључак да је сарадња са окупатором - колаборација²⁹). У социјалистичкој Југославији, од 1948. па надаље, то никако није био случај.

Наш Закон је предвидео да се примењује на сва кршења људских права од тренутка када је за СФРЈ ступио на снагу Међународни пакт о грађанским и политичким правима, тј. од 3. марта 1976. године. „Ми бисмо тврдили да је Титову Југославију скоро немогуће сврстати у класификацију политичких система. У погледу тоталитаризма, то значи да је Југославија само била близу да буде тоталитарни режим у својој првој фази, у периоду 1945-1953“, наглашавају Флере и Клањшек, указујући да се за дужи период постојања социјалистичке Југославије „то не може тврдити“³⁰). Уколико прихватимо закључак двојице угледних социолога, објављен у престижном међународном часопису конзервативне оријентације, онда се нужно намеће закључак да је закон промашио период. Он се не односи на време када су кршена људска права (Голи оток је оличење тога), већ на период у коме она нису била кршена, или бар не на начин да би се такав режим могао назвати тоталитарним, а лустрације је *per definitionem* усмерена на суочавање са прошлошћу тоталитарних режима, како би се спречило понављање кршења људских права.

Ако није усмерен на припаднике комунистичке номенклатуре, ко онда треба да одговара за наводно „кршење људских права“? Одговор је јасан - Милошевићеви социјалисти. „Оно што, међутим, у Србији посебно потенцира суочавање са ауторитарном прошлошћу јесте режим Слободна Милошевића и кршење људских

29) Ђуро Бодрожић, нав. дело, стр. 319.

30) Sergej Flere, Rudi Klačnjek. „Was Tito's Yugoslavia totalitarian“, *Communist and Post-Communist Studies*, Elsevier, vol 47, no 2/2014, p. 244.

права која је он произвео, као и рат настао усред распада бивше Југославије и у њему почињени ратни злочини³¹⁾. Наравно, причати и ауторитарном режиму Слободана Милошевића је, за сваког озбиљног политсоциолога, права бесмислица, укључујући ту и оне који су били његови неистомишљеници, а држе до научног интегритета³²⁾. Поготову је бесмислено, и неистинито, оптуживање Милошевића за изазивање ратова на подручју бивше Југославије, за чији се опстанак управо он залагао, као и за неке ратне злочине, са којима наравно није имао никакве везе.³³⁾ Дакле, идеја доношења закона била је легализација одмазде, али не према колаборантима, пошто су Милошевић и његови социјалисти то управо одбијали одолевајући највећим притисцима Америке и њених савезника, укључујући и оружану агресију НАТО 1999, већ према легитимним политичким противницима који су на изборима освојили власт и на изборима отишли са власти, што је за аутократске режиме непојмиво. И заиста, да је закон био спроведен, политичка сцена Србије била би битно другачија. Само то онда не би била народна воља.

Иако у чл. 12 српског Закона изричито стоји како „припадност одређеној политичкој странци, организацији или групи...само по себи није основ за спровођење поступка лустрације“, уколико се узму у обзир околности под којима је закон донет: а) петооктобарско пучистичко преузимање власти од стране ДОС-а и формирање кризних штабова којима је, без икаквог правног основа, преузето управљање над свим важним друштвеним институцијама - од Народне банке до фудбалског клуба у регионалној лиги; б) чињеница да су баш најрадикалније партије-чланице ДОС-а инсистирале на овом Закону; в) тренутак да је Закон усвојен месец и по дана од укидања ванредног стања у Србији, током којег је у акцији „Сабља“ ухапшено преко 12000 људи, међу њима и један број функционера СПС и некадашњег ЈУЛ-а, јасно је говорио у прилог тези о намери да се изврши коначни обрачун са политичким противницима. Уосталом, и само лустрирање већег броја чланова руководства неке партије (оних који нису пристали на конвертитство), могло би да доведе у питање њен опстанак, и без формалне забране.

31) Весна Ракић-Водинелић, нав. дело, стр. 457.

32) В. Слободан Антонић, *Милошевић: још није готово*, Вукотић медиа, Београд, 2015, посебно стр. 476-485.

33) Чак је и квазитрибунал у Хагу, у тачки 3460 Образложења пресуде Радовану Караџићу нашао за сходно да установи како Милошевић није био део „удруженог злочиначког подухвата“, како то стоји у оптужници, чији је циљ био стварање тзв. Велике Србије.

Усвојени Закон је предвидео да особа над којом се спроводи процес лустрација има право увида у документа надлежних обавештајних служби која га оптужују за кршење људских права (чл. 16, став 1). Овде се већ норма претвара у апсурд: иако се лустрација спроводи због кршења људских права, а које се одвијало и на начин сарадње са обавештајном службом своје државе, држава и даље поклања поверење тој државном апарату из времена режима на чије се припаднике лустрација односи и досијеу који је тадашња обавештајна служба произвела³⁴⁾.

До сада смо покушали да укажемо на политичку мотивацију доношења оваквог Закона. Међутим, његово доношење је имало и субверзивну функцију у односу на националну безбедност Србије. Ако се узме у обзир да је усвајање овог Закона требало да прати Закон о отварању досијеа обавештајних служби (који није никада усвојен, иако су неке странке, попут СПО, ЛСВ, ЛДП стално то тражиле), али и чињеница да је податке из досијеа требало стављати на увид лицима над којима се спроводи лустрација, последице по националну безбедност би биле макар следеће:

1. Стављање на „стуб срама“ сарадника српских обавештајних служби, што би произвело разбијање мреже њихових сарадника,

2. Потенцијално разоткривање лица која раде у иностранству за потребе наше обавештајне заједнице, што би их могло довести чак и у животну опасност,

3. Онемогућавање привредника, стручњака и научника који су професионално радећи свој посао сарађивали са претходним режимом, да наставе да раде оно што су започели. Ово за последицу има, посебно када се ради о наменској производњи, губитак најстручнијег кадра који је радио на пословима националне безбедности,

4. Смењивање и пензионисање свих припадника безбедносних служби (овде укључујемо и војску и полицију и обавештајну заједницу) који су у претходном периоду обављали одређене задатке у циљу одбране земље, укључујући и НАТО агресију 1999. године на Југославију,

5. Немогућност да, за дужи временски период, обавештајне службе обављају своје професионалне задатке.

34) В. Чавошки, Стефановски, нав. дело, стр. 37-38.

Истовремено са овим последицама, поставља се једно круцијално питање - због чега је сарадња са домаћом обавештајном заједницом „кршење људских права“, а сарадња са иностраним службама то није? Постоје врло документовани подаци о повезаности са иностраним службама бројних јавних (значи: и политичких и НВО и др) личности из постпетооктобарске Србије. За шпијунажу, међутим, једино одговара некадашњи вицепремијер, генерал Перишић, који је у тој нечасној работи ухваћен *in flagranti*. Према томе, овим законом се заправо потпуно дезавуишу напори домаћих обавештајних служби у испуњавању уставних и законских обавеза, а са друге стране омогућује неометано деловање страних служби; сопствени грађани се стимулишу да раде за туђе државе и њихове интересе, али се жестоко оптужују и „лустрирају“ уколико раде у циљу заштите националних интереса Србије. Тако је нпр. и формално неуставна одлука Владе Зорана Ђинђића да изручи Слободана Милошевића тзв. хашком трибуналу сигуран темељ за кривичну оптужницу, али и за лустрацију свих који су у томе учествовали. Они нису само угрозили његова људска права, игнорисали Одлуку Уставног суда, већ су довели у питање и национални интерес земље. Међутим, наравно да нико од заговорника „лустрације“ није ни помислио да би се та мера могла применити и на Ђинђићеве министре.

Коначно, али не последње по значају - због чега се „лустрација“ иницира само за кршење политичких, а не и социјално-економских права? Зар је право на рад, право на запошљавање, право на здраву животну средину, права из сфере социјалне заштите мајке и детета, зар су сва та права мање значајна од - права на приватност писма, и то у ери глобализације, када компанија *Yahoo* отворено признаје скенирање целокупне електронске поште преко њихових сервера за потребе CIA?

Из свега што је наведено, јасно се може закључити да је „лустрација“, и мере које је прате, облик одмазде или претње одмаздом појединцима који нису истомишљеници са режимским структурама, како би се превентивно спречило њихово политичко ангажовање или како би се оно усмерило ка конвертитству и ревидирању ставова. Истовремено са тим, чињеница да се појединцима обухваћеним „лустрационим поступком“ и њиховим пуномоћницима стављају на увид досијеи тајних служби на основу којих се ови оптужују за кршење људских права, а поготову захтев за потпуним

отварањем свих досијеа, директно угрожавају националну безбедност Србије, са више аспеката на које смо већ указали. С друге стране, појединци имају интерес да се овај процес спроведе, како би га усмерили у правцу стављања наших обавештајних служби под контролу иностраних, због сарадње са којима нико не може да настрада. Стога се може сасвим исправно закључити да је један од најдиректнијих циљева спровођења лустрације разарање дотадашње обавештајне заједнице транзиционих држава, и стварање неких нових служби, које би овога пута биле у патерналистичком односу са западним обавештајним службама. Само је, дакле, господар промењен. У том смислу, Србија је исправно поступила што никада није спровела у дело сопствени Закон који је на свом транзиционом путу морала да усвоји.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан, *Милошевић: још није готово*. Вукотић медиа, Београд, 2015.
- Бодрожић, Ђуро, „Лустрација - порекло, услови и разлози“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије Београд, бр. 1/2004, стр. 317-332
- Васић, Радмила, „Лустрација - услов демократског преображаја“. У зборнику *Услови и стратегије демократизације* (приредили Вучина Васовић, Вукашин Павловић). Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 323-340.
- Водинелић, Владимир, „Кратак инвентар и коментари заблуда о лустрацији“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 56-60.
- Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза* (у редактури Светомира Ристића и Радомира Алексића), Просвета, Београд, 1966.
- Глинтић, Мирјана, Вукадиновић, Јелена, „Искусва Источне Немачке и Чешке у отварању тајних досијеа“, *Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса*, Институт за упоредно право Београд, бр. 3/2011, стр 269-283.
- Ивошевић, Зоран, „Есеј о слободи судије, својствима независног и смислу праведног суђења“, *Правни записи*, Универзитет Унион, бр. (1)/2016: 55-67 doi:10.5937/pravzap0-11032
- Ивошевић, Зоран, „Лустрација на `српски начин`“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 61-69.
- Клајн, Иван, Шипка, Милан. *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- Матић, Милан (гл. редактор). *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.

- Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија, (прир.) *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Поповић, Славољуб, „Основне карактеристике Закона о одговорности за кршење људских права - Закон о лустрацији“, *Правни живот: часопис за правну теорију и праксу*, Савез удружења правника Србије, Београд, бр. 10/2005, стр. 43-50.
- Радојевић, Миодраг, „Лустрација у Србији - илустрација немоћи демократских промена“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија Београд, бр. 2/2003, стр. 15-29.
- Ракић-Водинелић, Весна, „Неуспешан покушај лустрације у Србији“. У зборнику *Устав - lex superior: поводом 75 година живота и 50 година научног рада Павла Николића* (приредио Срђан Ђорђевић), Удружење за уставно право Србије, Београд, 2004, стр. 445-458.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика, XI, Београд: САНУ, 1981.
- Степанов, Радивој. „Пет фрагмената о лустрацији“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XXXII/2007, стр. 119-132.
- Тадић, Љубомир, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Цакић, Милан, „Лустрација у Европи и Србији: мотивација за доношење закона о лустрацији и њихове друштвене функције“, *Социологија*, Социолошко удружење Србије и Црне Горе, Филозофски факултет у Београду - Институт за социолошка истраживања, вол. LII, бр. (3)/2010, стр. 285-306 DOI:10.2298/SOC1003285C
- Чавошки, Коста, Стефановски, Мирјана, „Лустрација: злоупотреба религиозних израза у политичком говору“, *Hereticus*, Центар за унапређивање правних студија, Београд, бр. 2/2003, стр. 30-40.
- Шуваковић, Урош, „Простор и политика: промена назива улица као резултат промене идеологије и политичке збиље - на примеру Београда“. У зборнику *Друштво и простор: епистемологија простора* (приредили Павле Миленковић, Снежана Стојшин, Ана Пајванчић-Цизељ), Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право, Београд; Филозофски факултет, Нови Сад, 2015, стр. 345-362.
- Шуваковић, Урош, *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014.
- Шуваковић, Урош. „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонастале државе бившег југословенског простора“. У зборнику *Разбијање Југославије* (приредили Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић), Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 141-179.
- Шуваковић, Урош. „Партијска држава - могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме*, Универзитет у Нишу, вол. 33, бр. (2)/2009, стр. 663-682.
- Appel, Hilary. „Anti-Communist Justice and Founding the Post-Communist Order: Lustration and Restitution in Central Europe“, *East European Politics and Societies*, American Council of Learned Societies, Sage Journals, vol. 19, no. 3/2005, pp 379-405.

- Bedjaoui, Mohammed, *Nouvel ordre mondial et contrôle de la légalité des actes du Conseil de sécurité*, Éditions Bruylant, Bruxelles, 1994.
- Flere, Sergej, Klačnjek Rudi, „Was Tito’s Yugoslavia totalitarian“, *Communist and Post-Communist Studies*, Elsevier, vol. 47, no. 2/2014, pp 237-245.

Извори

- Народна скупштина Републике Србије, Закон о одговорности за кршење људских права, *Службени гласник РС* 58/2003 и 61/2003 - исправка
- Парламентарна скупштина Савета Европе, Резолуција 1096 (1996) „О мјерама развргавања наслеђа бивших тоталитарних комунистичких земаља“. Доступно у преводу на хрватски језик на: <http://www.pravn-adatoteka.hr/pdf/aktualno/Rezolucija%20Vije%C4%87a%20Europe%201096.pdf>
- Парламентарна скупштина Савета Европе, Резолуција 1481 (2006) „Еуропска унија осуђује злочине тоталитарних комунистичких режима“. Доступно у преводу на хрватски језик на: <http://www.pravn-adatoteka.hr/pdf/aktualno/Rezolucija%20Vije%C4%87a%20Europe%201481.pdf>

Uros V. Suvakovic

ATTEMPT TO PERFORM LUSTRATION IN SERBIA AS FORM OF THREATENING ITS NATIONAL SECURITY

Resume

The paper considers the attempt to perform lustration in Serbia from the view of its national security. Indicating to the intrinsical differences between Serbia and post-realsocialist states in which it has been performed, the author considers possible consequences primarily for the national security of Serbia, if the lustration, as a part of the transition, has been performed on basis of the Law on liability for derogation of human rights that ceased to be valid in 2013. He reckons that the minimal consequences of lustration for the national security of Serbia would be: a) placing all the collaborators of Serbian intelligence service to a “pillar of shame”, which would result in breaking of the network of their collaborators; b) potential disclosure of persons that work abroad for Serbian intelligence community, which might jeopardize even their lives;

c) disabling businessmen, experts and scientists, who collaborated with the previous regime professionally performing their jobs, to continue doing what they started. The consequence of this was the loss of the most skillful staff working on the jobs of national security, especially regarding the special-purpose production, d) deposing and retirement of all the members of security services (here we include also Army, Police and intelligence community), who performed certain tasks in the previous period with the aim of defending the country, including the NATO aggression to Yugoslavia in 1999; e) impossibility for Serbian intelligence services to perform their professional tasks in a longer period.

All this indicates that performing the lustration would have not only negative consequences for individuals to which it would be implemented directly, but also for Serbian society as the whole. Therefore, it was wise that Serbia has decided not to implement in practice the imposed transitional law.

Keywords: post-socialist transition, lustration, national security, Serbia.

Александар Ђаковац
Православни богословски факултет
Универзитет у Београду

СВЕПРАВОСЛАВНИ САБОР НА КРИТУ: КРИЗА САБОРНОСТИ

Сажетак

Сабор православних Цркава на Криту показао је да постоји криза саборности. Пошто је саборност једно од основних својстава Цркве, која изражава њен идентитет, јасно је да је криза озбиљна и дубока. Не само недолазак четири помесне Цркве, већ и избегавање суочавања са горућим проблемима, указује на неопходност саморефлексије, критичко преиспитивање и адекватно деловање. У овом раду настојимо да анализирамо актуелно стање у православној Цркви, и дубоку кризу која је након критског Сабора постала очигледна. Настојаћемо да понудимо неке могуће одговоре на питање како је до таквог стања дошло. Наша главна теза је да је садашње стање у Цркви настало услед процеса унутрашње секуларизације саме Цркве и њеног избегавања да се са тим проблемом суочи. Неспремност суочавања са проблемом унутрашње секуларизације, која се првенствено изражава као клерикализам, конфесионализам и етнофилетизам, води ка кризи саборности и немогућности да се креативно одговори на савремене изазове.

Кључне речи: Сабор на Криту, саборност, клерикализам, конфесионализам, етнофилетизам.

1. САБОРНОСТ И САБОР – ТЕОЛОШКА ОСНОВА

Свеправославни Сабор Православне Цркве, чије су припреме трајале више деценија и у којима су учествовали највиђенији православни теолози и читава црквена пуноћа, одржан је на Криту од 19. до 26. јуна 2016. године, под званичним називом *Свети и Велики Сабор Православне Цркве*. Сама чињеница његовог одржавања има изузетан црквени и историјски значај. Сабор Цркве увек открива право стање ствари, пошто саборност представља пројаву истине као светотројичног и богочовечанског живота. Према Флоровском „природа Цркве је саборна. Само ткиво тела Цркве је саборно. Црква је саборна, јер је једно тело Христово. Она је јединство у Христу, једност у Духу Светоме, и ово јединство јесте највећа целовитост и пуноћа“.¹⁾ Према Јустину Поповићу, „сама саборност, и мерило саборности, јесте сам Богочовек Христос“.²⁾

Сабор Цркве увек представља пројаву јединства и сазива се да то јединство покаже, а ако је нарушено, да га успостави. Православно богословље је показало да се саборност Цркве не конституише као јединство делова расејаних по васељени, већ као јединство у истости и истоветности евхаристијског опита Царства Божијег. Речима Александра Шмемана, „ова истоветност се заснива на истоветности светотајинске структуре сваке Цркве. ... ово је, пак, једини аспект јединства Цркве, који се може одредити као онтолошки“.³⁾ Саборност је првенствено везана за конкретну локалну евхаристијску заједницу, која пројављује Царство Божије. Католичност Цркве ће, на концу, представљати есхатолошку реалност, како наглашава Зизијулас.⁴⁾ Иако се саборност првенствено односи на конкретну евхаристијску заједницу, чињеница да епископа, који возглављује и остварује католицитет те заједнице, рукополажу епископи суседних цркава, „повезивала је, на један радикалан на-

1) Георгије Флоровски, „Саборност (Католичност) Цркве“, у: *Црква је живот, Изабране беседе, есеји и студије*, Београд 2005, стр. 430.

2) Јустин Поповић, „Саборност Цркве“, у *Саборност Цркве*, књига 1, Београд, 1986, стр. 90.

3) Александар Шмеман, „`Јединство`, `подела` и `поновно уједињење` у светлу православне еклисиологије“, у: *Наш живот у Христу, Христов живот у нама*, Београд, 2007, стр. 238.

4) Јован Зизијулас, „Евхаристијска заједница и католичност (саборност) Цркве“, у *Саборност Цркве*, књига 1, Београд, 1986, стр. 133.

чин епископа, а са њим и евхаристијску општину у којој се вршило његово посвећење са осталим евхаристијским општинама раширеним по свету⁵⁾

Из чињенице саборности као својства конкретне евхаристијске заједнице и њене повезаности и међузависности са другим евхаристијским заједницама, произилази идеја Сабора, који је конституисан на истој, евхаристијској основи. Иако не одмах, редовно саборовање локалних цркава врло брзо је прерасло у уобичајену праксу. Општи или Васељенски Сабори, одувек су били сазивани према потреби, а могућност њиховог сазивања и одржавања била је условљена постојањем империје. Чињеница да општи Сабор Цркве није сазиван током дугог низа векова,⁶⁾ сама по себи не мора да буде показатељ кризе Цркве. пошто сама могућност њиховог сазивања и одржавања није била одвојива од преимућства хришћанског цара у хришћанској империји.⁷⁾

Међутим, чињеница немогућности одржавања Сабора, онда када спољашње околности више не прече његово одржавање, а мноштво нерешених питања оптерећује међусобне односе помесних Цркава и њихов унутрашњи живот, сведочи о дубокој кризи Цркве. Та криза је онтолошка, у оној мери у којој саборност Цркве сматрамо њеним онтолошким одређењем. Немогућност да се Сабор сазове и одржи, отвара питање да ли конкретне помесне Цркве заиста иконички оприсутњују Царство Божије у историји, или је њихов идентитет измештен, па пројављују неку другу стварност: етничку, конфесионалну, државну? Можда у том померању идентитета и леже разлози због којих је припрема Сабора трајала толико дуго и захтевала толико усаглашавања, договарања и пре-

5) Исто, стр. 144-145.

6) У православној Цркви званично седам Сабора имају статус Всељенски, екуменски или општи. Ипак, мишљења су већег броја теолога да још неки сабори, попут Фотијевог из 879-880. и паламитских сабора из 14. века с правом претендују на такав назив. Ипак, неко коначно признање ових Сабора као васељенских се још увек није догодило. Штавише, ни Сабор одржан на Криту, није претендовао да се назове Васељенски, иако му је званични назив „Свети и Велики“.

7) Цар је био тај који је сазивао Сабор, финансијски и организационо омогућавао његово одржавање и бринуо се, применом државног апарата, да одлуке Сабора буду спроведене. У теорији, цар није могао да утиче на догматске одлуке Сабора, али је у пракси мишљење цара било изузетно важно. Поред формалних предуслова да неки Сабор буде сматран Васељенским, било је потребно да га, у времену након Сабора, црквена пуноћа стварно и прихвати као такав. Неки сабори, као на пример, Разбојнички сабор из 449, имали су формалне услове да буду названи васељенски али је црквена пуноћа одбила њихову рецепцију.

говарања. Према успешном изразу Лоског, „Саборност не познаје „издвојена мишљења“, не познаје локалне или издвојене истине“.⁸⁾ У православном свету, као да издвојена мишљења преовлађују, а локалне и издвојене истине доминирају.

Одржавање критског Сабора, због саме чињенице изражавања јединства помесних Цркава представља велику радост и пројаву бићетворне љубави. Та радост је, међутим, помућена недоласком неких помесних Цркава. Без обзира на разлоге, који могу а и не морају бити оправдани, и без обзира на чињеницу да неучествовање појединих помесних Цркава може бити надомештено каснијом рецепцијом Сабора, остаје горак укус неуспеха да јединство Цркве буде посведочено пред нама самима и пред светом, јер: „По томе ће сви познати да сте моји ученици ако будете имали љубав међу собом“ (Јн 13, 35). Сабор на Криту стога представља *делимични успех*. Сама чињеница да је сазван и одржан већ представља одређено постигнуће, имајући у виду црквену реалност. Неучествовање неких помесних Цркава, баца сенку на овај успех, посебно с обзиром на чињеницу да је међу њима и Московска патријаршија, као најмногљуднија. Аргумент да број верника није пресудан свакако стоји у еклисиолошком смислу. Та чињеница, међутим, никако није безначајна и не може се олако пренебрегнути. И број верника, и историјско наслеђе, без сумње представљају значајне, мада не нужно и одлучујуће факторе. Како примећује Лоски, саборност није исто што и универзалност, али „универзалност је последица и неопходно проистиче из саборности Цркве, пошто није ништа друго до њен спољашњи, материјални израз“.⁹⁾ Уколико саборности недостаје универзалност, то је на неки начин доводи у питање. Недостатак универзалности сугерише поделу. Саборност није и не може да буде формална, пошто је она сама унутрашњи динамички живот. Она не представља статичко стање које се констатује, нити се може утемељити само на узајамном толерисању. Саборност јесте и мора бити манифестација стварног унутрашњег јединства које се рефлектује и на универзалност. Недостатак универзалности, стога, указује на кризу саборности, а то је криза Цркве на најдубљем, онтолошком нивоу.

8) Владимир Лоски, „Саборност као треће својство Цркве“, у *Саборност Цркве*, Београд, 1986, стр. 111.

9) Владимир Лоски, „Саборност као треће својство Цркве“, исто, стр. 105.

У догматском смислу, саборност представља једно од четири основна својства Цркве. Сам појам саборност, односно саборна Црква, јесте превод грчког израза καθολική (Εκκλησία) који налазимо у Никео-цариградском Символу вере. Овај појам је на Западу изједначен са универзалношћу. Западни хришћани због тога и користе придев „католичка“ у значењу општа или универзална (Црква), наглашавајући тако да Црква обухвата све крајеве света. Због повезаности са римском Црквом, у српском језику се, уместо католичка (Црква), користи појам „саборна“ за превод грчког καθολική, мада се у стручној литератури налази и варијација „католичанска Црква“ као последнији превод. Према еклесиолошкој доктрини римокатолика, католичност Цркве се огледа у томе да је она присутна у читавом свету, при чему све помесне црквене јединице заједно граде општу или универзалну Цркву. Таква еклесиологија је блиско повезана са учењем о папском примату односно служби Петровој. Пошто се католичност или саборност Цркве манифестује као збир свих постојећих локалних цркви, служба римског епископа јесте да то буде видљиви знак тог јединства. У теолошком смислу је то, према суду православних, водило ка томе да само епископ Рима, заправо у потпуности изражава службу која је на Истоку резервисана за сваког епископа сваке локалне Цркве. Православни су, с друге стране, увек наглашавали да се саборност Цркве приписује свакој помесној цркви, односно сваком евхаристијском сабрању коме предстоји епископ. Пошто евхаристијско сабрање иконизује будуће Царство Божије, свака локална Црква је пуна Црква, односно Једна, Свата, Саборна и Апостолска. Јединство помесних цркава се огледа првенствено у томе што све оне, кроз литургијско служење, објављују једну и исту стварност Царства Божијег. Саборност се тако одређује кроз истоветност литургијског служења.

У практичном, историјском смислу, ова два еклесиолошка приступа имала су различите резултате. На Западу је то резултирало снажењем централизма, при чему се главне одлуке доносе искључиво у Риму, а све институције које окружују Папу суштински су саветодавне. На Истоку је, пак, преовладала нека врста федерализације. У почетку је принцип црквеног организовања на Истоку био територијални. Више епархија су биле локално организоване као митрополије, при чему се најчешће пратило административно државно уређење. Касније, у доба формирања националних држава, овај територијални принцип је замењен националним, тако да

је већина аутокефалних цркава, постала национална. Управо овај моменат, који је био историјски условљен, али није имао одговарајућу еклисиолошку потврду, довео је до многих унутрашњих сукоба и неспоразума који још увек трају. Мешање територијалног и националног принципа организовања помесних цркава водило је и води различитим сукобима, који су често доводили до прикривених или неприкривених раскола.¹⁰⁾ Тај се проблем показао као нарочито акутан када је у питању организација православних у земљама које нису традиционално настањене православним живљем. Због тога је у дијаспори стање такво, да се подељеност православних много више и снажније уочава него њихово јединство. Наравно, оваква ситуација веома шкоди мисији православних и њиховом сведочењу Јеванђеља.

2. ПОТРЕБА ОДРЖАВАЊА САБОРА

Идеја о потреби сазивања једног општег сабора православних постоји већ више деценија и повезана је са потребом решавања многих питања.¹¹⁾ Поред питања везаних за аутокефалију и дијаспору, која су несумњиво кључна, ту су и многа друга питања, као што је проблем јединственог календара, затим питања везана за схватање брака у савременом свету као и дефинисање става према мешовитим браковима, питања везана за аскетску дисциплину, као што је питање дужине и начина поста итд. Многа од ових пи-

10) Принцип по коме је Црква организована на националној основи се посебно показује парадоксалан када одређена нација живи на територији која традиционално припада другој помесној Цркви. Таква је, на пример, ситуација у Србији, где на територију појединих епархија (углавном Тимочке, Банатске и Браничевске) врше упаде клирици румунске православне Цркве. Изговор румунске стране је да ту живе Румуни, те да они, по националној основи, припадају јурисдикцији румунске Цркве.

11) Прва Свеправославна предсаборска конференција у Шамбезију, одржана 1976. је одредила десет начелних тема: Православна дијаспора, Аутокефалија и начин проглашења, Диптих, Питање заједничког календара, укључујући датум Пасхе, брачне сметње, Одредбе о посту, односи са другим хришћанима, учешће у екуменском покрету, допринос помесних православних цркава миру, слободи, братству и љубави међу људима и елиминација расне дискриминације. Током наредних деценија у Шамбезију су одржане још три предсаборске конференције (1982, 1986, 2009) које су се бавиле разрадом тема које су усвојене 1976. године (видети: John Erickson, *Timetable toward a Great and Holy Council, Orthodox Christianity At The Crossroad: A Great Council Of The Church ? When And Why?*, New York Bloomington, 2009, стр. 22-23; Archbishop Job of Telmessos, *Towards the Council*, IntRes: <https://www.holycouncil.org/towards-the-council>, 01/02/2017).

тања се непосредно или посредно тичу јединства Цркве. Није без значаја чињеница да се богослужбени календари помесних цркава међусобно разликују, тако да прослављање великих црквених празника који нису везани за пасхалију не пада у исто време. То је нарочито видљиво и стога болно у дијаспори, где православни који припадају једној јурисдикцији већ увелико прослављају Божић док је за друге још увек време поста. Питање односа према браку данас је нарочито заоштрено. Бракови се, услед промењених животних околности више не склапају као у прошлости, одмах након пубертета, већ знатно касније. Чињеница је да многи православни хришћани и хришћанке живе брачним животом пре ступања у црквени брак, а да то није плод њиховог немара или непобожности већ измењеног начина живота у коме материјална способност за брак стиже знатно касније од полне. Проблем другог брака клирика је такође питање које садашње време налаже, пошто је развод, па и развод клирика, који је некада представљало праву реткост, данас уобичајена појава. Ту је и питање улоге жена у животу Цркве и посебно у богослужењу, где још увек недостаје ваљана теолошка анализа, а докази против учествовања жена у клиру не могу бити довољни ако се темеље једино на аргументу традиције. Овде не прејудуцирамо одређена решења већ износимо чињеницу да су то питања којима се Црква мора посветити, и на која се морају дати конзистентни одговори који су свакако засновани на предању, али који у обзир узимају и стварност црквеног живота данас.

Постоје и питања која нису толико фундаментална, али која такође захтевају промишљање и адекватно решавање. Таква су на пример питања везана за аскетску дисциплину која се јавља као предуслов за пуно учешће у евхаристијском животу. Питање поста, његове дужине и обавезности је препознато као важно, пошто је последица неправилних и сувише ригорозних аскетских пракси за последицу имала редукцију учествовања лаика у литургијском животу, што угрожава саборност црквеног бића.¹²⁾ Управо је СПЦ својевремено добила задатак да се овом темом бави. У том смислу

12) Овде се нећемо бавити сложеним питањем настанка пракси које су за резултат имале пасивизацију лаичког учествовања у евхаристији и свођење нормалног учествовања у литургији које укључује и причешће, на неколико пута годишње. Такво стање је нужно водило ка индивидуализацији духовног живота што је за последицу имало унутрашњу секуларизацију црквених структура, која се огледала у све израженијој клерикализацији, не друштва, већ саме Цркве.

су сачињени и одређени предлози који би унапредили црквени живот и усагласили га са могућностима савременог човека, али и са литургијским етосом.

Посебно је као важно показује питање односа Цркве и друштва, при чему се не сме подлећи искушењу да се историјски процеси посматрају тако као да им историјско хришћанство није доприне-ло. Историјски и социјални оквири овог питања врло су сложене. Црква је прешла дугачак пут од антагонистичког става према друштву и држави мале прогоњене заједнице, преко државне религије византијске империје и покушаја симфоније, до битисања у различитим формама друштава уређених на принципима секуларности.¹³⁾ Читав овај развој у коме су Црква, држава и друштво вековима били у интеракцији довео је на практичном и теоријском плану до тога да се хришћански етос не може лако, ако уопште, екстраховати из савременог европског друштва а да га не уруши. Али, и Црква је током векова значајно модификовала и своја схватања и сопствене структуре, због чега су секуларни процеси идентификовани као анти-црквени. Промењене околности су потресле црквене структуре које се и даље тешко сналазе у свету када нису под окриљем државе. Због тога постоји стални жал за прошлим временима када су многи проблеми били решавани уз помоћ државног апарата.¹⁴⁾

С друге стране, Црква осећа призив времена да се етаблира као организација која се бави харитативном делатношћу и која предњачи у заштити слабих и потлачених. Међутим, и ту Црква као да каска за секуларним организацијама и удружењима која су на том пољу много гласнија и енергичнија. Закључак је да Црква још увек не може да јасно идентификује своје место у савременом друштву због чега лавира између решења која су функционисала

13) Видети: Александар Ђаковац, „Црква у савременом српском секуларном друштву“, *Теолошки погледи*, 1, 2015, стр. 91-104.

14) На том основу се може разумети снажно манархистичко усмерење многих хришћана. Држава не само да је омогућавала Цркви функционисање него је многе њене функције преузимала на себе, за узврат имајући црквену јерархију као верног следбеника. У секуларном друштву, где владају принципи одвојености Цркве и државе, Цркви не пада тешко сама удаљеност од власти већ и чињеница да се не сналази најбоље у пословима који су сада превасходно њена одговорност. Видимо тако да се Црква прилично лоше сналази са организацијом парохијске верске наставе као и са катихизацијом. Постоји одлука Сабора СПЦ о обавезној катихизацији, која се у пракси не спроводи. Слично је и са проблемима секти и расколничких група где Црква очекује да се првенствено држава позабави тим питањима. Слични примери се могу наћи у изобилју.

у прошлости и савремених приступа где се још не осећа на свом терену. Сва ова питања нису специфична само за СПЦ већ и за православне у целини, због чега представљају фундаменталне проблеме везане за самосхватање Цркве који стога морају бити решавана саборски и у духу саборности.

3. КРИЗА САБОРНОСТИ

Чињеница недоласка појединих помесних Цркава на Сабор, није једина која указује на кризу Цркве. Саме теме којима се Сабор бавио, и још више којима се *није бавио*, као и донесене одлуке, сведоче о томе. Изостављање неугодних тема које се тичу јединства Цркве – решавање стања делимичних или потпуних раскола који постоје на многим местима, као и претње будућих могућих раскола – указују на немогућност суочавања са проблемима који се суштински тичу идентитета Цркве а не просто спољашњег поретка. Раскол доводи у питање не просто црквени поредак, већ саму Цркву у њеном унутрашњем бићу. Питање аутокефалије је кључно еклисиолошко питање, еклисиолошко питање првог реда, које фундаментално утиче на живот Цркве. Тим питањима се Сабор није бавио, због непостојања богословског консензуса на пољу еклисиологије, нити је уопште учињен напор да се дође до богословског решења са одговарајућим практичним последицама. Основно питање јесте на којим основама се аутокефалност заснива, а потом, како се стиче или губи. Са решењем овог питања, повезано је и решење питања дијаспоре. Све помесне цркве су живо заинтересоване за њихово решење, које за сада није на видику. Суштински проблем је у томе, што организација помесних цркава као националних, није посведочена у древној патристичкој еклисиологији. Међутим, организација помесних цркава баш на овом принципу је већ више векова реалност у којој православни живе. Због тога се православни суочавају са дилемом: или радикално одустати од општеприхваћених еклисиолошких норми које су посведочене у свештеном предању Цркве или радикално променити праксе које нису у складу са тим нормама. Пошто је један и други избор болан, прибегава се „решењу“ да се несклад између теологије и праксе и даље игнорише, са надом да ће историјски ток сам изнедрити одговарајућа решења. У стварности се то пак не догађа, већ се проблеми, у виду нерешених старих сукоба и сталне појаве нових раскола, само гомилају.

Слична је ситуација и по приступу питањима која одавно чекају да буду решена и чије је решавање било најављивано током деценија саборских припрема. Питање богослужбеног календара можда није по себи од прворазредног значаја, али немогућност да се оно реши јесте симптом дубљих подела. Те су поделе нарочито видљиве у дијаспори, када национална подељеност православних постаје болно очигледна. То нас води до кључног питања дијаспоре и тамошњег црквеног устројства. Богословска и канонска спорења по овом питању на Сабору нису решавана, а стање које је еклисиолошки небрањиво није превазиђено. Немогућност решавања ових кључних питања која се тичу самог идентитета Цркве, водило је ограниченом капацитету Сабора у приступу другим питањима. Тако су и теме попут екуменског дијалога, хришћанског брака у савременом свету, значају поста итд, остале недовољно разрађене, а крајњи домети се могу означити као скромни, лишени иновативности. По питању шире социјалне доктрине, тешко је одупрети се утиску да православни тек *a posteriori*, настоје да богословски подрже иницијативе које долазе из секуларног миљеа.¹⁵⁾

Разлози скромних домета и на унутар Црквеном и на друштвеном плану, по нашем мишљењу, леже у унутрашњој секуларизацији црквеног организма, што је већ споменуто. Покушај симфоније Цркве и империје на Истоку, водио је двоструком процесу: сакрализацији империјалног и секуларизацији еклисијалног. Клирици су постајали државни службеници а цар је добио свештеничку функцију. Знамо да тај процес никада није до краја завршен. Епископи и пуноћа Цркве су вазда пружали отпор царском ауторитету када је у питање довођен идентитет Цркве и њена вера. Ни свештеничка функција цара никада није заиста и до краја прихваћена и остала је недоречена. Сасвим је могуће да другачији развој историјски није ни био могућ. Када је империја постала хришћанска, хришћани више нису били они који су у пролазу, странствујући, који немају другог града осим небеског Јерусалима. Империја је постала парикија а парикија је постала империја. Каснији историјски развој, посебно у доба туркократије, оставио је клирикалне структуре као једине представнике народа пред освајачима.¹⁶⁾ Епископи су поста-

15) То иначе, важи и за друге хришћанске Цркве, које су углавном, ипак нешто брже у подражавању општих трендова.

16) Цар је био тај који је сазивао Сабор, финансијски и организационо Слични процеси се и данас дешавају, на пример на Косови и Метохији, посебно северно од Ибра, где су црквене структуре једине остале да брину о народу након окупације јужне покрајине.

ли етнарси, што је почетак идентификације Цркве и нације. Од етноконфесионализма до етнофилетизма онда остаје још само корак. О. Јован Мајендорф је с правом нагласио да је „етнички фактор у великом степену заменио регионални и територијални принцип црквене структуре. На такав развој треба гледати као на посветовњачење Цркве. ... постоји одређена граница до које се Црква може поистоветити са етносом и традицијом одређеног народа. ... Али ... редослед вредности је преокренут. Почело је на „нацију“ и на њене интересе да се гледа као да су они сами себи циљ, а не да им је циљ да своје народе усмере ка Христу“.¹⁷⁾

Ови процеси су водили окоштавању црквених структура и њиховом одвајању од ехаристијског етоса. Последица тога је све снажнија индивидуализација црквеног живота, што се огледа у снажењу процеса клирикализације и конфесионализације, који су међусобно условљени. Подвајање клира и лаика води њиховом међусобном отуђењу, али и разарању ехаристијске структуре. Епископство све више постаје управна служба, презвитеријум бива сведен на требоисполнитељство, на оне који задовољавају религиозне потребе, а лаос – народ Божји – на пасивног реципијента, што чини да црквено устројство почиње да наликује феудалном. По речима Шмемана, кривица Цркве је у томе што је лаике „претворила у „клијенте“ клира, а клир у жречеве који опслужују „духовне потребе лаика“.¹⁸⁾

Оваква ситуација води иманентном неповерењу између клира и народа, а нису ретки ни изливи нетрпељивости. Дистанца између клира и лаоса ствара основ за развој различитих секташких и парацрквених појава. Црквене структуре, епархија и парохија, све чешће се виде као неодговарајуће, па се стварају различите врсте братстава, удружења и савеза, који немају никакво упориште у ехаристијском устројству. Духовни живот који је одвојен од свог ехаристијског темеља, лако мутира у формалистички пијетизам и фундаменталистичку заслепљеност.¹⁹⁾

17) Јован Мајендорф, „Католичност (саборност) Цркве“, у *Саборност Цркве*, књ. 1, Београд, 1986, стр. 119.

18) Александар Шмеман, *Трагедија Православља данас – Црква се свела на организацију међу организацијама*, исто, стр. 313.

19) Принцип по коме је Црква организована на националној основи Таква заслепљеност није својствена само необавештеним и површним хришћанима, већ и појединим клирицима и ученим теолозима. Недавно је Васељенски Патријарх упутио позив јеладској Цркве да обузда деловање Теодора Зисиса, некад уваженог професора.

Конфесионализам, који није својствен светоотачком богословљу²⁰⁾ а који Б. Лубардић успешно дефинише као „изобличавајућу борбу против других позивањем на формално-рекурзивне дефиниције истине-вере“,²¹⁾ такође је повезан са процесом унутрашње секуларизације црквеног организма. Поистовећење црквеног и етничког води ка конфесионалистичком сотириолошком ексклузивизму, који је са једне стране део одбрамбених стратегија против претећег другог, а са друге, део стратегије за показивање супериорности над другим. Конфесионализам је стога подложен непрестаном сужавању и редукцији онога што сматра прихватљивим дискурсом. Тако се од ширег „Православног“ конфесионализма веома лако стиже до његових ужих, углавном националних форми, када граница између српског, руског или грчког Православља постаје све чвршћа и непорознија, а „страни утицаји“ се сматрају претњом по сопствени идентитет. На овај начин, конфесионализам се показује не само као препрека у екуменском дијалогу, већ и при уобичајеном општењу међу православнима, стварајући подозрење с обзиром на мање разлике у богослужбеним праксама и поретцима. Искреним и дубоко богословским промишљањем читаве плејаде истакнутих богослова, ови проблеми су изнети на површину и о њима се расправљало и расправља. Ако коначна решења, нарочито на практичном плану, и нису нађена, значајне смернице и доприноси су неспорно дати.²²⁾ У вези неуспеха православних да примене божанске истине око којих су иначе сагласни, Мајендорф каже: „Међутим, када дође до практичне примене тих божанских истина које нас уједињују, тада православна Црква представља слику деобе и недоследности“²³⁾

4. СТАЊЕ СТВАРИ

Овде деобе и недоследности о којима говори Мајендорф, двоструко су се рефлектовале на критски Сабор. На првом месту је то неуспех да се окупе представници свих помесних Цркава, упркос чињеници да је о питањима о којима се треба расправљати

20) Игнатий Мидич, „Православное богословие сегодня. Проблемы и перспективы“, *Саборност* 7, 2013, стр. 10.

21) Богдан Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду: између романтизованих чињеница и чињенице романтизма“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 10, 2011, стр. 111.

22) Имамо у виду дела Флоровског, Мајендорфа, Шмемана, Афанасјева, Јанараса, Зизијуласа и других. Значајан допринос дали су и многи наши богослови.

23) Јован Мајендорф, „Католичност (саборност) Цркве“, Исто, стр. 115.

раније постигнута општа сагласност. Неуспех да се све помесне Цркве окупе на Криту, није, дакле, условљен неслагањима око питања којима се имало бавити, већ је то израз дубоког осећаја самодовљности помесних Цркава, иако та самодовљност није посведочена теологијом која се још увек формално „уважава“. Поред овог неуспеха, сами документи који су резултат саборског рада, такође су последица дубоке подељености. Да би Сабор уопште могао да буде одржан, морало је да буде одстрањено све што би могло да изазове неслагања. Због тога су усвојени документи у великој мери декларативни и несадржајни, а кључна питања су остала нерешена.

Упркос томе што је решавање најтежих питања изостало, ни разрада „лакших“ питања није донела завидне резултате. Даћемо један пример: у документу *Мисија Православне Цркве у савременом свету* се осуђује секуларизација.²⁴⁾ Таква осуда делује беспредметно утолико што појам секуларизације нигде у документу није дефинисан. Познато је да овај појам баштини врло различита значења, да не говоримо о томе да већ дуже циркулише идеја о постсекуларном друштву, чему није посвећена пажња а требало је да буде, пошто ова теза потенцијално представља нови основ за проналажење места религије у савременом свету. Такође у документу није посвећена пажња унутрашњој секуларизацији саме цркве, која се одвија на више нивоа. Први, и сасвим очигледни, лежи у чињеници да секуларност савремених друштава нипошто није нешто што је наметнуто споља и насиљем, већ је то процес вишевековног развоја и еволуције у коме је хришћанство значајно, па и пресудно учествовало. Сами чланови цркве, и клирици и лаици, данас живе у секуларном свету и у многоме су прихватили и усвојили секуларне вредности као своје. Та чињеница сама по себи, гледано из перспективе Цркве, не мора нужно и у свему да буде сагледавана као опасност већ и као прилика. Радови Ватима и Агамбена пружају основу за другачије вредновање секуларности, које не мора нужно да буде негативно. Такође није понуђена јасна алтернатива секуларизму који се критикује. Да ли је то теократско или неко друго уређење? Како би, ако не на секуларним основама, требало да буду уређена савремена друштва, у којима живе људи различитих верских убеђења или без истих? То не значи да тврди-

24) The Mission of the Orthodox Church in Today's World (F 7, 9, 13), Official Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church, IntRes: <https://www.holycouncil.org/-/mission-orthodox-church-todays-world, 01/02/2017>.

мо како секуларно уређење нужно нема алтернативу, већ да је та алтернатива требало да буде понуђена, што би допринело уверљивости изнесене критике.

Пропуштено је да се на бољи и јаснији начин одреди однос Цркве према науци. Научне теорије, попут теорије еволуције или теорије о великом праску, још увек изазивају непримерено снажне фундаменталистичке реакције које као свој пандан имају сцијентистичку митологију. Настојања појединих теолога да покажу како научне теорије не воде нужно порицању верских истина, требало је да буду пажљивије размотрена и адекватно искоршћена. Овако је Црква и даље остала са нејасним ставом по тим питањима, што оставља отворена врата ригидној интерпретацији хришћанске вере.

5. ЗАКЉУЧАК

Овом кратком анализом, која у основи представља ретроспективу онога што је у православном богословљу већ дуго познато и истицано, указали смо на суштинске разлоге који су нас довели ту где јесмо. Сабор на Криту нам је, управо својим болним недостацима, предочио дубину проблема са којима се сусрећемо и стварно стање ствари. Ти проблеми се посебно јасно исказују у темама које *нису покренуте* и проблемима који *нису решени* и у недоласку оних чији је долазак био очекиван. Али, Сабор на Криту ипак представља значајан корак, пошто отвара могућност суочавања са сопственим слабостима, износећи их на видело. Свака црквена криза представља искушење и опасност али истовремено и могућност. Будућа рецепција овог Сабора ће показати његове праве резултате и домете, упркос слабостима, или можда баш због њих. Задатак теологије и читаве црквене пуноће, јесте промишљени рад на рецепцији Сабора и његових докумената, не првенствено због њиховог садржаја који није епохалан, већ због тога што њихова рецепција представља рецепцију саборности као такве. Богословска анализа и промишљање јесте задатак који је тек пред нама, што значи суочавање са искушењима наше црквене реалности. Задатак рецепције превасходно се тиче упитаности и покушаја да се нађу решења на питања која јесу и која нису постављена, а морају бити. Критски Сабор је, на овај или онај начин, на сто изнео кључне проблеме наше црквене стварности, показујући нам вапијући недостатак богословских критеријума за њихово решавање или неспремност да се ти критеријуми примене.

Повратак евхаристијском етосу, као једином исправном критеријуму богословља и праксе Цркве, јесте задатак који пред нама стоји. Наша еклисијалност није нешто што нам је дато већ нешто што нам је задато, као што је то и наша сама човечност, према речима св. Василија Великог. Не смемо заборавити да Бог може „и од камења овога подигнути децу Авраму“ (Мт 3, 9), али нам може дати и „ново срце и нов дух метнути у нас“ (Јез 36, 26) и учинити да греси наши који су „као скерлет, постану бели као снег“ (Ис 1, 18).

ЛИТЕРАТУРА

- Гусев, Андрей, „История подготовки Всеправославного собора, Государство, религия, церковь в России и за рубежом“, Выпуск 1 (34), 2016, стр. 127-164.
- Ђаковац, Александар, „Црква у савременом српском секуларном друштву“, *Теолошки погледи*, 1, 2015, стр. 91-104.
- Зизијулас, Јован, „Евхаристијска заједница и католичност (саборност) Цркве“, у *Саборност Цркве*, књига 1, Београд, 1986, стр. 131-161.
- Казарян, Николай, „Всеправославный собор: формирование новой православной геополитики, Государство, религия, церковь в России и за рубежом“, Выпуск 1 (34), 2016, стр. 102-126.
- Кырлежев, Александр, „Мировое православие: типология автокефальных церквей, Государство, религия, церковь в России и за рубежом“, Выпуск (34), 2016, стр. 74-101.
- Лоски, Владимир, „Саборност као треће својство Цркве“, у *Саборност Цркве*, књига 1, Београд, 1986, стр. 101-112.
- Лубардић, Богдан, „Јустин Поповић у Оксфорду: између романтизованих чињеница и чињенице романтизма“, у: *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 10, 2011, 75-197.
- Мајендорф, Јован, „Католичност (саборност) Цркве“, у *Саборност Цркве*, књ. 1, Београд, 1986, стр. 113-130.
- Мидич, Игнатиј, „Православное богословие сегодня. Проблемы и перспективы“, *Саборност* 7, 2013. стр. 7-17.
- Поповић, Јустин, „Саборност Цркве“, у *Саборност Цркве*, књига 1, Београд, 1986, стр. 77-100.
- Флоровски, Георгије, „Саборност (Католичност) Цркве“, у: *Црква је живот, Изабране беседе, есеји и студије*, Београд 2005, стр. 427-441.
- Шмеман, Александар, „Јединство, подела и поновно уједињење у светлу православне еклисиологије“, у: *Наши живот у Христу, Христов живот у нама*, Београд, 2007, стр. 232-244.
- Шмеман, Александар, „Трагедија Православља данас – Црква се свела на организацију међу организацијама“, у: *Наши живот у Христу, Христов живот у нама*, Београд, 2007, стр. 312-314.

- Archbishop Job of Telmessos, „Towards the Council“, IntRes: <https://www.holycouncil.org/towards-the-council>, 01/02/2017
- John Erickson, “Timetable toward a Great and Holy Council”, *Orthodox Christianity At The Crossroad: A Great Council Of The Church ? When And Why?*, (ed. George E. Matsoukas), New York Bloomington, 2009, стр. 22-23.
- Official Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church, IntRes: <https://www.holycouncil.org/official-documents>, 01/02/2017

Aleksandar Djakovac

PAN-ORTHODOX COUNCIL ON CRETE: CRISIS OF CATHOLICITY

Resume

Holy and Great Council of the Orthodox Church convened in Crete indicated that a crisis of catholicity exists. Since catholicity is one of the main characteristics of a Church, a characteristics which expresses its identity, it is clear that this crisis is serious and deep. The fact that four local Churches did not participate in this event, and the avoidance to face the burning issues both indicate the necessity for self-reflection, critical review and adequate action. In this article, we tend to analyse current situation in Orthodox Church and the depth of the crisis that became obvious after the Council of Crete. We will attempt to offer some answers on the question why did such a situation occur. Our main thesis is that the present situation is a consequence of inner secularization of Church itself and its avoidance to face that problem. Unwillingness to face this inner secularization, primarily expressed in clericalism, confessionalism and ethnophiletism, leads to the crisis of catholicity and to the inability to answer contemporary challenges in a creative manner.

Keywords: Pan-Orthodox Council, catholicity, clericalism, confessionalism, ethnophiletism.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

121

Анкица Шобот

ПОЛИТИКЕ УСКЛАЂИВАЊА РОДИТЕЉСТВА
И РАДА КАО ДЕО ОДГОВОРА НА НИЗАК
ФЕРТИЛИТЕТ

137

Радослав Гађиновић

ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА
У ПРОЦЕСУ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

157

Стефан Вукојевић

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН ПОСТДЕЈТОНСКЕ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ: “ЕКСТРЕМНИ СЛУЧАЈ”
У КОМПАРАТИВНОЈ ПОЛИТИЦИ

Анкица Шобот

Институт друштвених наука, Београд

ПОЛИТИКЕ УСКЛАЂИВАЊА РОДИТЕЉСТВА И РАДА КАО ДЕО ОДГОВОРА НА НИЗАК ФЕРТИЛИТЕТ*

Сажетак

У фокусу текста јесте усклађивање родитељства и рада као део политика према ниском фертилитету. Циљ је да се истакне важност овог питања и да се укаже на специфичности решења усмерених ка његовом регулисању. Емпиријска истраживања и статистички подаци говоре о негативном утицају конфликта улога запослених родитеља на висину фертилитета. На одређеном степену социо-економског развоја, усклађеност родитељства и рада јесте неопходан услов стварања повољног оквира одлучивања о рађању. Елементи дефинисања политика су специфичност услова на макро и микро нивоу, образовне и економске карактеристике женског становништва, обрасци родних улога и карактеристике тржишта рада. Тенденције ојачавања родне равноправности, упућују на важност социо-професионалне хетерогености женског становништва, при чему усклађивање улога имплицира не само запосленост, већ и могућност професионалне реализације.

Европске државе успоставиле су различите модалитете родитељског одсуства и збрињавања деце запос-

* Текст је резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији“ (47006), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Владе Републике Србије.

лених родитеља, као две најважније мере политике усклађивања родитељства и рада. Заједничка одлика успешних политика јесте уједначенија подела родитељске улоге у погледу подизања мале деце и уважавање потреба родитеља с обзиром на њихов социо-професионални статус. Из угла унапређивања политичких одговора на низак фертилитет у Србији, подвучено је неколико битних констатација. То су: важност политике усклађивања родитељства и рада са становишта регулисања ниског фертилитета, диференцираност социо-економских услова и културних норми међу државама за резултат има различите приступе и модалитете, а оно о чему је неопходно водити рачуна јесу тенденције у сфери родног односа и тржишта рада.

Кључне речи: низак фертилитет, родне улоге, тржиште рада, родитељско одсуство, формална брига о деци.

1. КОНФЛИКТ РОДИТЕЉСТВА И РАДА У ФОКУСУ ПОЛИТИЧКИХ ОДГОВОРА

На простору Европе, стопе фертилитета су чак више од пет деценија ниже од вредности потребних за просту репродукцију. Међутим, диференцираност европских држава упућује на то да нису све у истој мери суочене са овим проблемом, да највише стопе значе приближавање оном оптимуму који се сматра потребним како би се обезбедила замена генерација, као и да је могуће њихово одржавање на том нивоу. У том смислу, намећу се питања условљености ниског фертилитета и разлика у погледу успостављених фертилитетних образаца.

Готије (*Gauthie*) и Филопов (*Philipov*) (2008), указују да особности социо-економских околности продукују разлике у погледу важности појединих фактора при одлучивању о рађању. Тамо где су релативно високи животни стандард и степен социјалне сигурности, уместо економских услова и запослености, битни су могућности збрињавања деце и коришћења родитељског одсуства.¹⁾ Отуда, дефинисање адекватних политичких одговора подразумева усмереност на конкретне узроке који су својствени одређеном друштвеном окружењу.

1) Anne H. Gauthier, Dimitar Philipov, "Can policies enhance fertility in Europe?", *Vienna Yearbook of Population Research*, 2008, стр. 7.

Врло ниске стопе фертилитета могу бити последица недовољно искристалисаних утицаја или недовољно добро прилагођених решења у погледу појединих аспеката. То важи и за политике усмерене ка усклађивању рада и родитељства, аспекту који на одређеном степену економског развоја представља битан услов спречавања даљег пада или евентуалног пораста стопа фертилитета.²⁾ Са становишта важности и начина регулисања овог питања релевантан оквир чине услови социо-економског развоја и културне норме.

Низак фертилитет је, поред осталог, условљен променама које су се одвијале у сфери вредносних оријентација, на пољу јачања важности образовања и економске зависности појединца, као и у погледу успостављања модела родних улога.³⁾ Све то је утицало да однос између рада и родитељства постане битан чинилац успостављања репродуктивног модела, а специфичну важност имају социо-економске карактеристике и запосленост женског становништва.

Образовање и економска активност жена, на једној страни, и образац поделе родних улога на другој, постављају оквир успостављања баланса између рада и родитељства. Тенденције које су се одвијале у сфери образовне структуре и социо-професионалних карактеристика жена јесу показатељ тога да породица и родитељство нису једина опција. Постоји теоријски концепт који дефинише три модалитета оријентације и наклоњености жена породици и послу, који се користи као основа дубљег разумевања условљености ниских стопа рађања.⁴⁾ У оквирима образовних и економских карактеристика жена и модела поделе родних улога, однос између родитељства и рада препознат је као релевантан фактор савременог фертилитетног обрасца у европским државама.

Политике усмерене ка ублажавању конфликта између родитељства и рада имају за циљ успостављање што оптималнијих услова унутар којих се реализују улоге које имплицирају две врсте одговорности. Једна се тиче породице и бриге о подизању деце, а друга обавеза запослених родитеља и реализације у професионалном погледу.

2) Olivier Thévenon, et al., "Fertility Trends and Reversals: Economic Development and Other Influences, Based mostly on WP2 results", in: *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective* (приредио Tomáš Sobotka), нав. дело, стр. 24-26.

3) Johan Surkyn, Ron Lesthaeghe, "Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update", *Demographic Research, Special Collection*, No. 3/2004, стр. 51-52.

4) Agnese Vitali, et al., "Preference Theory and Low Fertility: A Comparative Perspective", *European Journal Population*, No. 25/2009, стр. 415.

Деловање у том циљу подразумева међусобну упућеност и повезаност политика у области тржишта рада и родног односа, успостављених у конкретним условима економског и друштвеног развоја у целини⁵⁾. С обзиром на то да је заокрет од негативне ка позитивној вези између репродуктивног понашања и економске активности жена, забележен у развијеним европским земљама, последица утицаја мера у функцији усклађивања родитељства и рада,⁶⁾ с разлогом се наглашава важност овог сегмента политика према ниским стопама рађања. У промишљањима о ефектима утицаја на низак фертилитет, битним елементима се сматрају развијеност политика у вези рада и родних улога, карактеристике образовног система, тржишта рада и уређености домаћинства.⁷⁾

Државе Јужне Европе нису развиле довољно снажну подршку у том смислу. Успостављање баланса између запослености и родитељства као паралелних активности, реализује се кроз флексибилност модалитета запошљавања и дужине радног времена, док су надокнаде за време родитељског одсуства ниске или чак и непостојеће, понуде у погледу збрињавања деце узраста до три године прилично ограничене, а финансијска улагања мања него за нешто старији узраст (између три и шест година).⁸⁾ Врло низак фертилитет у овим земљама, упућује на то да околности усклађивања родитељства и рада не представљају повољан оквир одлучивања о рађању.

С обзиром на то да се тенденције које се одвијају на пољу родних улога и тржишта рада сматрају кључним факторима фертилитетног обрасца успостављеног у земљама суоченим са феноменом недовољног рађања,⁹⁾ суштинску важност у погледу дефинисања

-
- 5) Francis G. Castles, "The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries", *Journal of European Social Policy*, No. 3/2003, стр. 209-227; Gerda Neyer, "Family policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies" *Working paper* 010/2006, стр. 16; Max Planck Institute for Demographic Research; Anne H. Gauthier, Dimiter Philipov, "Can policies enhance fertility in Europe?", нав. дело, стр. 1-16.
 - 6) Olivier Thévenon, "Family policies in Europe: available databases and initial comparisons", *Vienna Yearbook of Population Research* 2008, стр. 166.
 - 7) Anne H. Gauthier, Dimiter Philipov, "Can policies enhance fertility in Europe?", нав. дело, стр. 8-13.
 - 8) Olivier Thévenon, "Family policies in Europe: available databases and initial comparisons", нав. дело, стр. 172.
 - 9) Peter McDonald, „Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy“, *Population and Development Review*, No. 3/2006, стр. 485-510; Peter McDonald, „Low Fertility and Policy“. *Ageing Horizons*, No. 7/2007, стр. 22-27; Peter McDonald, „Very Low Fertility Conse-

политика има прихватање промена у сфери родног односа и оних које се тичу запошљавања и сигурности посла. Дефинисање адекватних одговора у функцији ублажавања конфликта између родитељства и рада као ограничавајућег фактора репродуктивног понашања подразумева увођење новијих решења, прилагођених тенденцијама у сфери образовања, социо-професионалних карактеристика женског становништва, распрострањености модела родних улога и ставова у погледу запослености жене и односа унутар породице.

Добро дизајниране политике подразумевају приступ који уважава достигнуте услове друштвеног развоја, социо-економске и културолошке специфичности. Такође, диференцираности на микро нивоу, које се тичу образовања, запослености, социјалног статуса, карактеристика породица и партнерства, су релевантне са становишта дефинисања модалитета подршке ради ублажавања конфликта између родитељства и рада. Посебну специфичност у том погледу имају преовладавајући образац поделе родних улога унутар породице и тенденције у тој сфери.

2. РАЗЛИЧИТОСТ ПРИСТУПА И МОДАЛИТЕТА

Када за ефекат имају релативно високе стопе рађања у европским оквирима, особености политика усклађивања родитељства и рада, потврђују да друштвени услови на макро, мезо и микро нивоу имају битну улогу у дефинисању адекватних одговора у прилог подршке родитељима и стварања услова за рађање више од једног детета. Релативно високе стопе рађања могу бити резултат различитих модалитета родитељског одсуства и формалне бриге о деци запослених родитеља, главних мера у регулисању овог питања.

Подршка запосленим родитељима у земљама северне Европе комбинује се путем права на родитељско одсуство и добре обезбеђености формалне бриге о деци, док је у Француској мањи проценат деце узраста до три године која су збринута у вртићима или сличним институцијама.¹⁰⁾ У поређењу са осталим европским ОЕСД-е земљама, политике оних на Скандинавском полуострву одликовале су се дужим родитељским одсуством, најдужим од-

quences, Causes and Policy Approaches“, *The Japanese Journal of Population*, No. 1/2008, стр. 19-23.

10) Anne H. Gauthier, Dimiter Philipov, “Can policies enhance fertility in Europe?”, нав. дело, стр. 13.

суством са посла за очеве, већим финансијским улагањима ради коришћења права на родитељско одсуство, највећим обухватом формалне бриге о деци као и високим улагањима у бригу и у образовање деце предшколског узраста¹¹⁾. Осим разноврсности аспеката, одређену важност има и компатибилност дефинисаних мера. У Данској постоји свеобухватна политика подршке породици путем које су омогућене финансијска стабилност и сигурност у време родитељског одсуства које је релативно кратко, али је формална брига о деци добро приступачна и представља важан аспект¹²⁾.

Имајући у виду да на везу између репродуктивног понашања и образаца родних улога утичу и карактеристике тржишта рада, разумљиво је да тенденције које се тичу могућности запошљавања, сигурности и модалитета запослености буду уважаване као оквир дефинисања политике усклађивања родитељства и рада. Отуда успостављање модалитета ради ублажавања конфликта улога, као последице паралелне реализације родитељства и активности које се тичу посла и професије, имплицира различитости положаја на тржишту рада и односа према професији. Готије (2008) истиче хетерогеност популације као један од изазова политика према ниском фертилитету¹³⁾. У том смислу различитости унутар женске популације које се тичу образовања, запослености, социо-економског статуса, партнерског односа и свих осталих фактора који могу бити релевантни са становишта могућности усклађивања родитељства и рада, представљају неизоставан оквир дефинисања најоптималнијих решења.

Запосленост жене носи различите импликације, у зависности од социо-економских услова на микро нивоу, али и од њеног социо-професионалног избора. Може представљати битну социјалну димензију положаја не само жене него и свих чланова породице, а такође, може подразумевати израженију каријерну оријентацију и потребу за професионалним напредовањем. Имајући у виду интензивирање стицања терцијарног образовања, као и виших академских звања, овај други аспект запослености жене добија на важнос-

11) Olivier Thévenon, "Family policies in Europe: available databases and initial comparisons", нав. дело, стр. 170-171.

12) Peter Abrahamson, "Continuity and consensus: governing families in Denmark", *Journal of European Social Policy*, No. 5/2010, стр. 399-409.

13) Anne H. Gauthier, "Some theoretical and methodological comments on the impact of policies on fertility", *Vienna Yearbook of Population Research 2008*, DOI: 10.1553/populationyearbook2008s1, стр. 25-28.

ти¹⁴⁾. Изостанак адекватне подршке у овом погледу има негативне утицаје на репродуктивно понашање чак и у оним земљама које су постигле високе стандарде у области родне равноправности. Из угла могућности реализације професионалне каријере паралелно са улогом родитеља, ублажавање конфликта улога подразумева увођење специфичних модалитета, у односу на то када је реч само о потреби усклађивања родитељства и рада без пристуности каријерне оријентације и жеље ка професионалном напредовању.

3. ЗАПОСЛЕНОСТ, РОДИТЕЉСКО ОДСУСТВО И РОДНЕ УЛОГЕ

Право на коришћење одсуства након рођења детета је универзална мера, која се одликује појединим специфичностима у погледу дужине и начина коришћења. Од 1970-тих у већини земаља ОЕСД-а одвијале су се промене пратећи тенденције унутар друштвеног окружења које се тичу образаца родних улога и карактеристика тржишта рада¹⁵⁾. Једна од њих односи се на проширивање материнског увођењем родитељског одсуства, што је означило и могућност коришћења овог права од стране очеве. На тај начин се једним делом олакшава позиција жене у погледу усклађивања њене запослености и родитељске улоге у најранијем узрасту деце. Такође, ово питање сада постаје релевантно за оба родитеља, што, на једној страни, укључује више фактора који утичу на његово регулисање, али омогућава и већу флексибилност у дефинисању овог модалитета, на другој страни.

Специфичности ове мере тичу се дужине трајања, висина накнаде, као и постојања опције према којој су очеви ти који током одређеног периода користе право на одсуствовање с посла ради подизања деце. У појединим земљама, када је родитељско одсуство прихваћено као приоритетна мера усклађивања родитељства и рада, уведена је могућност одсуствовања с посла до треће године детета као замена за коришћење сервиса формалне бриге о деци. Негде је већа наглашеност флексибилнијих приступа и укључивања очеве, као одговор на тенденције које се тичу социо-про-

14) Анкица Шобот, *Родна неравноправност у Србији – демографско гледиште*, Институт друштвених наука, Београд, 2014, стр. 27-28.

15) Willem Adema, et al, "Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence?", *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 157, OECD Publishing, 2014, стр. 62-66, Internet, <http://dx.doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>, 15/03/2015.

фесионалних карактеристика жена, родног односа и поделе улога унутар породице.

Модалитети одсуствовања ради бриге о деци, између осталог, доводе се у везу и са ефектима који се тичу положаја на тржишту рада током и након одсуства с посла¹⁶⁾. У условима који се одликују високом компетативношћу и несигурношћу у погледу запослености, дуже родитељско одсуство може имати негативне ефекте на статус запослених. Они се односе на отежане околности повратка на посао и на висину зараде. Такође, политике усмерене ка породици могу резултирати не само порастом економских разлика између жена и мушкараца, већ и неповољнијим социо-економским и професионалним положајем запослених жена које имају малу децу у односу на оне које немају децу, чак и ако је њихова економска независност подржана у одређеној мери¹⁷⁾.

Међу државама ОЕСДЕ-а постоји значајна варијација у дужини плаћеног материнског одсуства. Утврђено је да његово продужавање до две године може утицати позитивно на запосленост жене јер омогућава проналажење одговарајућег аранжмана бриге о деци, док дуже одсуствовање има негативне ефекте, повећавајући родне разлике у зарадама и у броју радних сати¹⁸⁾. Оно што је из демографског угла битно, јесте то да дужина материнског одсуствовања нужно не кореспондира са вишим стопама фертилитета. Наиме, дуже плаћено одсуство запосленим женама (од годину и по до три године) било је омогућено и у оним земљама у којима се бележе врло ниске стопе рађања (Словачка, Пољска, Чешка, Мађарска, Аустрија).

Модалитети родитељског одсуствовања обликовани су и појединим специфичним факторима. Дужина коришћења овог права одређена је обрасцима родитељских улога унутар породице и могућностима збрињавања мале деце запослених родитеља, али и карактеристикама запослености као што су радно време и услови

16) Исто, стр. 68.

17) Hadas Mandel, Moshe Semyonov, "Family Policies, Wage Structures, and Gender Gaps: Sources of Earnings Inequality in 20 Countries", *American Sociological Review*, No. 6/2005, стр. 949-967.

18) Olivier Thévenon, Anne Solaz, "Parental Leave and Labour Market Outcomes: Lessons from 40 Years of Policies in OECD countries", *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 141, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2013, стр. 6-28.

повратка на посао¹⁹⁾. Редуковање дужине материнског одсуства у Француској, доводи се у везу са широком распрострањеношћу ове мере, што је имало негативне утицаје на висину надокнаде. Могућности флексибилнијег родитељског одсуства јесу иновативни приступи који означавају прилагођавање променама унутар породице, родног односа и тржишта рада.²⁰⁾ У појединим државама постоји опција по којој је могуће да оба родитеља користе ово право било истовремено или да расподеле време коришћења. Затим, као опција негде постоји могућност да се бира између дужине одсуствовања и висине надокнаде, а у неким државама је уведена и обавеза да очеви користе део одсуства²¹⁾. Тенденције у карактеристикама и модалитетима родитељског одсуствовања за резултат имају одвајање од старог концепта који је прилагођен традиционалном обрасцу поделе улога унутар породице.

Коришћење права на одсуство с посла након рођења детета, повезано је и са статусом запослених родитеља и њиховим социо-професионалним карактеристикама. Самозапослене жене и мушкарци склонији су краћем родитељском одсуству, јер дужи изостанак с посла може негативно утицати на зараде и радну продуктивност, како у периоду коришћења тако и након повратка на посао²²⁾. Поред тога, избор занимања која су у већој мери каријерно оријентисана носе и већу склоност појединца ка бржем повратку на посао и обављању професионалних обавеза. Отуда, ширење модела у којем су професија и напредовање високо котирани на лествици индивидуалних вредности, имплицира потребу специфичних приступа у дефинисању родитељског одсуства.

19) Olivier Thévenon, "The political economy of child-related leave policies in OECD member states: key trends and the impact of the crisis", Documents de Travail, march, 2014, INED, стр. 17.

20) Исто, стр. 29 -31.

21) Исто, стр. 30-31.

22) Dominique Anxo, Thomas Ericson, „Self-employment and parental leave“, *Small Business Economics*, No. 2/2015.

4. ФОРМАЛНА БРИГА О ДЕЦИ И ПОТРЕБЕ ЗАПОСЛЕНИХ РОДИТЕЉА

Потреба за усклађивањем родитељства и рада подразумева подршку запосленим родитељима током дужег периода подизања деце, а не само у првим година рођења. Она обухвата не само предшколски узраст, већ се протеже и на ниже разреде основне школе. Могућности и распрострањеност формалне бриге о деци једним делом су повезане са дужином и опцијама родитељског одсуствовања, а у каснијем периоду имају круцијалну важност у организацији свакодневног живота запослених родитеља.

Институционална развијеност и модалитети збрињавања деце, формирају се у троуглу родне политике, политике запошљавања и социјалне политике, кроз одређене специфичности унутар европских држава²³). У земљама северне Европе присутан је свеобухватан систем јавних сервиса за децу предшколског и школског узраста. Француска и Белгија такође се одликују значајном развијеношћу, с тим што постоје одређене особености у административном и организационом погледу. У медитеранским земљама, као и онима које припадају енглеском и немачком говорном подручју овај сегмент је слабије развијен. У појединим земљама, формална брига о деци организује се и у приватном сектору, уз субвенционисање од стране државе, а понегде се укључују и непрофитне организације.

Разлика у висини фертилитета између Данске и Шпаније упућује на то да боља развијеност и шира доступност сервиса за бригу о деци представљају важну повољност са становишта одлучивања о рађању, а да слабија распрострањеност и мали обухват деце имају неповољан утицај²⁴). Приступачност и могућност шире приуштивости, чак и у условима релативно кратког родитељског одсуства, резултирали су релативно високим стопама рађања, док слабија обухваћеност деце модалитетима формалне бриге, и ако комбинована са дужим родитељским одсуством, за последицу има врло ниске стопе рађања.

Елемент политике усклађивања родитељства и рада јесте и збрињавање деце школског узраста. Са становишта квалитета и

23) Gerda Neyer, "Family policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies", нав. дело, стр. 11.

24) Olivier Thévenon, "Family policies in Europe: available databases and initial comparisons", нав. дело, стр. 171-173.

прилагођености сервиса формалне бриге о деци, битне аспекте представљају време и организација свакодневних обавеза запослених родитеља чија деца похађају ниже разреде основне школе²⁵). Отуда адекватна подршка подразумева специфичне модалитете збрињавања деце овог узраста у складу са потребама које се тичу посла и професија родитеља. Искуство у овом погледу има утицаја на одлуку о даљем рађању, али и на одлуке оних који би тек могли да постану родитељи.

Имајући у виду да је могућност формалног збрињавања деце током радног времена позитивно деловала на економску активност и запосленост женског становништва²⁶), отуда је ова мера битан сегмент политика подстицања рађања које се дефинишу паралелно са политикама родне равноправности и оснаживања економског положаја жена. Њен подстицајни утицај на репродуктивно понашање, до изражаја долази са порастом економске активности и запослености жена. Државе се међусобно разликују у погледу тога да ли је наглашеност на рађању, економској активности жена, родној једнакости или на унапређивању благостања деце и њиховог развоја, али и у погледу издвајања средстава намењених развоју сервиса за бригу о деци²⁷). Важност овог последњег аспекта види се кроз чињеницу да је и поред релативно високог обухвата деце (око 50%), Португал у групи земаља са врло ниским стопам рађања. Издвајања су два пута мања од просека за ЕУ-21, који износи око 0,8% БДП. Највише средстава за ову намену издвајају скандинавске државе, Француска и Холандија, а уједно су то земље и са највећим обухватом деце до две године²⁸).

5. А КАДА ЈЕ РЕЧ О СРБИЈИ...

Током периода 2005-2014. стопа укупног фертилитета у Србији мања је за око 30% у односу на европске државе које имају највише стопе рађања. Ова диференцираност указује на потребу за унапређивањем политичких одговора усмерених ка регулисању питања ниског фертилитета.

25) Livia Sz Oláh, "Time policies and fertility: Fertility rates, female work and the time structure of early childhood education in post-war Europe", in: *Zeitschrift für Pädagogik* 54, (приредили Ludwig Stecher, et al.) *Ganztägige Bildung und Betreuung*, Beiheft, 2009, стр. 247-265.

26) Willem Adema, et al., "Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence?", нав. дело, стр. 69.

27) Исто, стр. 69-71.

28) Исто, стр. 71-73.

Резултати емпиријских истраживања у Србији јасно подвлаче негативан утицај конфликта улога запослених жена које имају малу децу на њихово будуће репродуктивно понашање²⁹⁾. Законом о подршци породицама са децом, донетим 2002. године, пружена је могућност да и очеви могу да користе плаћено родитељско одсуство у трајању од годину дана. Међутим, врло мали број мушкараца је користио ово право. Значајна загуљеност система вредности који подржава традиционални образац поделе родних улога³⁰⁾, као и родне специфичности социо-професионалне структуре и висине зарада³¹⁾, могу објаснити доминацију материнског одсуствовања.

Када је реч о развијености формалне бриге о деци, такође постоје одређени недостаци. Инфраструктура је значајним делом тековина социјалистичког периода, па су недовољни капацитети и неприлагођеност потребама запослених родитеља резултирали ослањањем на неформалне мреже подршке, пре свега на помоћ бака.³²⁾ Из угла унапређивања политике усклађивања родитељства и рада, имајући у виду истраживачке налазе и искуства европских земаља треба имати у виду следећих неколико констатација.

Тенденције у образовним и економским карактеристикама жена и у области промоције равноправности полова, осим тога што упућују на важност регулисања овог питања, подстичу и на успостављање флексибилнијих приступа. Тиме се остварује позитиван утицај економске активности и запослености жена на висину фертилитета. Социо-економске околности и културне норме на макро и микро нивоу представљају релевантан оквир дефинисања родитељског одсуства и модалитета збрињавања деце запослених родитеља. Потреба за усклађивањем родитељства и рада протеже се на дужи период одрастања деце, а негативно деловање конфликта улога постоји не само кроз непосредно искуство већ и кроз препознавање овог проблема од стране будућих родитеља. Специ-

29) Марина Благојевић, *Жене изван круга*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 1991; Марина Благојевић, *Родитељство и фертилитет: Србија деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд 1997.

30) Сузана Игњатовић и др, *Грађани и грађанке Србије о родној равноправности*, Управа за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике, Београд, 2011, стр. 43,

31) Ankica Šobot, „Economic activity of middle-aged women in Serbia as relevant gender equality issue“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148/2014, стр. 499-510.

32) Смилка Томановић, и др, *Постајање родитељем у Србији: социолошко истраживање транзиције у родитељство*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2016, стр. 46.

фичности модалитета и уважавање потреба запослених родитеља представљају битне елементе ефикасних политика.

И поред тога што у Србији традиционално постоје значајни елементи политике усклађивања рада и родитељства, потребно је унапређивање које би се одликовало прихватањем савременијих модалитета који би могли да допринесу позитивним променама у репродуктивном понашању. Посебну важност у том смислу имају подстицаји који се тичу веће укључености очева у подизање мале деце, увођење флексибилнијих облика родитељског одсуства, могућности флексибилнијег радног времена где је то могуће, могућности институционалног збрињавања деце унутар фирми, развој и већа доступност приватног сектора за бригу о деци запослених родитеља.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић Марина, *Жене изван круга*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 1991.
- Благојевић Марина, *Родитељство и фертилитет: Србија деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд 1997.
- Игњатовић Сузана и др, *Грађани и грађанке Србије о родној равноправности*, Управа за родну равноправност Министарства рада и социјалне политике, Београд, 2011.
- РЗС, *Демографска статистика у Републици Србији 2014*, Београд, 2015.
- Томановић Смилка и др. *Постајање родитељем у Србији: социолошко истраживање транзиције у родитељство*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2016.
- Шобот Анкица, *Родна неравноправност у Србији – демографско гледиште*, Институт друштвених наука, Београд, 2014.
- Abrahamson Peter, “Continuity and consensus: governing families in Denmark”, *Journal of European Social Policy*, No. 5/2010, стр. 399-409.
- Adema Willem, et al., “Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence?”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 157, OECD Publishing, 2014. Internet, <http://dx.doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>, 15/03/2015.
- Anxo Dominique, Thomas Ericson, „Self-employment and parental leave“, *Small Business Economics*, No.2/2015, Autor’s personal copy.
- Castles G. Francis, “The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries”, *Journal of European Social Policy*, No. 3/2003, стр. 209-227.

- Gauthier H. Anne, “Some theoretical and methodological comments on the impact of policies on fertility”, *Vienna Yearbook of Population Research* 2008, DOI: 10.1553/populationyearbook2008s24, стр. 25-28.
- Gauthier H. Anne, Dimiter Philipov, “Can policies enhance fertility in Europe?”, *Vienna Yearbook of Population Research*, 2008.
- Kohler Hans-Peter, et al., “Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options”, in: *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?*, (приредио Fred R. Harris), Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2006. стр. 48-109.
- Mandel Hadas, Semyonov Moshe, “Family Policies, Wage Structures, and Gender Gaps: Sources of Earnings Inequality in 20 Countries”, *American Sociological Review*, No. 6/2005, стр. 949-967.
- McDonald Peter, “Low Fertility and Policy”, *Ageing Horizons*, No.7/2007, стр. 22-27
- McDonald Peter, “Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy”, *Population and Development Review*, Vol. 32, No. 3/2006, стр. 485-510.
- McDonald Peter, “Very Low Fertility Consequences, Causes and Policy Approaches”, *The Japanese Journal of Population*, No. 1/2008. стр. 19-23.
- Neyer Gerda, “Family policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies” Working paper 010/2006, Max Planck Institute for Demographic Research, стр. 1-31.
- Oláh Sz Livia, “Time policies and fertility: Fertility rates, female work and the time structure of early childhood education in post-war Europe”, in: *Zeitschrift für Pädagogik* 54, (приредили Ludwig Stecher, et al.), *Ganztägige Bildung und Betreuung*, Beiheft, 2009, стр. 247-265.
- Šobot Ankica, „Economic activity of middle-aged women in Serbia as relevant gender equality issue“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148/2014, стр. 499-510.
- Sobotka Tomáš (приредио), *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: Synthesis and Policy Implications*, Internet, https://www.ined.fr/fichier/s_rubrique/329/reproductive.decision.making.macro.micro.perspective.repro.fr.pdf, 17/11/2015.
- Sobotka Tomáš, Éva Beaujouan, “Two is the best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe”, *Population and Development Review*, No. 3/2014, стр. 391-419.
- Surkyn Johan, Lesthaeghe Ron, “Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update”, *Demographic Research*, Special Collection, No. 3/2004, стр. 45-86.
- Thévenon Olivier, “Family policies in Europe: available databases and initial comparisons”, *Vienna Yearbook of Population Research*, 2008, DOI: 10.1553/populationyearbook2008s165, стр. 165-177.
- Thévenon Olivier, “The political economy of child-related leave policies in OECD member states: key trends and the impact of the crisis”, *Documents De Travail*, INED, march, 2014.

- Thévenon Olivier, Solaz Anne, “Parental Leave and Labour Market Outcomes: Lessons from 40 Years of Policies in OECD countries”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 141, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2013, сrp. 1-38.
- Thévenon Olivier, et al., Fertility Trends and Reversals: Economic Development and Other Influences, in: *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective (REPRO) Synthesis and Policy Implications* (приредио Tomáš Sobotka), сrp. 20-38.
- UNECE, Internet, http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT_30-GE__02-Families_households, 05/04/2016.
- Vitali Agnese, et al., “Preference Theory and Low Fertility: A Comparative Perspective”, *European Journal Population*, No. 25/2009, сrp. 413-438.

Ankica Sobot

POLICIES REGARDING RECONCILIATION OF THE PARENTHOOD AND PAID WORK AS AN ANSWER AGAINST LOW FERTILITY

Resume

This text is focused on analysis of the reconciliation of parenthood and the paid work as a part of policies connected with low fertility. Due to the tendencies which have occurred related to gender roles, promoting of gender equality as well as processes at the labour market, balancing between family and work have almost key importance for patterns of reproductive behaviour in the countries which have low fertility. Using of relevant demographic literature is emphasized the necessity for establishing of pronatalistic policy which is focused on the modern patterns of gender roles as well as models of employment, making more advantageous frame related to reproductive decision making. This issues as well as the discussion of family policies aimed to reduction of conflict roles of employed parents are very significant for improving fertility policy in Serbia.

Durnig period 2005-2014 in Serbia total fertility rates were about 30% lower than in European countries which have the highest birth rates. This difference has been seen as the necessity for improvement of political answers toward low fertility. Therefore it is important existences of changes

which imply to introduce more flexible models of parental leave and more options of childcare arrangements.

In Serbia it has been possible using of paid parental leave for fathers for a period of one year, since 2002. However, a few number of fathers have used this right. One part of the explanation is based in the results of one representative research carried out during 2010. It has been shown that about one half of surveyed women accept traditional pattern of dividing of gender roles into the family. Besides that, higher average salaries of men imply that they have stronger influence on socio-economic status of family that is one more reason for the prevalence of maternal leave. Formal care about children was being developing during socialism, but there are current issues which should be resolved now. Unaffordable, insufficiency and maladjustment to needs of employed parents have been resulted with relaying to informal supporting nets of children care, almost the most prevalence engagement of grandmothers.

Upgrading of political answers against low fertility in Serbia implies the respecting of economic and socio-cultural features as well as the adjustment to the changes which are being occurring in order to female occupations, their employment and improving of gender equality. The characteristics of labour market are important aspect, also. The necessity for the reconciliation parenthood and work includes longer period of growing up which implies lower grades of elementary school. Better development of formal childcare should contribute making positive frame for reproductive decision making. For that reason, this issue is very significant for attempting to prevent further decline of fertility or achieving the highest fertility rate within European space.

Key words: low fertility, reproductive decision making, gender roles, labour market, parental leave, formal childcare.

*Радослав Гаћиновић**

Институт за политичке студије, Београд

ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА У ПРОЦЕСУ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

*Писати треба кратко и јасно да
би речима било уско, а мислима
пространо.*

Максим Горки

Сажетак

Наука је теорија о објективној стварности заснована на чињеницама те стварности. Свака је научна теорија заснована на ограниченом броју чињеница и односи се на ограничен број појава у објективној стварности. Хипотезе су мисаона извођења новог односа на основу ограничене теорије и ограниченог искуства. Она никад није једино могућа замисао новог односа који се може извести из расположивих теорија и искуства. Због тога, без обзира на то колико је истраживач уверен у њену истинитост, хипотезу треба проверити на чињеницама стварности. Прикупљањем података научно истраживање доспева у саму стварност да у њој провери исправност изведене замисли о тој стварности. На темељу те замисли одређује се које истраживача чињенице занимају и услове у којима ће их прикупљати. Након тога следи одређивање методе за прикупљање података уз помоћ којих ће се успоставити

* Научни саветник

најбоља искуствена веза између мисли истраживача и појава и процеса о којима он размишља.

Кључне речи: Анкета, упитник, податак, истраживање, мерење, посматрање, методе.

Током научног истраживања важно је да истраживач разликује појаве и процесе од чињеница и података. Појаве и процеси дио су објективне стварности, чињенице су осетилни доживљаји те стварности, а подаци су симболички регистроване чињенице. Методама за прикупљање података истраживач “*ослушкује*” делове стварности о којима размишља, како би о њима добио осетилне информације. Регистрацијом осетилних информација долази до података који су искуствена евиденција о варијаблама.

Као што се индикатор мора односити на варијаблу, исто тако се податак мора односити на појаву. Према томе, подаци морају бити истинити, а да би што прецизније испуњавали тај критериј посебну пажњу треба посветити избору и разради метода и техника за прикупљање података. Подаци, дакле, требају зависити о својствима варијабле, а варијабле могу бити квантитативне и квалитативне. Због тога постоје *подаци мерења* и *подаци бројења*. Варијабле с континуираним варијацијама се мере, а варијабле с квалитативним варијацијама се броје.¹⁾ Ако се бројеви употребљавају као да се тиме не постиже објективнији и прецизнији опис појава, онда је реч о квантофренији.²⁾

Прикупљање података је карактеристика сваког научног, а могло би се рећи и уопште сваког истраживања. Тежиште ове анализе је прикупљање емпиријских података, где се заступа становиште да су емпиријски сви подаци о информацијама, ставовима, понашању, процесима итд. који се односе на директне или индиректне манифестације појаве, а до којих се може доћи чулним опажањем, посредним или непосредним путем. На основу оваквог начина размишљања постоје два основа начина прикупљања података: *непосредним чулним опажањем* (чулом вида, слуха, осета - додира, мириса, укуса) и *посредством других - посредством опажања и исказа других о појави/процесу који је предмет истраживања*. У начине прикупљања података непосредним чулним опажањем

1) J.P. Guilford, *Osnove psihološke i pedagoške statistike*, Савремена администрација, Београд, 1968, стр. 16,

2) Војин Милић, *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1965, стр. 594,

убрајају се посматрања и експеримент, а у посредне испитивање и анализа докумената. При разматрањима и класификацији метода прикупљања података треба увек имати битне чињенице дефиниције “податка”, а то су: *манофестованост* (манифестација која се може запазити); *значење* које се може утврдити и *место* у процесу односно систему мишљења.³⁾ Битни чиниоци дефиниције појма “податак” указују истраживачу да ниједан чулни опажај није податак сам по себи, већ је то тек када добије значење у логичком и теоријско-методолошком мишљењу. Исти основни податак може имати основно значење и значење у систему индикатора.⁴⁾ Основне технике за прикупљање података у процесу научно-истраживачког рада су посматрање, анкета и интервју.

1. ПОСМАТРАЊЕ КАО НАЧИН ПРИКУПЉАЊА ПОДАТАКА

Наука је до првих података о објективној стварности дошла непосредним осетилним доживљавањем те стварности - посматрањем.⁵⁾

У посматрању нема посредника између објективне стварности и искуствених садржаја о њој, тако да је пут до података најкраћи. У непосредном односу с објективном стварношћу посматрање пружа богато примарно искуство и даје целовит доживљај објективне стварности. Зато посматрање има велику хеуристичку вредност. Према томе ова техника за прикупљање података може послужити као метода открића и као метода верификације. За потребе открића користи се несистематским посматрањем, а за потребе верификације систематским посматрањем. *Несистематско посматрање* служи као предиспитивање које даје податке за разраду систематског истраживања. У истраживању коме је циљ проверавање одређених хипотеза применит ће се систематско посматрање. Да би се проверила исправност хипотезе, посматрање се усмерава на она обележја у објективној стварности о којима се нешто тврди. Објективна стварност нуди целовит доживљај, а у научном истра-

3) Милан И. Миљевић, *Методологија научног рада*, Филозофски факултет Универзитета, Источно Сарајево, Пале, 2007, стр. 198.

4) Радослав Гаџиновић, „Како написати научни рад из области политикологије“, *Политичка ревија*, бр. 1/2009, Београд, 2009, стр. 261.

5) Милан И. Миљевић, *Методологија научног рада*, Филозофски факултет Универзитета, Источно Сарајево, Пале, 2007, стр. 222.

живању тај доживљај се рашчлањује на основу хипотетичке замисли. Затим се хипотезом одређени делови идентификују и систематски запажају (мере) како би се на основу искуствених података о објективној стварности проверила истраживачева замисао о њој. *Систематско посматрање* мора бити уграђено у целовит процес истраживања. Овде пажња истраживача треба бити усмерена да његово опажање што више одговара захтевима мерења. Проблем ваљаности индикатора треба решити у операционализацији варијабли, па се овде треба усмерити на искуствену ваљаност података. Према томе, треба настојати да податак одговара својству индикатора. Ваљаност индикатора назива се *теоријска ваљаност*, а ваљаност података назива се *искуствена ваљаност*.⁶⁾ Да би истраживач обезбедио искуствену ваљаност посматрања, треба се ограничити на мањи број садржаја који ће се посматрати. Након тога треба прецизно одредити индикаторе како их не би мешали са сличним манифестацијама у објективној стварности. Посматрач треба бити усмерен на разликовање запажених чињеница од њихове интерпретације. Посебну пажњу треба посветити обележавању података, тако да у протоколу посматрања буде предвиђено посебно место за сваки податак, а посебно за мишљење посматрача. Осим тога добро је користити се различитим инструментима за долазак до података и њихово регистрирање.⁷⁾

Ваљаност посматрања не повећавају само инструменти. Ту је најважнији човек и његова увежбаност за одређену врсту посматрања. Припрема посматрача треба укључити и осетилну и теоријску компоненту. У запажању није довољно само гледати слушати и користити се инструментима који помажу томе. Упоредо с тим потребна је теоријска припрема за запажање. На пример, за читавање рендгенског снимка није довољна оштрина вида већ је потребно и одговарајуће теоријско знање. Све то говори како није лако одвајање чињеница од њихове интерпретације.⁸⁾

Ова се метода у истраживању друштвених појава мало употребљавала. Ограничену употребу те методе више су узроковали

6) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 87-88.

7) Основни предмети посматрања могу бити: спољни предмети и појаве које независни посматрачи могу опазити на сличан или идентичан начин. За овај предмет се везује појам посматрања у ужем смислу и посматрач може бити сам себи предмет посматрања. То је самопосматрање - интроспекција, и спада у шире схваћено посматрање. Предмет посматрања могу бити све појаве чије се спољашње манифестације могу чулно опажати (Милан Миљевић, *Методологија научног рада*, стр. 223).

8) Богдан Шеших, *Опита методологија*, Научна књига, Београд, 1971, стр. 286.

други фактори него њене слабости. Пре свега, друштвени дуализам више се одразио у подручју код друштвених наука, него у подручју природних наука. Због тога су на подручју друштвених наука више потискиване поједине методе, емпиријска верификација у целини, па чак и поједине научне дисциплине. Тешкоће везане за масовне, дуготрајне, широко распрострањене и веома сложене појаве су, у суштини, проблеми остваривања систематичности посматрања. Основне тешкоће би биле: *ограниченост посматраног поља истраживача*, који произилазе из чињенице да се прикупљање података посматрањем састоји од низа појединачних запажања делова манифестација реалног тока стварног збивања - без ометања или уз минимум ометања спонтаности посматране појаве од стране истраживача; *подређеност процеса истраживања спонтаном ритму догађаја*, што произилази из чињенице да ритам запажања зависи у потпуности од брзине одигравања догађаја; *сложеност појава и истовременост многобројних разноврсних манифестација појаве*, које је тешко, због обима, бројности и разноврсности запажати, памтити и регистровати. Ово води селективном односу истраживача и нужно осиромашењу података и умањивању систематичности и прецизности; *неправилност, односно неуједначеност правилности дешавања различитих појава*, што отежава предвиђање, планирање и припремање за посматрање нарочито нерегуларних, неуобичајених, ретких и краткотрајних појава у којима се могу испољити неки латентни односи и својства; *теоријско-методолошки недостаци*, међу којима су најважнији: недовољна методолошка проученост посматрања; неразрађеност класификационог система разврставања података, што је повезано са нерезвијеношћу типологије понашања; неприлагођеност операционалних дефиниција појмова који се у истраживању користе; неразвијеност метода формирања временско-просторног узорка у истраживању дуготрајних и дисперзивних појава, као и неразвијеност и недовољна повезаност правила рада посматрача.⁹⁾

2. АНКЕТА - НАЈЧЕШЋЕ УПОТРЕБЉАВАНА ТЕХНИКА ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Анкета је посебна техника за прикупљање података помоћу које се може доћи до података о ставовима и мишљењима испи-

9) Миљевић, *Методологија научног рада*, стр. 223-224.

таника. Ставови и мишљења мисаоне су чињенице. Оне се „разликују од мишљења о чињеницама (које често нису достојне поверења)¹⁰⁾ Зато мишљење о чињеницама треба проверавати чињеницама мишљења, јер до мисаоних чињеница других људи се не може доћи само на основу сопственог мишљења. То није могуће ни помоћу методе посматрања, али је то могуће сазнати помоћу питања и одговора.

Међутим, анкета у научном истраживању није само постављање питања и тражење одговора на та питања. То је постављање одређених питања одређеној врсти и броју људи, на одређени начин да би се добили истинити одговори. Од великог броја различитих дефиниција анкете најприкладнија нам се чини ова: „Анкета је технички поступак за прикупљање чињеница материјала комбинацијом статистичке методе узорка методом интервјуа или упитника.“¹¹⁾ У ширем смислу анкета је свако прикупљање података уз помоћ постављања питања. Основни инструмент за извођење технике анкетирања јест *квесионар* (анкетни упитник), који служи за прикупљање информација, мишљења, материјала. Ваљаност и поузданост ове технике прикупљања информација зависи од ваљаности и поузданости самих информација добивених овим путем. У извесним случајевима њихова ваљаност је неоспорна. Али је корист и целисходност ове технике доста ограничена. У првом реду зато што је она тешко изводљива. Њени недостаци су познати свим оним који су имали прилике да је у својој пракси примењују: знатан, неретко и велики број појединаца на квесионаре уопште и не одговарају, а они пак који на њих одговарају чине то понекад доста немарно и алкаво. Према томе, истраживач се ретко може потпуно ослонити на чињенице и информације прикупљене помоћу квесионара. И стога је пожељно, често и нужно, чињенице и информације прикупљене овим путем допунити и проверити неком другом методом. Уз то, ова техника је скупа: организовање, слање и проучавање квесионара тражи знатна финансијска средства. Стога њу употребљавају истраживачи у крајњој нужди. При састављању квесионара потребно је водити рачуна о следећим моментима: да питања у квесионару буду тако састављена да одговори појединца пружају истраживачу

10) Good v. Carter, Douglas E. Scates: *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967, str. 491.

11) Mozer C.A, *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, Култура, Београд 1962, стр. 5.

жељене информације; да квесионар буде што краћи, како би се на њега могло лако и брзо одговорити; да свако питање у квесионару буде јасно и прецизно формулисано, тј. да оно претпоставља јасан, концизан и прецизан одговор.¹²⁾ Међутим, питања се могу постављати на различите начине и о различитим стварима, па у вези с тим треба разликовати: Анкету у ужем смислу; Интервју и Тест. У ужем смислу анкета је писмено прикупљање података о ставовима и мишљењима на репрезентативном узорку испитаника уз помоћ упитника. Интервју је врста анкете у којој се уз помоћ посебно конструираних питања прикупљају подаци о знању, способности-ма и интересима испитаника. У упоређењу с методом запажања у анкети је продужен пут до података. Уз истраживача обавезно се јавља испитаник, а редовно и анкетар. Ако се томе дода и наручиоц истраживања у анкетном истраживању јављају се четири улоге које могу обављати четири различита лица. Те су улоге: наручилац, истраживач, анкетар и испитаник. Када се те улоге јаве у различитим особама, могу настати проблеми.

Ако су у анкетном истраживању носиоци појединих улога различита лица, најчешће се јављају проблеми у комуницирању. Нарочите тешкоће могу се јавити у комуницирању између наручиоца и истраживача. Проблем за наручиоца није исто што и проблем за истраживача. Наручилац обично има практички проблем, па од истраживања очекује практичне предлоге за решавање тог проблема. Истраживач се усмерава на откривање проблема истраживања унутар тог практичног проблема како би дошао до сазнања на којима би се требала заснивати акција за решавање тог проблема. Сазнање није довољно да би се неки практични проблем решио, па наручилац може бити незадовољан и с добрим истраживањем. Проблем наручиоца није исто што и проблем истраживача, али и један и други проблем морају бити у међусобној вези. Зато истраживач мора показати разумевање за проблем наручиоца и упозорити га на значење резултата истраживања у решавању тог практичног проблема. Добро би било да формулација проблема истраживања буде резултат заједничког посла наручиоца и истраживача.

Када се говори о анкети онда се мисли на анкету у ужем смислу, или на испитивање ставова и мишљења уз помоћ упитника. Анкета је најчешће употребљавана техника за прикупљање података у друштвеним наукама. Од свих истраживања у 90%

12) Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno delo*, Svjetlost, Sarajevo, 1988, str. 14.

примјењује се анкета као метода за прикупљање података. Зато и није чудо што се она понекад изједначава с целим истраживањем.¹³⁾ Такво изједначавање обично доводи до штетних последица за само истраживање. Они који анкету не схватају као фазу за прикупљање података унутар комплексног процеса истраживања, своје истраживање започињу израдом анкете. Међутим, анкета се најчешће употребљава као метода верификације, па се помоћу ње прикупљају подаци који служе за проверу одређених хипотеза. Анкета, према томе и не може бити истраживање. Она је прикупљање података, а „прикупљање чињеница не може бити замена за размишљање и истраживање...“¹⁴⁾

Помоћу анкете се може доћи до података о доживљају. Човеково понашање не може се објаснити само помоћу подражаја и реакције, јер оно зависи од већег броја фактора који се налазе у организму као што су: способности, ставови, мишљења, поглед на свет, емоције, карактер, вредности и слично. То су врло важни подаци до којих углавном можемо доћи анкетом. Анкетом се могу добити подаци о прошлости, садашњости и о будућности. Док се запажањем могу прикупљати подаци о ономе што је важно у моменту запажања, анкетом се могу питати људи о појавама које су прошле и о којима није остао никакав траг осим у сећањима људи. Могу се испитати садашњи ставови и мишљења као и планови за будућност. Анкета је економична, јер се помоћу ње у кратком времену може доћи до великог броја података, а то уједно смањује и трошкове истраживања.

Међутим, постоје и тешкоће у добивању и интерпретацији података који се добивају анкетом. У анкети се могу постављати питања о свему, али искрени одговори се добивају само на она питања на која испитаници могу и желе дати. Тешкоће у добивању података помоћу анкете могу се сврстати у три групе:¹⁵⁾ *Енистемолошке тешкоће* настају због различите стручности испитаника, јер због тога њихови одговори не могу имати једнаку вредност, а равноправно улазе у статистичку обраду. Стручност испитаника делује на тачност и искреност њихових одговора. Испитаници с већим образовањем изјављују да су средства јавног обавештавања мање разумљива него они с нижим образовањем. Разлог томе није

13) Mozer, C.A, *Enciklopedija LZ*, 1966, str. 132/3.

14) Mozer, *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, стр.5.

15) Милић, *Социолошки метод*, стр. 391-396.

у њиховом слабијем разумевању, већ у већој критичности.¹⁶⁾ *Психолошке тешкоће* настају због тога што је анкету тешко прилагодити свим испитаницима. Једнима иста анкета може бити тешка, а другима прелогана. Поред разумевања проблемом може бити и у неједнаком односу према анкети коју испуњава. Због тога многи погрешно сматрају да анкету треба прилагодити просеку, јер на тај начин из узорка елиминишу оне који су испод просека. Зато анкету треба прилагодити најнижем нивоу. *Друштвене тешкоће* заснивају се на тенденцији испитаника да одговоре у анкети дају у складу с друштвеним вредностима, па се због тога добијају резултати који су бољи од стварног стања. Ако се о томе не води рачуна добијају се нетачни подаци. Због тога треба испитаницима омогућити да без тешкоћа дају одговор и кад он није у складу с друштвеним вредностима. То се постиже анонимном анкетом, и индиректним питањима. *Најнижи ниво* чине специфична мишљења. Она су доступна емпиријском истраживању, али због своје применљивости не могу бити предмет научног истраживања. Она се мењају од времена до времена и од ситуације до ситуације па не могу бити основа за било какво уопштавање. *Други ниво* чине хабитуална мишљења. Та су мишљења карактеристична за поједину врсту људи и доступна су емпиријском истраживању. Због тога могу послужити као индикатор у истраживању ставова. *Трећи ниво* чине ставови. Они нису директно доступни емпиријском истраживању, јер представљају генерализацију хабитуалних мишљења на којим се заснива спремност да се реагује на одређени начин. На пример, када би истраживач упитао за религиозност. Многи који иду у цркву, венчавају се у њој, крсте децу и славе верске празнике одговорит ће да нису религиозни. Дефиниције религиозности разликују се од испитаника до испитаника, па иза истих одговора крију се различити садржаји. Те разлике нису условљене већом или мањом искрености испитаника. Зато испитаник посве искрено може одговорити да није унитариста, али да је потребна чвршћа рука, да није националиста, али да његов народ није слободан и слично. Зато није добро директно питати о ставу. Питања треба постављати на нивоу хабитуалних мишљења, јер она говоре о понашању која су показатељ става. Највиши ниво чини идеологија. Не може се сазнати каква је нечија идеологија директним питањем о

16) Miroslav Vujević, *Razmatranje društveno-političkih izraza*, Institut za političke znanosti, Zagreb, 1976, str. 83.

томе, јер се може добити одговор од неког да прихвата марксистичку идеологију, а да је религиозан. Према томе, одговор испитаника на такво питање није ваљан иако може бити искрен, јер они који усвајају марксистичку идеологију нису религиозни, нису националисти, нису против социјализма, итд.¹⁷⁾

3. ИЗРАДА АНКЕТНОГ УПИТНИКА

Како се анкета изједначаје с целим истраживањем, онда и истраживање често започиње израдом анкетног упитника. Чак и наручиоц истраживања своју жељу изражава наручивањем анкете. Починати израду анкете без прецизно формулисаног проблема истраживања, без садржајно и прецизно дефинисаних кључних појмова, без одређених циљева, хипотеза, варијабли, индикатора и нацрта истраживања јест посао наслепо. Такав посао није тешко препознати, јер су такве анкете састављене од великог броја логички неповезаних питања. Обрада таквих анкета не иде даље од постотка, а интерпретација не иде даље од података. Научно истраживање није исто што и прикупљање података. То је само једна фаза у процесу истраживања која је логички повезана с осталим фазама тог процеса. Врста питања зависи поред садржаја о обележјима оних који ће одговарати на та питања, као и о могућностима које истраживачу пружа сама метода. Ако је садржај питања такав да испитаници нерадо одговарају на таква питања, постављат ће се индиректна питања. Ако се пак ради о испитаницима који нису довољно писмени одабрат ће се питања која не траже већу писменост од испитаника. Питања у упитник не улазе случајно. Свако од њих односи се на индикатор. Индикатор се односи на варијаблу, варијабла на хипотезу, а хипотеза на проблем. При изради анкетних питања јављат ће нам се и нове идеје. У истраживању, истраживач никад не сме бити затворен према новим идејама. Међутим, те идеје треба довести у везу с целокупним истраживањем. Према томе, у анкетном упитнику свако питање мора бити везано уз неку хипотезу. Будући да се подаци прикупљају ради проверавања истраживачевих хипотеза то одређује и начин обраде података. На подацима и њиховој обради истраживач се не зауставља јер то чини ради провере сопствених

17) Вујевић, *Увод у знанствени рад*, стр. 93-94.

хипотеза, па се од података преко обраде враћа хипотезама. Уз помоћ одговарајуће обраде истраживач сазнаје може ли постављену хипотезу прихватити или не може. Будући да су се хипотезе постављале на основи неке теорије треба дати објашњење шта потврда или одбацивање хипотезе значи за теорију од које је истраживач пошао. Истраживање почиње и завршава теоријом. На основу теорије мисаоно изводи нови однос - хипотезу коју емпиријски проверава да би постала теоријска, јер наука је теорија о објективној стварности заснована на чињеницама те стварности. Најчешћи пропуст анкетних истраживања је у томе што упитник није теоријски заснован. Теоријска заснованост упитника обухвата три подручја: *Теоријску заснованост на сазнањима о предмету који се истражује; теоријску заснованост на сазнањима психологије ставова и мишљења и теоријску заснованост на спознајама из методологије анкетних истраживања.* Анкета је, дакле, теоријски заснована на сазнањима о предмету који се истражује, ако су питања заснована на ваљаним индикаторима варијабли које су изведене из хипотеза и ако су хипотезе одговор на прецизно формулисан проблем и засноване на научној теорији у оквиру којих се истраживање спроводи. Анкета је заснована на сазнањима психологије ставова и мишљења ако су питања постављена на нивоу хабитуалних мишљења, то јест ако се питања односе на понашање које је показатељ ставова. Исто тако потребно је познавати као испитаници доживљавају садржај питања.¹⁸⁾

4. ВРСТА ПИТАЊА И ГРЕШКЕ У ПОСТАВЉАЊУ АНКЕТНИХ ПИТАЊА

У анкетном истраживању користи се с више врста питања. Свака врста питања има своје предности и недостатке. Због тога се за потребе конкретного истраживања бирају она анкетна питања која ће истраживачу омогућити да дође до што је могуће бољих података за проверу постављених хипотеза. Питања у анкети се могу поделити у две основне врсте, и то: Отворена питања и Затворена питања. *Отворена* су она питања на која испитаник одговара својим речима. Према томе поред питања оставља се празан простор у кога испитаник уписује одговор. *Предности отворених питања су:* лако их је саставити; не усмеравају

18) Вујевић, *Увод у знанствени рад*, стр. 95.

испитанике на одређени одговор; одговори на оваква питања могу послужити за састављање затворених питања и оваква питања имају већу хеуристичку вредност. *Недостаци отворених питања* су: захтевају висок ниво писмености испитаника; мало се добије одговора на таква питања; имају малу верификацијску вредност, јер се све категорије испитаника не суздржавају једнако у давању одговора на отворена питања. На таква питања мање одговарају испитаници слабије писмености и негативнијих ставова према садржају питања, па се непропорционално смањује репрезентативност узорка; отворена питања испитаника стављају пред тежи задатак. И та тежина није подједнака за све испитанике, па то може различито деловати на мотивацију испитаника; није могуће поставити већи број питања и тежа је обрада отворених питања. Ова се питања обрађују помоћу методе анализе садржаја.

Затворена питања су она питања где поред питања стоје понуђени одговори. Према томе, код ових питања испитаник одговара тако да изабере један или више одговора који су му понуђени. *Предности* ових питања су што и недостаци отворених: не захтевају већу писменост испитаника; велики број испитаника даје одговор на оваква питања; испитаници су пред лакшим задатком, јер је лакше заокружити одговор него га исписати својим речима; може се поставити већи број питања; лакше их је обрађивати и већа им је верификацијска вредност. *Недостаци затворених питања* су: теже их је направити; испитаник је ограничен у давању одговора. Ово увек не мора бити недостатак, јер ако истраживач усмерава испитаника према одговорима која су релевантна за истраживање проблема који се истражује то може бити и предност; оваква питања могу пасивизирати испитанике и оваква питања имају мању хеуристичку вредност. Отворена питања добро је поставити у припремним фазама процеса истраживања, јер имају већу хеуристичку вредност, па могу помоћи у откривању проблема истраживања, постављању хипотеза и конструкцији затворених питања. Она, такође, могу помоћи у интерпретацији података када се комбинују са затвореним питањима, али ту истраживач треба бити опрезан јер га лако могу навести на погрешну генерализацију. Затворена питања треба употребити у верификацијским истраживањима. Она омогућују генерализације, па је помоћу њих могуће проверавање одређених хипотеза.

Није пожељно да носилац истраживања буде политичка организација, јер то може утицати на смер одговора испитаника. Најбоље је да носиоци истраживања буду научни институти или високошколске институције, јер у њих испитаници имају највише поверења. Искрени се одговори дају само ономе у кога се има поверења. Кад се је представио „саговорник“ испитаницима треба рећи тему разговора која је назначена у називу анкете. Назив анкете треба покривати садржај анкете и будити знатижељу испитаника. Зато у њему треба избегавати реч „испитивање“, да испитаника не подсећа на неугодно школско испитивање. Након тога долази текст којим се испитаници уводе у анкетну ситуацију. У вези с тим испитаницима треба рећи: шта се анкетирањем жели постићи; због којих се разлога анкета спроводи, зашто се испитаник треба потрудити да учествује у анкети и да даје искрене одговоре; упутство како се испуњава упитник; истакнути анонимност и објаснити како се она обезбеђује и захвалити се испитаницима на сарадњи. У уводу у анкету истраживач користи три врсте мотивације испитаника.

1) *Алтруистичку мотивацију*, је кад се испитаници замоле за сарадњу истичући њихову помоћ у научном осветљавању проблема који се истражује.

2) *Прагматичку мотивацију*, кад испитаници од испуњавања анкете имају одређену корист, па се то истиче. Та корист може произлазити из самог истраживања, а може бити одређена накнада за труд који је везан уз испуњавање анкете. У овом другом случају ризик је да се добију конформистички одговори. Ова врста мотивације користи се у испитивању јавног мишљења на сталном узorkу.

3) *Катартичка се мотивација* може применити кад анкета захвата табу-теме. Уз истицање гаранције анонимности, осигурања и употребу индиректних питања испитаницима се може рећи како им се пружа прилика да слободно и искрено кажу своје мишљење. Изношење мишљења нема само информативну улогу. Оно може бити и олакшање, па се тиме треба користити као подстицај да се дође до искренијих одговора у анкети.¹⁹⁾ Анкета се може провести на више начина: индивидуално анкетирање; групно анкетирање; анкетирање путем поште и анкетирање путем телефона. Дакле,

19) Вујевић, *Разумевање друштвено-политичких израза*, стр. 83.

анкета у ужем смислу је метода која из узорка систематски испушта ниже слојеве, а уопштава на основи података које добива од виших слојева. *Због тога она може имати углед код носиоца власти, али у научном истраживању о томе се мора водити рачуна при њеној изради, спровођењу и интерпретацији података који се помоћу ње добивају.*

5. ИНТЕРВЈУ ЈЕДНА ОД ТЕХНИКА ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Сличан квесционару је интервју. Основна разлика између њих је у томе што се у случају квесционара информације прикупљају писменим путем, без присуства онога коме се упућују питања, док се интервју изводи усмено и непосредно, у личном додиру са лицем које се интервјуише. Интервју има над квесционаром предност што је гипкији и живљи. Вредност чињеница и информација прикупљених помоћу интервјуа зависи, разуме се, од не малог броја чињеница, у првом реду од онога ко интервјуише: од његове обавештености, умешности да постави занимљива и интересантна питања, да поведе занимљив дијалог са оним кога интервјуише. У том циљу потребно је да аутор интервјуа припреми унапред питања. Дакле, за интервју се може рећи да је то усмена анкета.²⁰⁾ За разлику код анкете у ужем смислу где се питања постављају писмено и одговори добивају писмено у интервјуу се питања постављају усмено и одговори добивају усмено. Све што вреди за састављање упитника за анкету у ужем смислу вреди и за упитник интервјуа. Упитник интервјуа унапред је припремљен у писаној форми и има сва формална и садржајна обележја као и упитник анкете у ужем смислу, а разлика је једино што анкетар (интервјуер) та питања усмено поставља и што испитаник усмено одговара, а анкетар те одговоре бележи. Према томе, разлика анкете у ужем смислу и интервјуа је једино у спровођењу испитивања. Како ће се спровести анкета, усмено или писмено, зависи од тене о којој се разговара, писмености и доступности испитаника. Ако је садржај питања такав да треба створити приватну атмосферу, где је потребно давати додатна објашњења онда ће се одлучити за усмено испитивање. И коначно, за интервју истраживач ће се одлучити кад се до испитаника долази појединачно. Интервјуом се, дакле, могу

20) Šamić, *Kako nastaje naučno delo*, str. 15.

уклонити недостаци писмене анкете. Додатним објашњењима истраживач прилагођава питања сваком испитанику и на тај начин спречава систематско осипање узорка одоздо. Тако се може побољшати и квалитет одговора. У истраживање се интервјуом могу укључити и неписмени испитаници. Појединачним испитивањем може се лакше реализирати репрезентативни узорак истраживања. Поред тих предности интервју има и недостатака. Пре свега знатно поскупљује истраживање, јер један анкетар потроши једнако времена на разговор с једним испитаником колико би у групном писменом испитивању потрошио на педесетак испитаника.²¹⁾ У интервјуу се не могу обезбедити стандардни услови, јер се обавља у различитим ситуацијама под руководством већег броја анкетара. Будући да од анкетара знатно зависе одговори испитаника, анкетари морају бити пажљивије одабрани и боље припремљени за интервју него за писмену анкету. Поред упућености у садржај истраживања они морају знати успоставити контакт с испитаницима и водити такав разговор с испитаницима који ће им омогућити да слободно дају одговоре на постављена питања. Иако се интервјуом до података долази усменим говором, он се формално садржајно и психолошки разликује од обичног разговора:

1. Он се води с одређеним циљем и по одређеном плану; лица која разговарају нису психолошки равноправне. У интервјуу се увек зна ко је анкетар, а ко испитаник, као и због свега тога постоје и психолошке разлике у доживљају интервјуа и обичног разговора. Интервју обележава напетост, резервисаност, сумња и бојазан.²²⁾ Постоји *слободни* и *стандардизовани* интервју. Слободни је сличан обичном разговору, а употребљава се кад се жели темељитије ући у проблематику која се истражује, па се испитаник пусти да слободно говори како би се ослободио формалних, садржајних и психолошких ограничења. Овакав интервју има већу хеуристичку вредност, па се употребљава као додатно истраживање у циљу квалитативне интерпретације података или као предиспитивање ради израде стандардизованог интервјуа. Стандардизовани интервју је формално и садржајно разрађен, тако да је говор испитаника вођен коришћењем унапред припремљених питања. Употребљава се у екстензивним истраживањима за проверавање

21) Вујевић, *Увод у знанствени рад*, стр. 101.

22) Младен Звонаревић, *Социјална психологија*, Школска књига, Загреб, 1976, стр. 130.

одређених хипотеза. И у обичном разговору људи се устручавају да говоре о неким проблемима. То још више долази до изражаја у интервјуу, јер ‘‘истина се преселила у приватну сферу’’.²³⁾ Због тога је посебно важно у интервјуу обезбедити психолошку атмосферу у којој ће испитаник бити спреман учествовати и дати слободне и јасне одговоре. Пре свега, интервју није анониман, па непосредна присутност анкетара може деловати на одговоре испитаника, као и на спремност да учествују у интервјуу. Будући да се посао лакше одбије него започети прекине, у интервјуу је нарочито важно стварање првог контакта. Испитаник на основу спољњег изгледа или неког другог геста ствара суд о лицу у целости (хало-ефект).²⁴⁾ Зато први утисак треба бити повољан. У проналажењу испитаника треба бити нарочито пажљив. При сусрету се треба представити рећи установу за коју ради и разлог свог доласка, показујући пуномоћ. Испитанику неће бити јасно зашто је управо он изабран за ‘‘преслушавање’’, па анкетар то треба одмах објаснити и упозорити да се ради о научном истраживању у којем поједини испитаници остају анонимни. Ако сумње у испитанику нису нестане он ће се бранити недостатком времена, па га треба замолити за помоћ у извршавању овог задатка, а ако се заиста ради о недостатку времена онда се с испитаником треба договорити за погодније време. У интервјуу се јавља више позитивних и негативних мотива. Истраживач их треба познавати како би се користио позитивним отклањајући негативне. Звонаревић наводи следеће позитивне мотиве: Углед институције која спроводи истраживање може подстакнути испитаника да и он на неки начин учествује у њеном раду; знатижеља испитаника јавља се при сваком испитивању па с тим треба рачунати, упознајући испитаника с неким детаљима који ће му побудити знатижељу; уљудност испитаника може бити разлог да учествује у интервјуу иако то не би пристао да није културно замољен; спремност да се дадне своје мишљење присутна је код људи, па интервју треба навестити као тражење мишљења о одређеним проблемима; материјална стимулација може помоћи да испитаник пристане на интервју, али се треба чувати подешавања одговора према перципираним жељама

23) Ђуро Шушњић, *Критика социолошког метода - увод у методологију друштвених наука*, Градина, Ниш, 1973, 216.

24) Garret Anette, *Interviewing its Principles and Methods*, Family Service Association of America, New York, 1970, p. 33-37.

анкетара; предходно обавештавање испитаника о доласку анкетара и о сврси истраживања може подстицајно деловати, јер даје озбиљност целом послу. Осим тих, Звонаревић наводи и негативне мотиве који се могу јавити у интервјуу: Испитаник одмах не види циљ и сврху интервјуа; испитаник се боји учествовати у интервјуу због евентуалних последица; испитаник се плаши да не испадне незналица, испитаник може бити револтиран неким питањима; испитаник може бити засићен интервјуима, као и да испитаник може бити ометен у свом неком послу.²⁵⁾

6. ТЕСТОВИ У НАУЧНОМ ИСТРАЖИВАЊУ

Док се анкетом у ужем смислу уз помоћ питања сазнају ставови и мишљења, тестом се уз помоћ питања(задатака) долази до знања, способности и црта личности. Поред те садржајне разлике тестови су по начину израде слични лествицама за мерење ставова. Они су посебно израђени инструменти за мерење знања, способности и црта личности. *“Тест се обично дефинише као стандардизовани поступак, помоћу кога се изазива нека одређена активност, а онда се учинак те активности мери вреднује тако да се индивидуални резултат упореди с резултатима који су добијени код других индивидуа у једнакој ситуацији.”*²⁶⁾ Баш због тога што је стандардизовани поступак он се посебно конструише и самостално примењује. Због тога текст није инструмент анкете, већ врста анкете. Будући да су способности и црте личности предмет проучавања психологије и преокупација за то посебно образованих стручњака психолога. Знање је варијабла за који су све више заинтересовани стручњаци из разних области. Зато поред педагога, наставника за њу су све више заинтересовани социолози, политиколози, правници, економисти и други. Због тога постоји велики интерес за мерење ове варијабле. То је довело до тестоманије тако да су се масовно израђивали и примењивали тестови које су радили они који нису били квалификовани за тај посао. *Да би се мерило нечије знање није довољно само владати тим знањем, већ треба поседовати знање о мерењу знања.*

25) Младен Звонаревић, *Социјална психологија*, Школска књига, Загреб, 1976, стр. 132-134.

26) Зоран Бујас, *Психологија рада*, Институт за хигијену рада Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб, 1959, стр. 96.

Посебна су, дакле стручно-методолошка знања. Због недостатка таквог знања нестручно се примењују тестови, па се те грешке приписују самом методу. Наравно, и метода има своја ограничења, али за непопуларност тестова више је придонела слаба примена те методе него њена ограничења. Тестоманија није случајно настала. Она недвосмислено показује потребу људи да се квалитетније мери знање. Дакле, тест није постављени низ питања, већ су то одређена питања, с одређеним карактеристикама.²⁷⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Anette, G. *Interviewing its Principles and Methods*, Family Service Association of America, New York, 1970.
- Бујас, З. *Психологија рада*, Институт за хигијену рада Југословенске академије знаности и умјетности, Загреб, 1959.
- Вујевић, М. *Razmatranje društveno-političkih izraza*, Institut za političke znanosti, Zagreb, 1976.
- Вујевић, М. *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988.
- Guilford, J.P. *Osnove psihološke i pedagoške statistike*, Савремена администрација, Београд, 1968.
- Good v. Carter - Douglas E. Scates: *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967.
- Гађиновић, Р. „Како написати научни рад из области политикологије“, *Политичка ревија*, бр. 1/2009, Београд, 2009.
- Гађиновић, Р. „Варијабле у научном истраживању“, *Политичка ревија*, бр. 2/2011, Београд, 2011.
- Delbert, C. M. *Handbook of Reserch Desing and Socijal Measurement*, David Mc Kay Company, New York, 1970.
- Звонаревић, М. *Социјална психологија*, Школска књига, Загреб, 1976.
- Милић, В. *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1965.
- Миљевић, И. М. *Методологија научног рада*, Филозофски факултет Универзитета, Источно Сарајево, Пале, 2007.
- Милосављевић, С. - Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука* (треће измењено и допуњено издање), Службени гласник, Београд, 2006.
- Мужих, В. *Методологија педагошких истраживања*, Свјетлост - Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1977.
- Новосел, П. *Политичка знаност - методе*, Напријед, Загреб, 1971.
- Супек, Р. Испитивања јавног мњења, Напријед, Загреб, 1961.
- Šamić, M. *Kako nastaje naučno delo*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- Шушњић, Ђ. *Критика социолошког метода - увод у методологију друштвених наука*, Градина, Ниш, 1973.

27) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 111.

- Шеших, Б. *Опита методологија*, Научна књига, Београд, 1971.
- Шеших, Б. *Основи методологије друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1978.
- Cicourel, A. *Method and Measurement in Sociology*, The Free Press Glencoe, London, 1964.

Radoslav Gacinovic

DATA COLLECTION IN THE PROCESS OF SCIENTIFIC RESEARCH

Resume

Data collection is one of the main characteristics of scientific research. The main goal of this analysis is gathering empirical data in which is argued that empirical data are all data which include information, attitudes, behaviour, processes etc. Those data are relate to the direct or indirect manifestations of the phenomena, and they can be collected by our senses, directly or indirectly. In this sense there are two ways of data collection: with our own senses (sense of sight, hearing, touch, smell, taste) or with the help of others – using their observations about phenomena which we research. Basic techniques for data collection in the process of scientific research are observation, surveys and interviews. The first data in science were collected by the direct observation of reality. The survey is a special technique for collecting data that can be used for collecting data about attitudes and opinions of the respondents. In the interview researcher will decide when to reach subjects individually. Interview can remove inefficiencies of surveys. Researcher adjust questions to each subject individually and prevents systematic dispersal of the sample from below. This can improve quality of responses. The survey in the narrow sense can collect data about attitudes and opinions, and the test (with questions and tasks) can show us knowledge, skills and personality traits of respondents. Test are similar to the scales for measuring attitudes. They are specially designed instrument to measure knowledge, skills and personality traits. Test is usually defined as standardised procedure that is used to cause certain activ-

ity, and then the effect of this activity is measured so that the individual results can be compared with other results.

Keywords: survey questionnaire, data, research, measurement, observation, methods.

Овај рад је примљен 25. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

*Стефан Вукојевић**
Бања Лука

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН ПОСТДЕЈТОНСКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ: “ЕКСТРЕМНИ СЛУЧАЈ“ У КОМПАРАТИВ- НОЈ ПОЛИТИЦИ

Сажетак

Рад се бави методолошким аспектом институционалног дизајна постдејтонске Босне и Херцеговине узетог као студија случаја у компаративној политици. Босна и Херцеговина спада у ред држава уређених према моделу консоцијацијске демократије па се унутар ширег узорка консоцијацијских демократија она сматра њеним типичним представником. Поред тога, институционални дизајн Босне и Херцеговине је у компаративној политици веома релевантан због изразите наглашености консоцијацијских елемената за које се у раду тврди да Босну и Херцеговину квалификују као примјер екстремног случаја у компаративној политици. У раду ће се институционални дизајн, односно, консоцијацијски елементи Босне и Херцеговине упоредити са ширим узорком земаља са консоцијацијским елементима политичког система. Циљ рада је да се институционални дизајн Босне и Херцеговине верификује као екстремни случај у компаративној политици који као такав омогућава вјеродостојно тестирање постојећих и формулисање нових хипотеза.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, екстремни случај, консоцијацијска демократија, институционални

* Докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду

дизајн, компаративна политика, корпоративна консочијација.

У компаративној политици, стратегија студије случаја је много потцијењена метода која нам упркос томе омогућава да проширимо и продубимо знање о одређеним политичким појавама. За разлику од нпр. историјских и антрополошких студија случаја које су изразито дескриптивне и монографске – склоне сакупљању мноштва података о једном случају - политиколошке студије случаја се увијек реферишу на ширу групу сличних случајева, чиме се истраживање помјера изван граница конкретног случаја и добија своју компаративну перспективу. На тај начин се на основу једног случаја могу извести импликације према ширем узорку сличних случајева. Студија случаја у политиколошким истраживањима омогућава „кумуляцију а не акумулацију знања (...) осигурава интелектуални изазов, доприноси широј расправи и нуди заокружен приказ одређене теме“.¹⁾ У раду ћемо се бавити искључиво институционалним дизајном постдејтонске Босне и Херцеговине (у наставку текста БиХ) који као студија случаја представља *типични* али исто тако и *екстремни случај* у компаративном политиколошком истраживању.²⁾ Прво ћемо се осврнути на карактеристику БиХ као типичног, затим као екстремног случаја, након чега ћемо се детаљније бавити са БиХ као екстремним случајем. Такође, утврдићемо због чега се БиХ може посматрати као екстремни случај и упоредићемо ју са широм групом сличних политичких система.

1. ТИПИЧНИ И ЕКСТРЕМНИ СЛУЧАЈЕВИ У КОМПАРАТИВНОЈ ПОЛИТИЦИ

Дејтонски мировни споразум из 1995. је успоставио институционални оквир за функционисање политичког система БиХ који у себи садржи бројне елементе консочијационизма. Политички систем БиХ у потпуности одговара Лајпхартовом (*Arend Lijphart*) теоријском и емпиријском моделу консочијацијске демократије у подијељеним друштвима. Четири главне карактеристике консочијације су:

- 1) Rod Hague, Martin Harop, Shaun Breslin, *Компаративна владавина и политика*, Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2001, стр. 440.
- 2) Детаљније о типичном и екстремном случају видјети у: John Gerring, *Case Study Research – Principles and Practices*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

цијацијског облика владавине су: 1) велика коалициона влада у којој су представљени политички лидери друштвених сегмената; 2) пропорционална представљеност у расподјели парламентарних мандата и позиција у јавној управи; 3) територијална или културна аутономија друштвених сегмената; 4) гарантовање права вета када су у питању важни интереси друштвених сегмената.³⁾ Касније је Лајпхарт издвојио двије „примарне карактеристике“ функционисања консоцијацијске демократије а то су: *power-sharing* који се односи на велику коалициону владу или принцип дијелене власти, и групна (сегментална) аутономија која друштвеним сегментима обезбјеђује политичку самоуправу или контролу над културом и образовањем; док пропорционално представљање и право вета за друштвене сегменте имају секундарни значај.⁴⁾

Институционални дизајн БиХ у потпуности задовољана све четири битне карактеристике консоцијацијске демократије: ши року коалициону владе коју чине политички лидери три главна друштвена сегмента (три конститутивна народа – Бошњаци, Срби и Хрвати), пропорционално представљање у законодавним тијелима и јавној управи, територијалну аутономију друштвених сегмента у виду два ентитета (Република Српска и Федерација БиХ), и гарантовање права вета за конститутивне народе. Пропорционално представљање и право вета нећемо укључити у компарацију обзиром да имају секундарни значај, већ ћемо се ограничити на поређење примарних карактеристика консоцијацијске демократије у БиХ са ширим узорком консоцијацијских демократија. У наставку текста ћемо се детаљније бавити овим карактеристикама док ћемо се сада осврнути на методолошке претпоставке типичног и екстремног случаја у компаративној политиколошкој анализи.

1.1. Типични случај у компаративној политици

Типични случај (*typical case*) или репрезентативни случај⁵⁾ заштијева представљеност случаја у оквиру ширег узорка сличних

3) Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, CT, 1977.

4) Arend Lijphart, „The Wave of Power-Sharing Democracy“, in: Andrew Reynolds (ed.), *The Architecture of Democracy*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2002, pp. 37-54.

5) John Gerring, *Case Study Research – Principles and Practices*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 91-97.

случајева или ширег феномена, у нашем случају консочијацијске демократије, као и постојање одређених карактеристика које се подударају са карактеристикама феномена као што су у нашем случају Лајпхартове четири карактеристике консочијацијске демократије. БиХ ћемо упоредити са ширим узорком држава са консочијацијским моделом владавине као што су: класичне консензуалне демократије⁶⁾ - Белгија од 1970, Швајцарска од 1943, Холандија од 1917-1967. и Аустрија 1945-1966; као и консочијације у дубоко подијељеним друштвима: Авганистан, Бурунди, Малезија, Сјеверна Ирска, Ирак, Либан, Македонија, Косово, Јужноафричка Република, Кенија. Поред постојећих случајева, осврнућемо се и на неке од превазиђених и/или пропалих консочијацијских аранжмана као што су: Либан 1943-1975, Кипар 1960-1963, Чехословачка 1989-1992, Фици од независности до 1997, Малезија 1955-1969, Колумбија 1958-1974, Судан 2005-2011. Случај БиХ нећемо поредити са сваком државом посебно. Наведени узорак нам помаже да се реферишемо на шири скуп сличних случајева како бисмо из њега издвојили поједине карактеристике институционалног дизајна и упоредили их са БиХ, што даље има за циљ верификацију БиХ као екстремног случаја.

Употреба студије случаја захтијева постојање узрочног односа између јасно дефинисаних независних и зависних варијабли. У нашем случају, институционални дизајн у контексту подијељених друштава третирамо као независну варијаблу, док политичку стабилност узимамо као зависну варијаблу. Обзиром на генерално теоријско становиште да је за подијељења друштва консочијацијска демократија најпримјеренији облик политичке владавине и да она највише доприноси постизању и очувању политичке стабилности, БиХ узимамо као типични случај утврђивања каузалног утицаја институционалног дизајна на политичку стабилност.⁷⁾

6) Лајпхарт прави разлику између консензуалне и консочијацијске демократије: оне имају широко поље преклапања али се никако не могу поистовјетити једна са другом. Консоцијацијска демократија је примјеренија за дубоко подијељена и плурална друштва и прописује да сви важни друштвени сегменти учествују у великој коалицији, док је консензуална демократија примјеренија за плурална и хомогена друштва и не ограничава се на учествовање свих важних сегмената у власти, већ дозвољава јачу страначку конкуренцију из које произилазе владе које нужно не укључују све битне друштвене сегменте. Видјети више у: Arend Lijphart, „Democratic Political Systems: Types, Cases, Causes, and Consequences“, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 1, No. 1, 1989, pp. 33-48.

7) Такође, важно је напоменути да се у раду нећемо бавити политичком стабилношћу као зависном варијаблом, већ искључиво са питањем институционалног дизајна као

1.2. Екстремни случај у компаративној политици

Са друге стране, екстремни случај (*extreme case*) посједује екстремну вриједност (*extreme value*) независне или зависне варијабле. Он је парадигматичан примјер неког феномена који је предмет истраживања. Методолошки значај екстремног случаја се налази у његовој идеалтипској основи, односно, у екстремној наглашености одређених карактеристика појма.⁸⁾ У односу на типичан случај, екстремни случај се издваја са својом наглашеношћу и максимализацијом појединих карактеристика које су изнад стандардних карактеристика шире групе случајева. Будући да у нашем случају институционални дизајн представља независну варијаблу, екстремност се огледа у изразитој наглашености појединих карактеристика независне варијабле. У случају БиХ, изразито су наглашени принципи паритета, пропорционалности и консензуса уз гарантовање права употребе вета на државном и ентитетским нивоима власти. У односу према наведеном ширем узорку држава са консociјацијском владавином, мало која држава има тако изражене карактеристике институционалног дизајна. Екстремност случаја БиХ, односно институционалног дизајна као независне варијабле нам омогућава да сазнања из узрочног односа независне и зависне варијабле примјенимо на ширем узорку типичних случајева. У наставку текста ћемо се бавити са двије примарне карактеристике консociјацијске демократије како бисмо верификовали БиХ као примјер екстремног случаја у компаративној политици. Прије тога, кратко ћемо се осврнути на карактер консociјацијске демократије у БиХ који такође има утицај на екстремност случаја.

независне варијабле. О политичкој стабилности као и ширим политичким процесима у БиХ видјети: Стеван Недељковић, Милан Крстић, Драган Живојиновић (ур.), *Двадесет година од Дејтонског мировног споразума – трајни мир или трајни изазови*, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2016; Момчило Суботић, „Република Српска по вољи народа – референдум о дану РС“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 1-22; Радомир Нешковић, *Недовршена држава – политички систем Босне и Херцеговине*, Friedrich Ebert Stiftung ВиН, Сарајево, 2013; Богдана Кољевић, Ђорђе Вукадиновић (ур.), *Република Српска: стање и перспективе*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2011; Ненад Кецмановић, *Немогућа држава Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007.

8) John Gerring, *Case Study Research – Principles and Practices*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 101-105.

1.3. Корпоративна насупрот либералној консоцијацији

Између консоцијацијских политичких система постоји разлика у карактеру или у принципима унутрашњег устројства политичких институција. Оне се дијеле на корпоративне и либералне,⁹⁾ а своје теоријско упориште имају у разлици између концепција предодређења (*pre-determination*) и самоодређења (*self-determination*) друштвених сегмената¹⁰⁾. Предодређење друштвених сегмената подразумева да су идентитети група јасно исказани и да у друштву постоје снажне друштвене подјеле које се обликују око постојећих, најчешће етничких, и религијских идентитета. Такве групе имају јасно наглашене идентитете и унутар себе су веома кохезивне. Са друге стране, самоодређење карактерише групе које немају јасно исказану линију етничког или религијског расцјепа. Те групе себе идентификују према неком другом критеријуму а не искључиво према етничком или религијском. Логика предодређења и самоодређења се пресликава на карактер политичких институција. Према томе, корпоративна консоцијација врши подјелу политичке моћи на темељу унапријед датих или предодређених идентитета друштвених сегмената. Она настоји да их представи тако што уставно прописује који друштвени сегменти имају право на подјелу и учествовање у власти. Главни друштвени сегменти имају загарантован број мјеста у извршној и законодавној власти што може да дјелује дискриминишуће према мањинама или сегментима који нису главни или најважнији. Са друге стране, либерална консоцијација дозвољава друштвеним сегментима да на основу било којег наглашеног идентитета учествују у подјели власти. Карактер идентитета може бити етнички или религијски, али исто тако и нерелигијски, мултиетнички, програмски, родни и сл., па према томе, либерална консоцијација одбацује принцип дијељене власти према унапријед утврђеним идентитетима и обезбјеђује дијељену власт (*power-sharing*) према било којем наглашеном идентитету (самоодређујућем) са којим се идентификују гласачи и странке.

9) John McGarry, Brendan O'Leary, „Iraq's Constitution of 2005: Liberal Consociation as Political Prescription.” *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, No. 4, 2007, pp. 670–698; Allison McCulloch, „Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction”, *Democratization*, Vol. 21, No. 3, 2014, pp. 501-518.

10) Arend Lijphart, „Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems”, in: Will Kymlicka (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1995, pp. 275-287.

Као што се може закључити, БиХ има карактер корпоративне консоцијације, због тога што се карактер друштвених сегмената (три конститутивна народа) заснива на предодређењу или јасној постојаности етно-религијских идентитета око којих се јасно обликује поље друштвених и политичких подјела. Друштвеним сегментима су загарантована мјеста у извршној и законодавној власти на централном, ентитетским, кантоналним и општинским нивоима власти, иако су елементи консоцијације најмање заступљени на нижим нивоима власти (кантонални и општински). БиХ није једини примјер корпоративне консоцијације, међутим, у односу на шири узорак случајева, БиХ има наглашеније елементе консоцијационизма (о чему ћемо говорити у наставку текста), чиме је максимализован корпоративно-предодређујући карактер институција, и који БиХ квалификују као екстремни случај у компаративној политици.

2. ВЕЛИКА КОАЛИЦИОНА ВЛАДА

Државна власт у БиХ је полупредсједничка због “бицефалне” природе извршне власти која се дијели између Предсједништва БиХ као колективног шефа државе и Савјета министара који има функцију владе. Корпоративни карактер консоцијације се манифестује у трочланом Предсједништву које је засновано на паритету и консензусу у одлучивању, и које јасно прописује које етничке групе дијеле власт унутар њега. Српски члан Предсједништва се бира директним гласањем са територије ентитета Републике Српске, док се бошњачки и хрватски члан бирају са територије Федерације БиХ. У осталим консоцијацијским системима немамо вишечланог шефа државе, изузев Колумбије у периоду 1958-1964 гдје су двије главне странке биле представљене у предсједништву. У случају Либана, маронитски хришћанин има загарантовано мјесто предсједника државе, сунитски муслиман мјесто премијера а шитски муслиман мјесто предсједника скупштине; у влади су представљене све значајније конфесије пропорционално њиховом удјелу у укупном становништву.

Савјет министара БиХ је састављен на принципу паритета,¹¹⁾ иако то у Уставу нигдје експлицитно не пише, нити се регулише његов национални састав, већ се наводи да „са територије Федера-

11) Горан Марковић, *Босанскохерцеговачки федерализам*, ЈП Службени гласник, Београд/ University Press - Издања Магистрат, Сарајево, 2012.

ције не може бити именовано више од двије трећине свих министара¹²⁾. Паритетан састав Савјета министара је регулисан Законом о Савјету министара БиХ гдје пише да „Укупан састав Савјета министара ће у току цијелог мандата бити у потпуности у складу са Уставом Босне и Херцеговине, нарочито његовим чл. V/4/б) и IX/3/, те ће се у складу с тим у саставу Савјета министара обезбједити једнака заступљеност конститутивних народа Босне и Херцеговине“¹³⁾. Одлуке у Савјету министара се доносе консензусом или пристанком барем једног министра из реда сваког од конститутивних народа.

Принцип паритета је такође посебно наглашен у влади, односно кабинету Белгије. Кабинет не смије имати више од 15 чланова, и са изузетком премијера, кабинет је „састављен од једнаког броја чланова који говоре француски и холандски језик“¹⁴⁾. Земље које немају паритетан састав кабинета а имају загарантована мјеста за етничке групе у извршној власти су: Бурунди, чији Устав из 2005. предвиђа највише 60% Хуту министара и замјеника, и највише 40% Тутси министара и замјеника;¹⁵⁾ затим Ирак и Косово.¹⁶⁾ Кипар је у периоду од 1960-1963 био уређен као корпоративна консоцијација утемељена на принципима „ригидне пропорционалности, велике коалиције, културне аутономије и мањинског вета“¹⁷⁾. Извршну власт су чинили предсједник који је морао бити кипарски Грк, и потпредсједник кипарски Турчин, који су имали право употребе вета. Влада је била састављена на пропорционалном принципу, 7 грчких министара је именовано предсједник, док је 3 турска министра именовано потпредсједник.

Као што примјећујемо, наведени случајеви садрже корпоративне елементе консоцијационизма у извршној власти јер уставно регулишу којим друштвеним сегментима је дозвољено да учест-

12) Члан V/4/б), Устав Босне и Херцеговине, http://www.mpr.gov.ba/biblioteka/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_srp.pdf 02/04/2017.

13) Закон о Савјету министара Босне и Херцеговине, *Службени гласник Босне и Херцеговине*, бр. 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 24/08.

14) Article 99, The Belgian Constitution, <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/belgia.pdf> 03/04/2017.

15) Article 129, Burundi's Constitution of 2005, https://www.constituteproject.org/constitution/Burundi_2005.pdf 03/04/2017.

16) Stefan Wolff, „Complex Power-sharing and the Centrality of Territorial Self-governance in Contemporary Conflict Settlements“, *Ethnopolitics*, Vol. 8, No. 1, 2009, pp. 27-45.

17) Christalla Yakinthou, *Political Settlements in Divided Societies – Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, p. 52.

вују у расподјели власти. БиХ и Белгија одскачу у односу на остале случајеве због паритетног састава извршне власти. Сада ћемо дати кратак осврт на државе са флексибилнијим приступом организовања извршне власти које имају карактер либералне консоцијације.

Извршна власт на федералном нивоу у Швајцарској функционише према логици либералне консоцијације, гдје тзв. “магична формула“ за састав владе флукутира са изборном подршком грађана према политичких странкама.¹⁸⁾ Према магичној формули 2:2:2:1 уведен је принцип пропорционалности који налаже да у влади буду представљене три главне странке са по два члана: радикална, социјалдемократска и конзервативна, док је једно мјесто резервисано за неку мању странку.¹⁹⁾ Сјеверна Ирска нема тачно предвиђен број мјеста у кабинету за припаднике два главна друштвена сегмента - протестанте и католике. На састав кабинета утичу изборни систем једноструког преносивог гласа који омогућава представљеност друштвених сегмената у кабинету, као и оних странака које имају гласачку базу у оба сегмента. Поред изборног система, у Сјеверној Ирској постоји врло специфичан метод алокације министарских портфеља на основу Донтове изборне методе која убрзава процес формирања владе и испуњава консоцијацијски принцип пропорционалности.²⁰⁾ Сличан принцип је заступљен и у Јужноафричкој Републици у којој постоје велика неслагања око природе расних и етничких група. Умјесто расподеле портфеља према етничким критеријумима, портфељи се пропорционално дијеле политичким странкама, било етничким или другим, на основу добијених минимално 5% мандата у парламенту.²¹⁾ У Малезији и Авганистану етнички балансирани кабинети су постали норма. Изборни систем једноструког непреносивог гласа и избор два потпредсједника државе су успоставили етничку разноликост егzekутиве у Авганистану, док у Малезији дијељена власт произилази из принципа “етничког преговарања“ који Кинезима гарантује грађанска права и економску моћ наспрам политичке моћи Малајаца чиме је на не-

18) Allison McCulloch, „Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction“, нав. дјело, стр. 507.

19) Вучина Васовић, *Савремене демократије II*, ЈП Службени гласник, Београд, 2007, стр. 128.

20) John McGarry, Brendan O’Leary, „Consociational Theory, Northern Ireland’s Conflict, and its Agreement. Part 1: What Consociationalists Can Learn from Northern Ireland“, *Government and Opposition*, 2006, pp. 43-63.

21) Arend Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004, p. 103.

формалан начин Кинезима омогућена представљеност у кабинету.²²⁾

Ригидни или корпоративни карактер консоцијације са становишта представљености друштвених сегмената у парламенту је карактеристичан за БиХ, Белгију, Бурунди, Либан, и Кипар од 1960-1963. У БиХ на федералном нивоу, законодавна власт се састоји од дводомног парламента. У Представничком дому је Уставом загарантована представљеност оба ентитета (28 представника се бира са територије Федерације БиХ, а 14 из Републике Српске). Дом народа, као горњи дом, има функцију представљања етничких сегмената или конститутивних народа. Он штити витални национални интерес конститутивних народа и састављен је на принципу паритета (по 5 делегата из сваког од три народа). Слична је ситуација и са законодавним тијелима на ентитетским нивоима. У Републици Српској поред Народне Скупштине која је једнодомна, законодавну власт врши и Вијеће народа у којем су на паритетном нивоу загарантована мјеста конститутивним народима. Иста ситуација је и у ФБиХ у којој је други дом или Дом народа састављен на паритетном нивоу. Парламент у Либану је кључни елемент либанског конфесионалног консоцијационизма који на паритетном основу представља два главна друштвена сегмента (по 64 представника муслиманског и хришћанског сегмента унутар којих се налази више конфесија и религиозних секти). Парламент у Бурундију је састављен од највише 100 представника од чега је највише 60% предвиђено за Хутуе а 40% за Тутсе. Белгијски Представнички дом је попуњен пропорционално између франкофоне и холандске језичке групе које се бирају из Валонског и Фламанског региона. Мјеста у Сенату су такође пропорционално распоређена на представнике франкофоне и холандске језичке групе. Кипарско законодавно тијело је било састављено од 50 представника раздвојених у омјеру 7:3 у корист кипарских Грка наспрам кипарских Турака.²³⁾ У Парламенту Косова од 120 мјеста, 20 је предвиђено за мањине.²⁴⁾

22) Allison McCulloch, „Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction“, нав. дјело, стр. 506.

23) Лајпхарт сматра да су омјером 7:3 Турци били надпредстављени, и да се представљање Турске мањине проширило преко принципа пропорционалности, јер је тадашњи однос популације био ближи односу 8:2 у корист грчког сегмента. Наведено према: Arend Lijphart, *Thinking about the Democracy – Power sharing and majority rule in theory and practice*, Routledge, London, 2008, p. 74.

24) Article 64, Constitution of the Republic of Kosovo, <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Constitution.of.the.Republic.of.Kosovo.pdf> 05/04/2017.

Остали политички системи не садрже правила паритетног представљања нити имају загарантована мјеста за припаднике друштвених сегмената и/или мањинских група. Најважнији институционални механизми који регулишу њихову представљеност у извршној и законодавној власти су пропорционални изборни систем или његове варијације, и територијална децентрализација у облику федерализма или локалне самоуправе појединих сегмената и/или мањина. Поред институционалних механизма, структурални фактор као што је етничка демографија омогућава да се уз помоћ изборног система друштвени сегменти представе у власти. Уколико је друштвени сегмент географски концентрисан, пропорционални изборни систем ће преликати политичке представнике друштвеног сегмента пропорционално његовој величини. Таква ситуација је нпр. у Македонији у којој припадници албанске мањине немају загарантована мјеста у извршној и законодавној власти, нити имају територијалну аутономију, али обзиром да су концентрисани на одређеном дијелу територије, пропорционални систем им омогућава представљеност у законодавној и извршној власти.

3. ТЕРИТОРИЈАЛНА И КУЛТУРНА АУТОНОМИЈА ДРУШТВЕНИХ СЕГМЕНАТА

Поред дијељене власти, друга кључна карактеристика консоцијацијске демократије је самосталност друштвених сегмената у одличивању о својим унутрашњим стварима, а то се најбоље постиже територијалном аутономијом друштвених сегмената у облику федерализма, у случају да су друштвени сегменти концентрисани на одређеним дијеловима територије. У случају да друштвени сегменти нису географски концентрисани, аутономија се може осигурати на културном или нетериторијалном принципу како би друштвени сегменти задржали контролу над културом и образовањем.²⁵⁾ Дејтонски мировни споразум је у БиХ успоставио федерално уређење које се темељи на принципу етно-територијалне дијељене власти.²⁶⁾ Босанскохерцеговачки федерализам је у својој структури асиметричан јер се састоји од два ентитета, Републике

25) Arend Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies“, нав. дјело, стр. 105.

26) Florian Bieber, Soren Keil, „Power-Sharing Revisited: Lessons Learned in the Balkans“, *Review of Central and East European Law*, Vol. 34, No. 4, 2009, pp. 337-360.

Српске као унитарне територијалне јединице, и Федерације БиХ као федералне територијалне јединице састављене од десет кантона. Устав БиХ даје веће надлежности и политичке моћи ентитетима за разлику од централног нивоа власти.²⁷⁾ Бошњачки и хрватски друштвени сегменти своју аутономију остварују у ФБиХ, док српски сегмент у РС. Иако су 2002. измјењени Устави ФБиХ и РС како би се осигурала потпуна равноправност три конститутивна народа на простору БиХ, Срби и даље своју политичку и културну аутономију суштински остварују у РС, а Бошњаци и Хрвати у оквиру кантона па тек затим на нивоу ФБиХ. Ентитети су представљени на централном нивоу власти, и као што је већ споменуто, 2/3 посланика Парламентарне Скупштине БиХ се бира из ФБиХ, а 1/3 из РС.

Белгијско федерално државно уређење, након усвајања Устава 1993 чине федерација, региони, и заједнице. Политичке надлежности су према начелу супсидијарности делегиране са федералног на ниже нивое власти. Структуру федерације поред федералног нива чине три територијална региона: Фламански, Валонски и Бриселски; као и три нетериторијалне културно-језичке заједнице: француска, холандска и њемачка. Заједнице и региони имају своју извршну и законодавну власт. Федералне јединице су дјелимично представљене у горњем дому белгијског парламента будући да се један дио представника делегира из француске, холандске и њемачке заједнице, док се други дио бира из двије изборне јединице одређене према језичком принципу (холандски и француски језик).

Елементи федерализма у случајевима БиХ и Белгије су екстремно наглашени због тога што територијално институционализују политичку моћ друштвених сегмената у облику федералних јединица. Овакав дизајн институција чини посебан облик федерализма, тзв. „етнофедерализам“, у којем „федералне јединице представљају отаџбине контролисане од стране одговарајућих етничких група“.²⁸⁾ Корпоративни карактер консociјационизма у БиХ и Белгији се манифестује кроз етнотериторијални федерализам који наглашава екстремност инсититуционалне варијабле. Корпоративност утиче на екстремност варијабле због тога што државу дијели

27) „Све владине функције и овлашћења, која нису овим Уставом изричито дата институцијама Босне и Херцеговине, припадају ентитетима“, Устав БиХ, чл. III/3/а).

28) Philip G. Roeder, „Ethnofederalism and the Mismatch of Conflicting Nationalisms“, *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 2, 2009, p. 204.

на етнотериторијалне федералне јединице, чиме се етнофедерализам издиже изнад класичног федерализма код којег федералне јединице не представљају отаџбине друштвених сегмената и гдје границе између федералних јединица нису истовремено и границе између етничких група. У БиХ и Белгији главни друштвени сегменти своје политичке интересе остварују захваљујући територијалној и културној аутономију. Међутим, постоји и мала разлика у томе што у Белгији Холанђани или Французи своју културну аутономију остварују и изван својих региона, док у случају БиХ, Бошњаци, Срби и Хрвати своју културну аутономију суштински остварују једино унутар својих територијалних граница, односно ентитета. Случај Ирака представља мјешавину федерације и етнофедерације. Елементи федерализма се манифестују у административној подјели државе на етнички хетерогене шитске и сунитске провинције, док засебан регион, етнички хомоген курдски Курдистан има своју аутономију наспрам федералне владе иако учествује у раду централних власти, што указује на елементе етнофедерализма.

Ипак, чак и БиХ одступа од идеалтипског модела етнофедерације јер РС представља отаџбину Срба који имају политичку контролу над њом, док је ФБиХ отаџбина Бошњака и Хрвата који дијеле власт, а политичку контролу имају над кантоналним и општинским нивоима власти у којима имају етничку већину. Идеалтипска етнофедерација би подразумијевала три етнотериторијалне федералне јединице за три етничка друштвена сегмента. Са друге стране, одступање од идеалтипског етнофедерализма не умањује постојаност етнофедерализма и наглашеност територијалне аутономије друштвених сегмената која издваја институционални дизајн БиХ изнад ширег узорка консолцијацијских политичких система. Остали случајеви у нашем узорку представљају унитарна и федерална државна уређења, при чему се не може говорити о етнофедерацијама, а то су федерална Швајцарска, Аустрија, Јужноафричка Република, Малезија;²⁹⁾ унитарни Авганистан, Кенија, Либан, Сјеверна Ирска, Бурунди, Кипар 1960-1963; и унитарна

29) Лиам Андерсон користи назив „дјелимичне етнофедерације“ (*partial ethnofederations*) за етнофедералне институционалне аранжмане у којима су етнички дефинисане једна или више субјединица, али не и све остале субјединице унутар националне државе. Према Андерсону, примјери дјелимичних етнофедерација из нашег узорка су: Ирак, Швајцарска и Јужноафричка Република. Наведено према: Liam Anderson, „Ethnofederalism – The Worst Form of Institutional arrangement...?“, *International Security*, Vol. 39, No. 1, 2014, p. 174.

деволуирана (са аутономијом етничких група на локалном нивоу) Македонија и Косово.

ЛИТЕРАТУРА

- Васовић, Вучина, *Савремене демократије II*, ЈП Службени гласник, Београд, 2007.
- Кеџмановић, Ненад, *Немогућа држава Босна и Херцеговина*, Филип Вишњић, Београд, 2007.
- Кољевић, Богдана, Вукадиновић, Ђорђе (ур.), *Република Српска: стање и перспективе*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2011.
- Марковић, Горан, *Босанскохерцеговачки федерализам*, ЈП Службени гласник, Београд/ University Press - Издања Магистрат, Сарајево, 2012.
- Недељковић, Стеван, Крстић, Милан, Живојиновић, Драган (ур.), *Двадесет година од Дејтонског мировног споразума – трајни мир или трајни изазови*, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2016.
- Нешковић, Радомир, *Недовршена држава – политички систем Босне и Херцеговине*, Friedrich Ebert Stiftung ВиН, Сарајево, 2013.
- Суботић, Момчило, „Република Српска по вољи народа – референдум о дану РС“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 1-22.
- Anderson, Liam, „Ethnofederalism – The Worst Form of Institutional arrangement...?“, *International Security*, Vol. 39, No. 1, 2014, pp. 165-204.
- Bieber, Florian, Keil, Soren, „Power-Sharing Revisited: Lessons Learned in the Balkans“, *Review of Central and East European Law*, Vol. 34, No. 4, 2009, pp. 337-360.
- Gerring, John, *Case Study Research – Principles and Practices*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Hague, Rod, Harop, Martin, Breslin, Shaun, *Компаративна владавина и политика*, Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2001.
- Lijphart, Arend, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, CT, 1977.
- Lijphart, Arend, „Democratic Political Systems: Types, Cases, Causes, and Consequences“, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 1, No. 1, 1989, pp. 33-48.
- Lijphart, Arend, „Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems“, in: Will Kymlicka (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1995, pp. 275-287.
- Lijphart, Arend, „The Wave of Power-Sharing Democracy“, in: Andrew Reynolds (ed.), *The Architecture of Democracy*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2002, pp. 37-54.

- Lijphart, Arend, „Constitutional Design for Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004, pp. 96-109.
- Lijphart, Arend, *Thinking about the Democracy – Power sharing and majority rule in theory and practice*, Routledge, London, 2008.
- McCulloch, Allison, „Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction“, *Democratization*, Vol. 21, No. 3, 2014, pp. 501-518.
- McGarry, John, O’Leary, Brendan, „Consociational Theory, Northern Ireland’s Conflict, and its Agreement. Part 1: What Consociationalists Can Learn from Northern Ireland“, *Government and Opposition*, 2006, pp. 43-63.
- McGarry, John., O’Leary, Brendan, „Iraq’s Constitution of 2005: Liberal Consociation as Political Prescription.“ *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, No. 4, 2007, pp. 670–698.
- Roeder, Philip G., „Ethnofederalism and the Mismanagement of Conflicting Nationalisms“, *Regional and Federal Studies*, Vol. 19, No. 2, 2009, pp. 203-219.
- Wolff, Stefan, „Complex Power-sharing and the Centrality of Territorial Self-governance in Contemporary Conflict Settlements“, *Ethnopolitics*, Vol. 8, No. 1, 2009, pp. 27-45.
- Yakinthou, Christalla, *Political Settlements in Divided Societies – Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

Документи:

- Закон о Савјету министара Босне и Херцеговине, „Службени гласник Босне и Херцеговине“, бр. 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 24/08.
- Устав Босне и Херцеговине, http://www.mpr.gov.ba/biblioteka/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_srp.pdf 02/04/2017.
- Burundi’s Constitution of 2005, Article 129, Burundi’s Constitution of 2005, https://www.constituteproject.org/constitution/Burundi_2005.pdf 03/04/2017.
- Constitution of the Republic of Kosovo, <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Constitution.of.the.Republic.of.Kosovo.pdf> 05/04/2017.
- The Belgian Constitution, <http://www.parliament.am/library/sahmanad-rutyunner/belgia.pdf> 03/04/2017.

Stefan Vukojevic

**INSTITUTIONAL DESIGN OF POST-DAYTON
BOSNIA AND HERZEGOVINA: “EXTREME CASE“ IN
COMPARATIVE POLITICS**

Resume

In this paper, the author compares the institutional design of Bosnia and Herzegovina to the wider sample of consociational democracies in order to verify it as an extreme case in comparative politics thus making it suitable for a credible testing of the existing hypotheses and formulating the new ones. Based on the institutional design of the post-Dayton Bosnia and Herzegovina, that is, its two primary characteristics taken as independent variables in the case study, the author concludes that in Bosnia and Herzegovina exist extremely emphasized elements of consociationalism, which distinguish Bosnia and Herzegovina together with Belgium and Lebanon from the wide group of consociational systems. Parity, consensual decision-making, right of veto, territorial and cultural autonomy of the constituent peoples and proportional representation of territorial units (entities) on the state level show the extreme emphasis of the consociational elements. Bosnia-Herzegovina and Belgium have very similar institutions which, beside the central government, do not have the emphasized parity system on different levels of power, but the power is shared based on the principle of proportionality. Bosnia and Herzegovina, as an extreme case in comparative politics is influenced by the corporate character of the consociational system clearly defining in the Constitution which social segments (Bosniacs, Serbs and Croats) have exclusive right of power-sharing. Institutional design of Bosnia and Herzegovina adheres to historically deeply divided social structure emerging as the only possible solution from the signing of the Dayton Agreement in 1995 until today. On the other hand, the architecture of the political system can freeze deep ethnical divisions and stabilize the power of ethnic political cartels, thus having negative implications for the future flow of functioning of the political system. Because of the all said, Bosnia and Herzegovina is a

truly relevant case for comparing and establishing causal influence of the political institutions on the political stability in deeply divided societies. Therefore, it is necessary to clearly establish to what extent institutions affect political stability independent of the structural factors (for example, influence of the Western countries and international community) and which endogeneous processes provide institutional influence.

Key words: Bosnia and Herzegovina, extreme case, consociational democracy, institutional design, comparative politics, corporate consociation.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

177

Срђан Будисављевић

ЛЕГИТИМИТЕТ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ КОД ТОМАСА
ХОБСА

193

Огњен Б. Вујовић

АСИМИЛАЦИЈА И ПРАВО ГРАЂАНСТВА

221

Сања Стошић

ШПАНСКИ ФИЛИПИНИ КАО ТАЧКА СУСРЕТА
ЛОКАЛНОГ И ГЛОБАЛНОГ

Срђан Будисављевић

*Студент докторских студија Правног факултета
Универитета у Нишу*

ЛЕГИТИМИТЕТ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ КОД ТОМАСА ХОБСА

Сажетак

Смисао и циљ рада је осветљавање карактера и изворшта специфичног концепта легитимности суверене државне власти у филозофско–политичкој мисли Томаса Хобса. Наиме, као принципијелни легитимиста и заговорник владарског апсолутизма, Хобс у фокус својих разматрања у значајној мери укључује и експланацију порекла и опсега владарских овлашћења у односу на поданике, па се као основна преокупација рада намеће потреба продирања у срж ауторовог доживљаја света и човека, те његових опсервација основних друштвено – политичких организационих форми, како би се на бази тих сазнања креирала платформа за вредновање Хобсових закључака о оправданости снажне државне власти. У првом делу овог приказа тежиште ће бити стављено на претресање Хобсове интерпретације природе и понашања човека као појединца и као припадника одређене друштвене заједнице, да би са те антрополошке проблематике направили прелаз ка разматрању механизма у којима Хобс препознаје основе конституисања организоване друштвене заједнице и снабдевања носиоца власти сувереним владарским овлашћењима. Посебан ће осврт бити учињен у односу на Хобсово претресање проблема моралности као једног од фактора којим се профилише питање легити-

митета државне власти, те које се као лајт мотив протеже кроз значајан део Хобсове доктрине.

Кључне речи: Томас Хобс, природно стање, легитимитет, суверенитет, власт, друштвени уговор, друштво.

Свака ретроспектива развоја друштвено-политичких идеја неминовно изискује осврт на мисао и дело Томаса Хобса, те монументалност његове интерпретације човекове природе, односно корена и карактера настанка организоване државне власти. Дубином и свеобухватношћу своје мисли Хобс осветљава разноврсне димензије човековог постојања и испољавања, понирући темеље свог идејног комплекса дубоко у проблематику људске природе и његове социјалне егзистенције. Полазећи од специфичности својих антрополошких премиса, он принципијално гради своје мисаоно здање, те одбацујући глазуру традиционалних хуманистичких илузија, своју перцепцију људског друштва и из њега произишлих друштвено – политичких конструката сједињује у кохерентан мисаони концепт који га инаугурише у родоначелника модерног апсолутизма. Поред тога, у духу епохе којој припада, Хобс се испољава као доследни контрактуалиста, пропагирајући схватања о конституисању суверене власти на бази међусобног споразума припадника одређене друштвене заједнице, на темељу којег се они одричу својих природних права у корист владара, из чега произилази неспутаност владарских овлаштења. Међутим, будући да целокупна друштвено – политичка надоградња у контексту Хобсове мисли представља одраз човекове природе и међуљудских односа у преддржавном стању, најприкладније би било за почетак осветлити тај аспект његовог учења.

1. ХОБСОВА АНТРОПОЛОШКА ПАРАДИГМА КАО ОСНОВА ЊЕГОВОГ УЧЕЊА О ДРЖАВИ

У визири Хобсовог антрополошког паноптикума предњи план заузима човек – појединац, као осамљена индивидуа изворно лишена било каквих, из људске природе аутентично произишлих друштвених склоности, у основи представљајући антитезу Аристотеловог *Zoon Politicon*-а. Оваква интерпретација природе човека разобличује традиционалну хуманистичку визију људског бића, као фундаментално одређену друштвеним инстинктом и поривом

социјалне интеракције и интеграције, те свако ступање појединца у неки облик социјалног контакта приказује као чин мотивисан егоистичним потребама индивидуе. У том смислу, Хобс тврди да нам „није природом одређено да тражимо друштво ради друштва, већ да би смо тако дошли до части или користи... Тако је из искуства јасно свим људима, који мало проницљивије разматрају људске односе, да свако слободно окупљање настаје или из заједничког сиромаштва, или из снова о слави, где су се странке среле или у жељи да остваре неку добит, или да за собом оставе неки углед и част код оних са којима су били у вези“¹⁾. Већ кроз овакве начелне опсервације људске природе, даје се наслутити да Хобс управо у наведеним, за конституисање друштвене заједнице неповољним атрибутима човекове примарне егзистенције, тражи упориште за оправдање потребе и смисла настанка организоване друштвене заједнице. Наиме, управо је људски разум онај инструмент који појединцу омогућује да, супротстављајући се инерцији егоцентричности своје природе, јасно спозна и дефинише свој интерес и начине његовог остварења. Дакле, анималним поривима човековим Хобс дијалектички супротставља управо неке специфичне његове квалитете које га чине људским бићем, који као такви отварају пут култивисању његових инстинката и цивилизовању његове егзистенције, а који би у својој укупности могли бити сублимирани категоријом људског разума. У том смислу, концептом апсолутистичке државне власти Хобс заснива својеврсни антитетички однос према предржавном, природном стању људског друштва, при чему би рађање основних форми политичког организовања претстављало управо оваплоћење разума људског бића као инструмента подјармљивања нагонске стихије који своје постварење и развој заокружује конституисањем овакве политичке творевине.

Хобс у људској природи уочава одређене пориве и склоности који појединца неминовно воде сукобљавању са другим људима. У том смислу, он примећује да „ако два човека желе исту ствар, коју опет не могу уживати обојица, онда они постају непријатељи, и на путу ка своме циљу, који је углавном њихово самоодржање, а некада само и задовољство, настоје да један другог униште или потчине“²⁾. Даље, осећај угрожености који се, услед постојања свести о опасности да се постане жртвом поменутих агресивних порива,

1) Томас Хобс, *Човек и грађанин*, Хедоне, Београд, 2006, стр. 64

2) Томас Хобс, *Левијатан*, Култура, Београд, 1961, стр. 106.

рађа код појединца, ствара атмосферу неповерења, те потстиче овакво понашање, будући да предупређивање оваквих напада на свој живот и друга добра појединац врши управо агресијом на друге. На послетку, извор сукоба може бити уочен и у сталној потреби човековој „да му они други придају ону вредност коју је сам себи приписао, и на сваки знак презира или потцењивања настоји докле год сме да од оних што га омаловажавају изнуди признање веће вредности на тај начин што ће им нанети извесну штету.“³⁾ Дакле, основне разлоге агресивних манифестација људске природе које воде изградњи свести о неодрживости оваквог природног поретка људске заједнице, Хобс види управо у постојању три узрока: такмичења, подозривости и славе. Управо се из овакве перцепције људских природних права као голе, непатворене силе којом је прибављање користи и остваривање интереса диктирано егоцентричним поривима појединаца оствариво у стању природног, анархичног и преддржавног поретка, рађа Хобсов критички однос у погледу постојања и вредности индивидуалних права грађана према државној власти.

Даље, ваљало би приметити да и Хобсова антрополошка разматрања у себи носе извесне демократске заметке, мада таква демократичност са собом носи извештан парадокс. Наиме, Хобс доследно инсистира на идеји да су сви људи међусобно једнаки, те да одређене разлике које можемо уочити међу њима више проишлазе из различитих животних околности, које воде ка различитом развоју одређених страна личности, или одређених вештина и способности, него што представљају последицу некаквих изворних, урођених разлика међу људима. Међутим, управо чињеница једнакости и пратећа јој свест о тој једнакости представљају онај примарни разлог који се у својој крајњој консеквенци приказује као потреба снажне државне власти и оправдање Хобсовог апсолутистичког политичког концепта. Наиме, на овом месту аутор примећује да „од једнакости у способностима настаје једнакост у нади да ћемо постићи своје циљеве“⁴⁾, те да припадници одређене заједнице, руководећи се оваквом свешћу, незајажљиво хрле остварењу и задовољењу својих интереса и потреба, заснивајући управо такво стање које сам Хобс најјезгровитије илуструје сентенцом *homo homini lupus est*. Управо егзистенцијална потреба за очувањем чо-

3) Хобс, *Левијатан*, нав. дело, стр. 107.

4) Исто, стр. 106.

вековог живота и имовине, који у оваквом рату свих против свих бивају најнепосредније угрожени, намеће императив политичког организовања одређене друштвене групе и конституисања државне организације, као јединог механизма зауздавања овакве, природним поривима и самом суштином људском, условљене социјалне деструкције⁵⁾. Хобс даље констатује да је „очигледно да људи док живе без једне заједничке власти која их све држи у страху, живе у оном стању који се назива рат, и то такав рат у коме је сваки човек против сваког човека. Јер рат се не састоји само у биткама или у радњама борбе него и у извесном протеклу времена у коме је довољно позната воља да се борбом оствари такмичење.“⁶⁾ У том смислу, разлози конституисања државе и заснивања суверене власти изнуђени су у својој најдубљој основи чињеницом постојања снажног анималног инстинкта, те се оправдано резимира да се „вучја нарав код човека у природном стању код Хобса односи на оно његово чулно биће где делују мрачни и бесциљни механизми и природна пожуа. Страх, користољубље и тежња ка моћи и људима и вуковима, и људима као вуковима, основни су покретачи и узроци сукобљавања у стању без државе. Природни нагон се ту показује још јачим од разума, и тек се ослоњем на онај снажнији, најснажнији нагон, нагон самоодржања, моћи да се формулише једно умно увиђање које нас поучава начинима и средствима која га обезбеђују“.⁷⁾

5) На овом месту корисно би било укратко указати на различитост интерпретација концепта природног стања у филозофској и политичкој мисли Хобсове, те постхобсовске епохе. Учинимо прво кратак осврт на Хобсовог млађег савременика и теоријског опонента Џона Лока, те његову интерпретацију људске природе и социјалних односа преддржавне епохе. Лок, наиме, као својеврсни протолиберал, на чијој платформи либерална мисао еволуира до, у односу на Хобса, дијаметрално супротних филозофско - политичких позиција, не сагледава природно стање егзистирања људског друштва у тако неповољној расвети, подвлачећи јасну разлику између таквог, дакле, природног поретка, које карактерише стање мање - више хармоничне коегзистенције устројене на начелима људског ума, и стања рата, где се жеља за такмичењем и доминацијом отелотворује кроз различите форме употребе силе. Тако пројекција природног стања на коју наилазимо у Локовом капиталном делу Две расправе о влади управо антитетички одудара од Хобове визије преддржавља. Особену слику људског друштва преддржавне епохе нуди нам и Ж. Ж. Русо. По својој природи и осећању света од многих означен предромантиком, он људско биће доживљава као суштински добродушно и неискварено, те нам његове представе природног стања васкрсавају слике идиличне и хармоничне коегзистенције, која бледи и ишчежава управо конституисањем државе и грађанског друштва.

6) Хобс, *Левџатан*, стр. 108.

7) Предраг Крстић, „Хобзова политичка чудовишта“, у зборнику: *Томас Хобс – Утемељење модерне филозофије политике*, (приредили Владимир Милисављевић, Иван Младеновић), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2012, стр. 163.

Хобсова визура лишава традиционално схваћени дихотомни појмовни концепт добро – зло његове сакралне ауре, настојећи да кроз одговарајућу релативизацију затоми његов класични трансцендентни сјај, те да критеријуме за дефинисање и разликовање поменутих категорија веже за специфичности одређеног бића, времена, околности итд. У том смислу, објективни критеријум разликовања добра и зла може бити устоличен само установљењем државе организације, односно формализацијом наведеног дуализма, где би државном регултивом категорички биле превиђене одговарајуће забране. На тај начин, настанак државе представља управо консеквенцу и конкретан израз рационалних тежњи људских бића ка објективизацији моралних норми и друштвених вредности. С тим у вези, следствено доминацији егоцентричне црте човековог бића каквим га Хобс интерпретира, природном стању иманентан је извесни етички релативизам, при коме се морална вредност одређених радњи, циљева и поступака првенствено процењује кроз призму интереса субјекта који их посматра. Овај арбитрарни плурализам свакако доприноси конфликтном потенцијалу социјалних интеракција предржавне епохе. У том смислу Хобс подвлачи да се „речи о добром, рђавом и ништавном свагда употребљавају у вези са лицем које га употребљава: ништа није напросто и апсолутно, нити постоји икакво опште правило о добром и рђавом које би се могло извести из природе самих предмета, већ то правило одређује личност човекова тамо где нема државе, а у држави личност представника државе.⁸⁾ Дакле, сасвим је исправна констатација да „Хобс одбацује две традиције природно – правних школа. Прва је да се природна права морају изводити оз неких оностраних објективних и непромењивих вредности (божански закон, трансцендентне идеје правде и сл.) Друга је да се систем природних права човека дедукује из тако постављених принципа што је обично у резултату доносило неједнака и хијерархијски постављена права и обавезе,⁹⁾ те да поступајући супротно овим традицијама, Хобс, како је тачно запажено, “изражава нове захтеве 17. века за буржоаском једнакошћу“¹⁰⁾ У том смислу, Хобсов етички релативизам претставља специфичан изданак једне одељене струје јуснатуралистичке мисли где је „од Гроцијуса надаље при-

8) Хобс, *Левијатан*, стр. 41-42.

9) Радивој Степанов, Гордана Вукадиновић, *Модерност права*, Футура, Нови Сад, 2003, стр. 39.

10) Степанов, Вукадиновић, *Модерност права*, нав. дело, стр. 39.

родно право било схватано као људска норма коју је наметнуло аутономно понашање субјекта, слободно од било какве објективне претпоставке, норма која настаје у разуму, суштинском елементу људске субјективности¹¹⁾

Дакле, оно што људску врсту, према Хобсовом мишљењу, спречава да хармонично и складно живи у заједници лишеној постојања неке од форми политичке организације која би устројавала и регулисала коегзистенцију унутар групе јесу управо недостаци човекове природе. Наиме, потреба за признањима и достојанством, склоност ка критичком процењивању способности и деловања других (посебно у погледу вршења јавних послова), претстављају управо оне препреке, које упркос изградњи свести и сагласности о заједничком добру, изискују постојање заједничке власти. Упркос томе што признаје човековом моралном осећају и његовом разуму способност да открије темељне природне законе, те у њима садржане захтеве правичности, правде и скромности, којима се профилише основни императив друштвеног живота и социјалних интеракција изражен кроз формулу *чињења другима онако како би смо желели да се нама чини*, једини начин за остварењем и заштитом свега онога што би се могло подвести под категорију јавног интереса и заједничког добра Хобс ипак види у успостављању државне власти којом би се очување оваквог споразума или опште сагласности могло најефикасније заштитити. Дакле, рационалношћу људског бића установљен, природни закон сам по себи не гарантује никакву сигурност и поредак док год не постоји неки носилац моћи који би у виду власти, путем претње и евентуалне примене механизма физичке силе, био способан да гарантује њихово поштовање. У том смислу, постојање егоцентричног елемента људске природе нужно налаже потребу за њиховим зауздавањем, будући да стремљење човека ка остварењу сопствених интереса и утаживању страсти онемогућава непристрасан доживљај оних општељудских вредности као што су правда, скромност, милосрђе и др. а које представљају темељне елементе природног закона.

Управо је разум онај агрегат неопходан за сузбијање природних нагона који у преддржавном, природном стању подјарују агресивност према другим људима, мотивисану жудњом за туђим добрима, односно страхом од могућности да се сам буде мета оваквих амбиција. Следствено томе, кључни разлог човека да своју неогра-

11) Гвидо Фасо, *Историја филозофије права*, Цид, Подгорица, 2007, стр. 247.

ничену првобитну слободу сведе у неопходне оквире непосредно се тиче његовог егоизма који, полазећи првенствено од свог интереса, жели да истовремено у што већој мери осигура његово остварење, а управо га разум води путем спознаје да себе и своја добра најефикасније штити сопственим ограничавањем, уколико би оно уједно представљало ограничавање свих. Утолико је оправдан закључак да „почевши далекосежно да урачунава властито добро, што му напросто омогућава његов разум, подупрт страхом и надањима, човек ће нужним начином тежити миру као свом највећем добру, драговољно се одричући слободе“¹²⁾ Јасно је да се целокупна изложена проблематика може сагледати и у нешто другачијој расвети, па се мотив за стварање државне организације може тражити не у разлозима људске природе, већ у циљевима којима се стреми, чиме би поменута стремљења за напуштањем природног стања задобила ипак хуманију конотацију. Тако ми до краја уопште не морамо да тврдимо да је “себичност интереса оно што људе наводи да постану уговарачи, него да је то мир и сигурност без којих успешно спровођење њихових интереса није могуће, а то за собом повлачи последицу да промовисањем властите сигурности и мира, ми истовремено промовишемо и туђе”¹³⁾

2. ДРУШТВЕНИ УГОВОР И КОНСТИТУИСАЊЕ СУВЕРЕНЕ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ

Хобсова државно – правна мисао, нарочито у домену тумачења настанка државе, представља једну од варијанти из корпуса уговорних теорија, које институт друштвеног уговора дефинишу управо као онај медиј кроз који скуп воља свих припадника одређене заједнице установљава одређену друштвено – политичку организацију као носиоца суверене власти. Теорија друштвеног уговора има дугу историјску генезу, те нам сваки легитимичан осврт на њено порекло и развој открива читаву лепезу њених различитих манифестација, кроз које се, као заједничка есенцијална нит, провлачи идеја о контрактуалном карактеру настанка државне организације и суверене власти. Њени заметци називу се већ у хеленским мисаоним традицијама, да би од својих првих појавних облика започела

12) Адриана Захарјевић, „Хобс о природном стању и вештачком човеку“, у зборнику: *Томас Хобс – Утемељење модерне филозофије политике*, нав. дело, стр. 55.

13) Исто, стр. 55.

и прешла дуг еволутивни пут, од грчких софиста и римских правника, преко средњовековне схоластичке мисли до модерног доба, где нарочито у освит савремене епохе, у првом реду кроз учења Хобса, Лока, Русоа и др. добија снажан импулс ка својој реактуелизацији и ревитализацији. Оно што је у основи заједничко свим варијантама ове теорије јесте настојање да се прелаз и трансформација људске заједнице од предржавног, дакле природног стања, ка стварању организованих друштвено-политичких форми, објасни путем концепта друштвеног уговора, који се заснива на својеволном одрицању припадника одређене заједнице мањег или већег дела својих права и слобода, те њиховог преношења на суверена, односно државу. Наравно, Хобсова интерпретација поменутог контрагуалистичког концепта почива на значајним специфичностима примарно везаних за људску природу и, следствено томе, мотивима и сврси закључења друштвеног уговора и заснивања државне власти.

Као што смо већ видели, оно што суштински карактерише Хобсову интерпретацију предржавног, дакле природног стања, јесте *право сваког на све*, што се даље манифестује кроз претензију појединца или групе да присвоји све оно што је применом силе могуће присвојити. Овакво стање, општим страхом и суревњивошћу обележених социјалних односа, нужно води креирању таквог друштвеног амбијента чији идентитетски печат бива утиснут управо сентенцом *bellum omnium contra omnes*. У том смислу, Хобс резонује: „Ако природној склоности људи да се међусобно повређују, која следи из њихових страсти, углавном из сујете, додамо свачије право на све, при чему један користи право да осваја, а други да брани, не може се оспорити да је природно стање за људе, пре него што су засновали друштво, било стање рата, и то не обичног, већ рата свих против свих.“¹⁴⁾ Мир је, дакле, она есенцијална вредност и друштвено стање коме човеков природни нагон за самоодржањем, рационализован кроз инструментариум људског ума, нужно тежи, те се држава јавља управо као конструкт унутар којег се овај егзистенцијални интерес може задовољити.

Настанак државе стога треба тражити у преносу овлашћења *да се сам влада* сваког члана одређене друштвене заједнице на одређеног појединца или групу људи који тим чином преноса постају носиоци суверене власти, на тај начин да се сваки припадник

14) Хобс, *Човек и грађанин*, стр. 67.

заједнице са свим другим њеним члановима понаособ споразумева да се сви поступци и одлуке онога или оних на које се суверена власт преноси, имају признати и сматрати за своје поступке и одлуке, или како сам аутор каже: „једини начин да се успостави таква заједничка власт која може бити способна да људе брани од завојевача споља и од повреда које једни другима наносе и да их обезбеди тако да својом марљивошћу и плодовима земље могу да се исхране и да задовољно живе јесте да све своје моћи и сву своју снагу повере једном човеку или једном скупу људи који ће моћи све њихове воље путем већине гласова да сведе на једну вољу.“¹⁵⁾ На овај начин се „то подвргавање воља свих људи вољи једног човека или једног савета чини онда када се сваки човек обавезе уговором свакоме другом да се неће одупирати његовој вољи или вољи савета коме се потчинио, то јест, да му не одриче употребу свог богатства или своје снаге против било ког непријатеља, али да, са друге стране, хоће и мора задржати своје право на самоодбрану“¹⁶⁾ Управо на овом концепту Хобс заснива своју варијанту теорије друштвеног уговора.

Даље, Хобс подвучи да се „за државу може рећи да је устављена кад се извесно мноштво људи сагласи и споразуме, појединац са појединцом, да већином гласова преда неком човеку или скупу људи право да представља личност свих њих, што ће рећи да буде њихов представник.“¹⁷⁾ Овде треба приметити да самог суверена у чије се руке предају владарска овлаштења Хобс не третира као страну у споразуму, те да самим тим нико од поданика нема право да му ускрати своју послушност позивајући се на неки вид кршења споразума од стране носиоца владарских права. Наиме, титуларом суверених владарских овлаштења одређени појединац или група постају на основу споразума у који није инволвиран својом изјавом воље, те у односу на који једино трпи правне последице манифестоване кроз низ владарских права и дужности који се на њега преносе пристанком „трећих лица“. У том смислу, потпуно је евидентно да он не закључује уговор са читавом заједницом, будући да народ у том тренутку још не представља једну и јединствену личност која би стајала наспрам владара. Са друге стране, са становишта солидности владарских овлаштења, односно права

15) Хобс, *Левџатан*, стр. 151.

16) Хобс, *Човек и грађанин*, стр. 94.

17) Хобс, *Левџатан*, стр. 153.

поданика да владару одрекне своју послушност, као сасвим ирелевантан се показује евентуални приговор да споразуме којима се снабдева правима суверене власти закључује са сваким подаником појединачно, будући да би сваки будући акт који би према мишљењу поданика претстављао кршење споразума – обзиром на пренос личности и ауторства поступака са поданике на владара – био третиран као његов (подаников) лични акт.

У том смислу, Хобс даље подвлачи да „извесно мноштво људи постаје једна личност кад их претставља један човек или једна личност“¹⁸⁾, те будући да „мноштво људи није од природе једно већ је многоструко, оно не може да се појми као један властодавац, већ као мноштво властодаваца за сваку ствар коју њихов представник каже или учини у њихово име, с тим што сваки човек даје заједничком представнику засебно овлаштење лично за себе“¹⁹⁾ На тај се начин гради конструкт друштвеног уговора на темељу којег се конституише суверена власт као специфична изведена, вештачка правна категорија која у себе апсорбује све индивидуалне личности припадника дате заједнице.

Још једна веома битна теза којом Хобс аргументује свој став против права поданика на отказивање послушности владару тиче се евентуалног постојања оних који се нису сагласили са установљењем поменуте суверене власти. У овом случају, Хобс заступа становиште да поданици, већ самом чињеницом припадања одређеној заједници изражавају свој прећутни пристанак на потчињавање установљеној власти, те да би сваки њихов накнадни израз противљења или неприхватања те власти могао бити оправдано третиран као неправедан, и сходно томе, на адекватан начин санкционисан.

На основу наведеног, потпуно је исправна констатација да “Хобс напушта класичну идеју супстанцијалног друштвеног уговора у корист инструментално–рационалне индивидуалистичке етике. Основа легитимности и извор суверенитета не леже ни у једној идеји, етичком систему и религијској доктрини. За стварање друштва, човечанство не мотивише концепција заједничког добра која би, према традиционалној античкој теорији, проистекла из природне друштвености човека. Човек ступа у друштво услед деловања *timor mortis*, тако да људски интерес за удруживање не

18) Хобс, *Левијатан*, стр. 145.

19) Исто, стр. 145.

проистиче из стремљења ка *summum bonum*, него пре из избегавања *summum malum*”²⁰⁾

Метафоричка употреба фигуре Левијатана као стилизованог израза којим се у Хобсовој визури рађања државе и лишавања поданика оних изворних, природом стечених права, отеловљује принцип суверене власти, потврђује се као адекватно средство експланације наведеног концепта. Наиме, сама срж државе као надасве нужног вештачког конструкта који у себе упија права и слободе својих грађана бива јасно подвучена евоцирањем живе слике ове старозаветне немани која “кад киха као да муња сијева, а очи су му као трепавице у зоре. Из уста му излазе лучеви, и искре огњене скачу. Дах његов распаљује угљевље, а пламен му излази из уста. У врату му стоји сила и пред њим иде страх ... чини, те ври дубина као лонац и море се мути као у ступи... Ништа нема на земљи да би се испоредило с њим, да би створено било да се ничега не боји...”²¹⁾ Руковођен управо разложима разума у уређењу социјалних односа, човек, по Хобсовом мишљењу, делује и ствара према вишим обрасцима стваралаштва, подражавајући природу, односно Бога. На овај се начин, кроз конституисање организоване друштвене заједнице, оваплоћује један виши облик бића „јер вештачким је путем створен онај велики Левијатан, назван заједницом или државом, латински *Civitas*, што није ништа друго него вештачки човек, иако већег стаса и веће снаге него што је природни човек, чијој је заштити и одбрани намењен.“ Према томе, Хобс у Левијатану препознаје супериорни ентитет који, као пројекција људског духа, односно разума, у одређеним својим аспектима нужно изражава манифестације извесних људских атрибута: највиша власт у конституисаној заједници представљала би вештачку душу, судије и други државни службеници били би еквивалент вештачким зглобовима, правда и кроз законе и друге акте изражена правна регулатива чинили би вештачки разум и вештачку вољу новонастале творевине, и на послетку, што је нарочито симптоматично за Хобсову перцепцију државе у контексту поменуте аналогije, јесте његова интерпретација споразума и уговора помоћу којих су делови овог политичког

20) Михаел Сладечек, *Републиканство, апсолутизам и либерализам, Хобс и Кант о стању рата и мира*, стр. 18, доступно на : <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2011/0353-57381103011S.pdf>, 18/02/2017.

21) *Библија*, Британско и инострано библијско друштво, Београд, 1987, стр. 491.

тела по први пут били створени, састављени и сједињени, а које препознаје као сличне “оном *fiat*, или онеме да *начинимо човека*, што је Бог приликом стварања света изговорио”²²⁾

Уистину, са конституисањем Хобсовог политичко-друштвеног концепта државе, Левијатан је заиста промолио своју главу из Хобсовог дела, те се са незаборавном сликом митског чудовишта, као најефектнијег симбола и метафоре онога што је аутор подразумевао под смислом и функцијом државе, суштина Хобсовог промишљања дате проблематике, у свој илустративној и асоцијативној снази ове слике, посведочила пред поколењима мислилаца. Исијавајућу ауру ове старозаветне немани чијим ликом бива заогрнута Хобсова државно-политичка мисаона конструкција препознајемо као ону есенцијалну црту сваке друштвено-политичке творевине коју традиционално доживљавамо као основу легитимитета носиоца друштвене моћи. У том смислу, људски *ratio*, и из њега произилазећи концепт природног закона, исказује се као онај *causa efficiens* који се, удахнувши живот Хобсовом Левијатану, потврђује као извориште легитимне државне власти. Дакле, Хобс признаје способност људског бића да, и поред изражене анималности својих порива, снагом свог разума ипак докучи свој основни егзистенцијални интерес и услове његовог остварења, те да кроз форму свесног одрицања од дела своје слободе пронађе кључ сопственог опстанка и напретка. На тај начин, Хобс пред нама ускрсава аутентичну слику својеврсног жртвовања човековог, где се овај, одричући се једног од кључних атрибута своје егзистенције, самовољно препушта чину ритуалног прождирања своје слободе од стране Левијатана, чиме коначно бива заљубљана колевка државне власти.

ЛИТЕРАТУРА

- Библија, Британско и инострано библијско друштво, Београд, 1987,
- Захаријевић, Адриана, „Хобс о природном стању и вештачком човеку“, у зборнику: *Томас Хобс – Утемељење модерне филозофије политике* (приредили Владимир Милисављевић, Иван Младеновић), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2012, стр. 29-75.
- Крстић, Предраг, „Хобзова политичка чудовишта“, у зборнику: *Томас Хобс – Утемељење модерне филозофије политике*, (приредили

22) Хобс, *Левијатан*, стр. 4.

- Владимир Милисављевић, Иван Младеновић), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2012, стр. 155 - 175.
- Лок, Џон, *Две расправе о влади*, Утопија, Београд, 2002.
 - Русо, Жан - Жак, *Друштвени уговор*, Филип Вишњић, Београд, 2011.
 - Степанов, Радивој, Вукадиновић Гордана, *Модерност права*, Футура, Нови Сад, 2003.
 - Сладечек, Михал, *Републиканство, апсолутизам и либерализам, Хобс и Кант о стању рата и мира*, доступно на: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2011/0353-57381103011S.pdf>, 18/02/2017
 - Фасо, Гвидо, *Историја филозофије права*, ЦИД, Подгорица, 2007.
 - Хобс, Томас, *Левијатан, или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, Култура, Београд, 1961.
 - Хобс, Томас, *Човек и грађанин*, Хедоне, Београд, 2006.

Srdjan Budisavljevic

LEGITIMACY OF STATE AUTHORITY IN THE WORK OF THOMAS HOBBS

Resume

Thomas Hobbes was one of the most prominent thinkers in the history of philosophical - political thought and the founder of modern absolutistic concept of state, whose intellectual legacy has made a great contribution to the development of philosophical and legal theories of state. Matter of origins of state power and it's legitimacy, as one of the major questions and central parts of his political studies, has made a great controversies and become a subjects of hard criticism in the centuries that followed. His perception of man and human society, as well as social - political constructs which stems from the nature of human being, are deprived of traditional humanistic illusions. We are faced with a kind of pessimistic interpretations of social interactions of the state of nature, as he evokes pictures of human relations in their stripped primordial forms which are fully epitomised in a phrase "war of all against all". His visions of natural state of human existence describe a man as unsociable individual, originally deprived of all authentic social preferences, whose only goal is achieving his own interests. That conditions of social existence closely resembles civil war – a situation of universal insecurity, where all have reason to fear violent death and

where rewarding human cooperation is all but impossible. According to Hobbes, the outcome is that people choose to enter a social contract, giving up some of their liberties in order to enjoy peace. In that sense, there is a specific form of Hobbes anthropology that seems to be a foundation of his explanations of necessity of constitution of the state, which very basics can be found in his concept of ethical relativism and its arbitrary pluralism which characterized a state of nature. That produce unsustainable state of social relations which demands legislative objectification of moral norms in order to avoid social conflicts. Thus, human reason, remains fundamental supstract wich demands constitution of state as social – political form in wich the most important individual goods, like human lifes and their property, as well as wider social interests, could be achived and preserved.

Key words: Thomas Hobbes, state of nature, legitimacy, sovereignty, power, social contract, society.

Огњен Б. Вујовић

Правни факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

АСИМИЛАЦИЈА И ПРАВО ГРАЂАНСТВА Проширење породице и проширење римске политичке заједнице као два нераздвојна и комплементарна процеса

Сажетак

Предмет истраживања овог чланка је правна регулатива античког Рима која се тиче ослобађања робова и, посебно, додељивања римског права грађанства тим људима. Реч је о ослобођењу роба од стране приватног лица, његовог власника. Чини се да је корисно видети како је проблему асимилације такве стране радне снаге приступала једна далека империја. Тај свој рецепт је успешно примењивала и дограђивала вековима. Може се закључити да су Римљане ослобођеници занимали само као марљиви и вешти радници и верни принцепсови војници, а никако као неко ко треба да се активно бави политиком. Што се самог проблема асимилације тиче, он је једним делом решаван тамо где заправо и почиње, у римској породици и преко римске породице. Зато тај начин има специфичну тежину. Такав роб је прво морао да се докаже шефу породице да би га друштво прихватило као слободног римског грађанина. Дакле, никакви алтруистички разлози нису утицали да се бившем робу додељује римско право грађанства. То је чињено зарад патронових и интереса римске политичке заједнице.

До ових закључака се дошло анализом одговарајућих извора уз помоћ историјског, правног, лингвистичког и социолошког метода.

Кључне речи: *libertini*, римско право грађанства, асимилација, римска породица, *lex Aelia Sentia*.

1. УВОД

У Јустинијановом налогу Трибонијану да изради Дигеста, између осталог, стоји:... *quasi quodam muro vallatum nihil extra se habeat*¹⁾ – као некакав зид, ништа ван не постоји.²⁾ Конституција има у виду правна правила која треба средити и ван којих очигледно нема признатог начина живљења. Изгледа да људи тешко могу да дефинишу цивилизацију без зидова. Ван њих је бесмислена дивљина.

Где се налазе ограде? Аналогно Гајевој подели ствари, могло би се рећи да постоје ограде које је могуће и оне које није могуће дотаћи.³⁾ Оне које није могуће физички дотаћи, а које су ипак врло живе (могло би се рећи да су моћније од физичких препрека) огледају се у статусно - правним односима. Природно је да људи желе да прескоче ограду и да се нађу с ове стране зида. Тако је било и у античком Риму. Многи су желели да се докопају статуса римског грађанина. Неки су у томе успевали. Неки су и након добијања таквог статуса остајали чврсто привезани за онога ко им је то омогућио. Тако је бивало са ослобођеницима. Треба се подсетити како Гај каже да оно око чега се све право о личностима дели је да су сви људи или слободни, или робови.⁴⁾ Поново, слободни људи су или слободно рођени или ослобођеници (*libertini*).⁵⁾ Постоје три

1) Cod. Iust. 1. 17. 1. 5. Институције и Дигеста навођени према Кригеровој и Момзеновој редакцији, *Corpus Iuris Civilis, volumen primum, Institutiones*, recognovit Paulus Krueger, *Digesta*, recognovit Theodorus Mommsen, Berolini, Weidmannos, 1889, доступно и на следећој интернет адреси: <https://archive.org/stream/corpusjuriscivil01krueuoft#page/n5/mode/2up>.

2) „... tako kao da je ograđeno zidom van kog nema ničega“, *Justinijanova Digesta, prva knjiga*, preveo Antun Malenica, *Službeni glasnik*, Beograd, 2003, стр. 7.

3) Мисли се на поделу на телесне и бестелесне ствари коју је Гај изложио у G. 2 13. и G. 2. 14.

4) G. 1. 9.

5) G. 1. 10.

врсте ослобођеника: они су или римски грађани, или Латини, или дедитицији.⁶⁾

Ослобођење роба је био један од начина на који се повећавао број римских грађана. Оно не значи да за роба више нема неких од сурових зидова. Однос према бившем господару је до краја његовог живота остајао оптерећен захвалношћу која је била и правно дефинисана кроз институцију патроната.

Ослобођеници су, каже Вак, били део економски најактивније и најиновативније предузетничке класе.⁷⁾

Данас смо сведоци појаве да развијене земље Запада увозе радну снагу са сиромашног Истока. Уз то се суочавају са размерама тзв. мигрантске кризе која отвара бројне проблеме. Најосновнији је да ли је могуће асимиловати толики број миграната који долазе из култура које се битно разликују од култура земаља прихвата.⁸⁾ Многе плаше могући екстремизми.

У таквој ситуацији се чини занимљивим видети како је проблем асимилације стране радне снаге решавала једна давна империја. Реч је о античком Риму.

6) G. 1. 12.

7) Andreas Wacke, „Freedom of Contract and Restraint of Trade Clauses in Roman and Modern Law“, *Law and History Review*, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1993), стр. 8.

8) Изгледа као да је, на западу, владајући поглед на свет озбиљно уздрман. Он се огледа у следећем: „...са становишта упражњавања политичке моћи проповедало се, колико надмено толико охолно, да западни свет, који је већ зачео победу над својим источним ривалом, заправо има бесконачну перспективу развоја. Тако су неки идеолози и теоретичари западног тријумфа, попут Фукујаме – применом неохегелијанских схема тврдили да је најзад пронађен коначан, што је значило и идеалан модел устројства капитализма као најбољег поретка. Историја је, наводно, доспела до свог краја, па се идеално може још само обнављати и постепено усавршавати. Остало је, дакле, још само одржавање правог курса кроз обнављање, својеврсно кружење око идеалне осе у циклizmu најзад пронађеног најбољег поретка“, Милош Кнежевић, *Неизвесни прелазак – демократија и транзиција*, Институт за политичке студије, Београд 2012, стр. 97. Нема те врло моћне империје која није робовала том утиску. Тако је и Јустинијан у свом налогу за изразу *Дигеста* изнео следеће: „...i da najveću hvalu uputimo najvišem božanstvu, koje nas je umilostivilo i da ratove srećno vodimo i da postignemo čistast mir i da damo najbolje zakone, ne samo našem, nego i svakom dobu, kako nailazećem, tako i onom kasnijem“, *Justinijanov Digesta, prva knjiga*, превео Antun Malenica, стр. 31. „... et quasi ab initio scriptum, quod a vobis electum et ibi positum fuerit, et nemo ex comparatione veteris voluminis quasi vitiosam scripturam arguere audeat ... – као да је извorno napisano, kako se niko ne bi usudio da na osnovu upoređivanja stare sveske dokazuje pogrešnost zapisanog“, Исто, стр. 8-9. Дакле, јасно је да се не дозвољава да било какав стари ауторитет може укинути савремени царски ауторитет. Крај историје – „идеално се може само обнављати и постепено усавршавати“, како то подвлачи Кнежевић. Очигледно је да је Фукујамина теорија само израз старих апсолутистичких империјалних тежњи. „... saglasno spisima Salvija Julijana, koji je pokazao da sve zajednice građana treba da slede običaje Rima, koji je glavni grad sveg zemaljskog sveta, a ne da on sam (prihvata običaje) drugih zajednica građana“, Исто, 11.

Патер фамилијас је, јасно је из Закона дванаест таблица још у време његовог доношења, а вероватно и пре тога, могао да ослобађа робове и да их тиме уводи у круг римских грађана. Судаћи по преживелим изворима, у том погледу његова воља није трпела нека дефинисана правна ограничења. Она су уведена касније.

2. ИЗГРАЂИВАЊЕ МЕНТАЛИТЕТА ЛОЈАЛНОСТИ

Снажно обележје римског друштва представља институција оца породице. Она је константа током целе римске историје. Маркар је тако када се имају у виду правне норме, а познато је да су у Риму оне биле чврст ослонац традицији. Колико је та установа била политички значајна види се по томе што ју је Август преузео као модел за успостављање и легитимисање своје апсолутне власти.⁹⁾ То су наставили сви императори. Чак је и проширивање круга римских грађана делом било везано за функционисање римске породице. Овде се има у виду механизам ослобађања робова. Ослобођени роб који је добијао и статус римског грађанина је преко свога патрона и његове деце трајно и чврсто везан за једну римску породицу и, преко ње, за римску државу. Улпијан преноси да су ослобођеник и син дужни да личност оца и патрона увек часном и светом виде (... *semper honesta et sancta persona* ...).¹⁰⁾ Незахвални ослобођеник је поново постајао роб свога патрона, слично као што је назахвални еманциповани син поново потпадао под власт свога оца.¹¹⁾ С друге стране, нема речи о некаквој обавези патрона да личност свога ослобођеника посматра као свету. Познато је да је Законом дванаест таблица било предвиђено: нека буде проклет (*sacer esto*) патрон који клијенту учини превару.¹²⁾ У сваком случају, из овога се не може закључити да је патрон имао обавезу да личност клијента увек посматра као светињу. Једино се подразумевало да не треба да га превари. Иначе је било забрањено пре-

9) Он се представио као један увећани патерфамилијас једне увећане породице у виду римске политичке заједнице. Више вид. Огњен Вујовић, „Император као отац политичке заједнице, контролом паганских ритуала и њиховим наметањом против хришћанства“, *Црквене студије*, Центар за црквене студије Ниш, 14/2017, стр.233-245

10) D. 37. 15. 9.

11) О томе вид. Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 43, No. 2 (1953), 501.

12) Tab. VIII 21. О клијентима више вид. Žika Bujuklić, *Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 2012, стр. 221.

варити било кога, а не само свог клијента. Поред тога, уколико су се плебејац или неки странац добровољно стављали под заштиту утицајне особе, то се називало *ius applicationis*.¹³⁾ Заиста би било неморално изиграти поверење такве особе, па је и цитирана одредба Закона дванаест таблица разумљива. Остаје нејасно да ли је на основу ове религијске санкције, или уз њу, следила и нека друга, делотворнија правна санкција. У сваком случају, мора да је оваква осуда друштва играла неку улогу, макар моралне природе. Мада, када код се прибегава клетвама то представља својеврсни израз немоћи да се односи реше на неки ефикаснији начин.

Не може сваки роб бити ослобођен. Поред тога, не добија ни сваки ослобођени роб римско право грађанства.¹⁴⁾ Оно што је у свему томе врло битно је да такав ослобођеник добија и патрона (ослободиоца) и обавезу да се у друштву легитимише патронимим именом.¹⁵⁾ Ономе ко добије римско грађанство се отварају бројне могућности за бављење правним пословима у Риму и целом царству. То је велика привилегија коју је до краја живота дужан своје патрону. Тим путем су ови стицали значајну категорију послушника. На тај начин је растао њихов утицај, па што не рећи, на тај начин су расле и њихова економска и политичка моћ.

Купс (*Koops*) каже како је додељивање римског грађанства, већ пре Каракалиног едикта, раздвојило то грађанство од етничких и географских критеријума и претворило га у средство за интеграцију.¹⁶⁾

13) О томе вид. Adolf Berger, „Encyclopedic Dictionary of Roman Law“, нав. дело, стр. 526. „The individual, a plebeian or a stranger (*peregrinus*), thus became a *clinet..* of the patron“, Исто. Бергер наводи како је клијентелистички однос био наследив. У наранијем периоду то су били људи који су мигрирали у Рим и стављали се под заштиту патрицијских продица, Исто, стр. 391. О ослобођеницима вид. Исто, стр. 564.

14) „Тежећи, кроз обимно и врло сложено породично законодавство, подизању брачног наталитета у вишим слојевима грађана, Август је сматрао, и то редовно наглашавао, да су само Римљани (по крви и пореклу) били достојни владавине Римом...“, Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, Зборник радова Правног факултета у Нишу, XLVI/2005, стр. 139. Август је „веома шкрто давао римско грађанство и ограничио ослобађање робова...“, Исто.

15) Тако је у трећем веку било много Аурелија, наводи Грабс јер су они који су постали грађани по Каракалином едикту из 212. године преузели његово име, Judith Evans Grubbs, „Between Slavery and Freedom: Disputes over Status and the Codex Justinianus“, *Roman Legal Tradition* 9/2013, стр. 54, фн. 99. Грабс напомиње како су робови који су ослобођени вољом господара називани *liberti orcini*, Исто, стр. 69, фн. 149

16) Egbert Koops, „Second-Rate Citizens: Junian Latins and the *Constitutio Antoniniana*“, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 19/2012, стр. 226.

Испада да је апстрактност ове формално-правне категорије била оно што треба да јој да некакав чисто технички карактер који је самим тим у стању да пацификује етничке различитости. Јер, „...у неутрализованој ... политици, у којој се реторички бришу супротности и противречности, нема ни сукоба ни непријатеља“.¹⁷⁾ Рекло би се да је, по Цицерону, Цезар, у оквиру саме римске заједнице грађана, настојао да постигне сличан циљ „реторичким брисањем супротности и противречности“. Наиме, Цицерон у свом говору за Лигарија (*Pro Ligario*) приликом обраћања Цезару, каже: „Često smo, naime, slušali kada si govorio da smo mi smatrali protivnicima sve one koji nisu bili sa nama, a ti si držao za svoje prijatelje sve one koji nisu bili protiv tebe.“¹⁸⁾ „Nadam se da i ti, koji nemaš običaj da zaboravljaš ništa izuzev nepravde ...“¹⁹⁾ Овим другим примером, међутим, Цицерон, као добар говорник који треба да побуди одговарајуће емоције, уводи једну ван политичку и ван правну категорију, правду. Позивање на ову претходну категорију може да потакне на моменталну акцију, јер је она апсолутне природе. То никако не одговара релативизацији вредности и неутрализацији политике. Да би политика била неутрална, она мора бити „очишћена“ од тих апсолутних категорија које омогућавају њену критику. Да би политика била неутрална њена обала и њено корито морају бити озидани како би се спречили растакајући утицаји живота.²⁰⁾ Како би била неутрална, политика мора ићи против самог живота. Због тога је, једна таква политика, у суштини неодржива.²¹⁾

Имајући то у виду поставља се питање да ли је римска интеграција путем додељивања права грађанства бившим робовима од

17) Милош Кнежевић, Неизвесни прелазак – демократија и транзиција, нав.дело, стр. 56-57.

18) Marko Tulije Ciceron, *Besede, uvod, prevod i beleške* mr Boris Pendelj, Mono & Manana, Beograd, 2004, стр. 124.

19) Исто, стр. 125.

20) „Идеолошка тумачења политичког лишавају објект пропитивања и разумевања оних освешћених противречности које исходе из стварних супротности у свету живота“, Милош Кнежевић, Неизвесни прелазак – демократија и транзиција, нав.дело, стр. 32. Више вид. Исто, стр. 33.

21) „Naredujemo, takođe, da naša zbirka, koja se putem vas sastavlja uz božiju pomoć, nosi ime Digetsa ili Pandekta i da se ubuduće ne koriste komentari ni jednog poznavaoца prava koji bi je obogaćivali, da se suvišnim rečima ne bi narušila sažetost gore pomenutog zbornika“, *Justinijanova Digesta, prva knjiga*, preveo Antun Malenica, нав.дело, стр. 11. Из цитираног је очигледна тежња Јустинијанове комисије да се избегну правни спорови. Избегавају се сувишне речи (*et verbositate sua supri dicti codicis compendium confundere*) – *verbositate* (превише речи), како не би настала збрка (*compendium confundere*) („verbosus – pun reči, opširan“, *Srpsko latinski i latinsko srpski rečnik*, приређивач Alba Avis, JRI, Zemun, 2001, стр. 961).

стране њиховог власника, као приватног лица, била одржива? Њена дуга примена сведочи да јесте била одржива. Али, не зато што је била неутралне природе (или, што се заснивала на раздвајању грађанства од етничких критеријума како то каже Купс), већ зато што се спроводила преко римске породице. Такав начин поседује специфичну тежину. Римско право грађанства зато није само једна апстрактна, објективна категорија. Оно је и дубоко субјективна појава. То, поред наведеног, на својеврстан начин потврђују чак и поједина наизглед обична техничка решења. Тако Гај извештава да је по закону Елија Сенција било предвиђено да манумисије учињене ради преваре поверилаца (*ut creditorum fraudandorum*) не доводе до ослобађања и да се то исто односи и на перегрине.²²⁾ Слично томе и роб који је у случају који се тиче смртне казне ослобођен од стране господара ради срећног исхода, иако је ослобођен, не постаје слободан.²³⁾ Све то значи да је требало бити лојалан не само породици, већ и римском друштву у најширем смислу те речи. Дакле, ослобођење је морало бити извршено уз чисте намере и не на штету трећих лица да би уопште могло да производи последице. Слично томе као што крађа и превара никада нису могле да доведу до тога да се постане власник ствари,²⁴⁾ ни превара и крађа слободе не могу да доведу до њеног стицања. Све то говори да иако је у значајној мери било ствар породичних односа и интереса патрона, ослобођење из ропства је уствари била и тачка на којој су се на врло близак начин сусретале римска породица и римска политичка заједница. Оно је зато морало бити транспарентно. Интеграција се, да би била пуна, не може ограничити само на економске предности. Она је шири, и културолошки феномен, који подразумева и лојалност свим кључним институцијама једног друштва.

Римско грађанство, подвлачи Купс, нуди статус и могућност улаза у мреже патроната. Оно је предуслов војне каријере и предуслов за обављање свих виших управних служби.²⁵⁾ Преклапајући идентитети и двојно држављанство су у Принципату постали нор-

22) G. 1. 47.

23) D. 1. 5. 13.

24) По чувеној Павловој дефиницији крађа се састојала из објективног и субјективног елемента: неовлашено долажење у додир са неком стварју уз намеру да се стекне корист, D. 47. 2. 1. 3. Ту је малтене изједначена крађа са преваром као поступци који су забрањени по природном праву

25) Egbert Koops, "Second-Rate Citizens: Junian Latins and the *Constitutio Antoniniana*", нав. дело, стр. 226.

мално стање ствари, каже Купс.²⁶⁾ То је у снажном контрасту са стањем у касној Републици где се римско грађанство сматрало неспојивим са оним које припада некој другој заједници.²⁷⁾

Оно што је одликовало додељивања права грађанства пре чувеног Каракалиног едикта је чињеница да је оно следовало као награда за доказану лојалност. Том логиком се руководио и сам тај едикт. Позната је чињеница да су њиме изузети перегрини дедитицији.²⁸⁾ Много пре овог едикта тзв. закон Елија Сенција²⁹⁾ је предвидео да врло непослушни робови (које су господари кажњавали везивањем, на које је стављен жиг...), које би господари ослободили, не могу постати ни римски грађани, ни Латини, већ искључиво перегрини дедитицији.³⁰⁾ Дакле, ни Каракалин едикт није одступио од разлога такве политике, као што њиме уопште није ни укинута ропство, па ни поступак ослобађања робова. Колико су перегрини дедитицији били приковани за свој незахвалан положај сведочи и то што женска особа тога статуса коју је Римљанин, не знајући за ту чињеницу, оженио, не може постати римска грађанка. У том случају, њихов син постаје римски грађанин и под влашћу је свога оца.³¹⁾ Дакле, син има породицу, породицу свога оца под чијом је влашћу, а његова мајка остаје у статусу у коме је и била. С обзиром да ови перегрини нису смели да буду у Риму, а ни сто миља од града Рима,³²⁾ то значи да је, ако се радило о породици која је живела у Риму, мајка морала да буде и физички раздвојена од свог детета. Не само то, него је поменути закон Елија Сенција било предвиђено да ако би перегрини дедитицији супротно урадили и појавили се у Риму и поменутом подручју, да би они и њихова имовина били јавно продати. Том приликом не могу ни робовати у оквиру

26) Исто, 226.

27) Исто, 226-227.

28) То су, иначе, припадници заједница које су пружиле оружани отпор римском народу, па су се тек након победе предали, како каже Гај, G. 1. 14.

29) О овом закону и другим законима који су регулисали материју ослобађања робова вид. Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, нав.дело, стр. 141-143. О Јунијевом закону (*lex Iunia*) вид. Исто, стр. 145.

30) G. 1. 13. и G. 1. 15. Зато се у литератури каже да су то перегрини дедитицији по закону Елија Сенција, вид. Adolf Berger, „Encyclopedic Dictionary of Roman Law“, нав.дело, стр. 427. Машкин сматра да је могуће „да је тај појам у том смислу и употребљен у Каракалином едикту“, Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, седмо издање, Научна књига, Београд, 1991, стр. 468. Машкин мисли и на ону прву категорију дедитиција, вид. фн. 28.

31) G. 1. 67.

32) G. 1. 27.

назначених граница, нити могу бити предмет манумисије. Они су од тада робови римског народа.³³⁾

Из цитираних Гајевих параграфа је јасно да је било господара који су били спремни да опросте и велике преступе својих робова. Очигледно да је законодавац сматрао да је потребно да својом интервенцијом очува циљ установе ослобођења и додељивања римског права грађанства. Не мора да значи да су одступања од тог циља узела маха. Може да буде да је закон донет превентивно како не би узела маха. Све у свему, једино се онај роб који је био веран и без срамоте, након манумисије може назвати или римским грађанином, или Латиним.³⁴⁾ Да би ослобођењем из ропства неко постао римски грађанин захтевало се да има више од тридесет година, да је био у квиритској својини, и да је манумисија извршена по праву и по закону.³⁵⁾ По закону Елија Сенција, роб који је имао мање од тридесет година никако другачије не може постати римски грађанин него једино ако то одобри неко посебно веће (Гај говори о некаквом *consilium*).³⁶⁾

Очигледно је да се по редовном току ствари сматрало да је тек уласком у зрелије доба живота једног роба преваљен довољан период за доказивање лојалности. Млађи од тридесет година може бити ослобођен ако са ослободиоцем стоји у посебно блиском односу. У том смислу Гај излаже која се лица ослобађају пред поменутиим већем. Реч је о сину, ћерки, брату или сестри који нису рођени у законитом браку (*fratrem sororemve naturalem*), ученику, учитељу (*paedagogum*), робу који треба да постане прокуратор, робињи која треба да закључи брак.³⁷⁾ Такође, дозвољено је да патрон који не може да плаћа, тестаментом ослободи и одреди за наследника једно тако млађе лице.³⁸⁾ Изгледа да су Римљани сматрали да, пошто је реч о односима обележеним нарочитим поверењем и емотивним везама, у тим случајевима неко објективан треба да процени оправ-

33) G. I. 27. Постоји мишљење како је Август законима настојао да ограничи број ослобођених робова (нарочито тестаментарним путем), јер је овај процес узео маха, нарушавајући производну и друштвену структуру, Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, нав.дело, стр. 146.

34) G. I. 16.

35) G. I. 17.

36) G. I. 18.

37) G. I. 19.

38) G. I. 21.

даност раније манумисије. Такође, интерес поверилаца налаже да презадужени оставилац добије каквог таквог наследника.

Улазак у круг римских грађана преко породице није значио да то мора да буде искључиво уз сагласност патер фамилијаса. Тако и ослобођеник са статусом Латина (који има мање од тридесет година) може ући у тај круг преко супруге (*uxor*) која је римска грађанка. Услов је био да син из њиховог брака напуни годину дана. Тада одлазе код претора, или у провинцији, пред заповедника провинције, и након доказивања да су испуњени потребни услови по закону Елија Сенција, онај пред којим се ствар доказује јавно проглашава да су припадници породице римски грађани. Такав ослобођеник може ући у круг римских грађана и ако се ожени женом која је Латин (*Latinas coloniaris*), или која је истог статуса у коме је и он, ако син из њиховог брака напуни годину дана.³⁹⁾ То исто важи и када је реч о ћерки од годину дана.⁴⁰⁾ Дакле, обавезни услови су брак и дете рођено у браку које је напунило годину дана. Очигледно је да је требало створити услове за постојање стабилних и интегрисаних римских породица у интересу римске културе и потомства.⁴¹⁾ На основу ових извора се може закључити да се римско право грађанства користило и за стабилно превазилажење воље манумисора и етничких разлика.

У Риму су и за вршење права господара да ослободи роба захтевани извесни услови. Гај напомиње да не може било ко својом вољом да ослобађа.⁴²⁾ Већ је поменуто да не производи дејства када се ради преваре поверилаца или преваре патрона изврши манумисија, јер закон Елија Сенција то не допушта.⁴³⁾ Исто тако, то не допушта ни перегринима.⁴⁴⁾ По том закону власник који има мање од двадесет година старости не може другачије извршити ослобађање, него након што пред конзилијумом (*consilium*) докаже

39) G. 1. 29.

40) G. 1. 32a.

41) Постоје другачији ставови: „... Август је тежио да што више ограничи ослобађање робова и да дистанцира олобођенике од виших слојева грађана, како не би, као недостојни странци, били укључени у римско грађанство“, Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, нав. дело, стр. 139. „Из ових и још неких података не треба закључити ... да је Август апсолутно био против манумисија робова и да је тежио да их потпуно спречи. То не би било корисно за државу...“, Исто, стр. 140.

42) G. 1. 36.

43) G. 1. 37.

44) G. 1. 47. Друге норме овог закона се на перегрине не односе, на истом месту каже Гај.

правни основ.⁴⁵⁾ Правни основ за ослобођење је ако ослободи оца, или мајку, или учитеља, или усвојеног брата.⁴⁶⁾

Да је та веза између патрона и ослобођеника била личне природе на својеврстан начин сведочи податак да је патрон који је ослободио роба још за живота, или тестаментом, могао по својој вољи, својој одређеној деци, да уступи патронат над ослобођеницима.⁴⁷⁾ Иначе је сваки ослобођеник био дужан да се до краја живота са дужном и једнаком пажњом односи и према патрону и према његовој деци.

Ове интервенције законодавца у процес ослобађања робова сведоче да је то била врло раширена пракса која је по целокупно друштво могла да произведе и многе нежељене ефекте. Очигледно је да је власт због тога била приморана да врши поменуте корекције. Исто тако је очигледно да њихов циљ није био да у значајној мери ограниче манумисије, већ само да се не одступи од потребе да се имају грађани којима се може веровати. Такође, све то сведочи да је робовска радна снага била све бројнија. Отуда и не чуди све веће незадовољство у провинцијама. Међу незадовољнима је било оних који су прижељкивали слом империје.⁴⁸⁾

Одличан пример како се сврха институције ослобађања робова налазила у награђивању и изграђивању менталитета лојалности пружа Цицеронов говор за Милона. Овај је био оптужен за убиство Клодија. Тај акт су извршили Милонови робови. „XXII 58. Овде присутни Марко Катон, човек од принципа и одважне речи, казао је на једном бурном скупу, који се ипак утишао пред његовим ауторитетом, да су робови који су заштитили живот свога господара тиме заслужили не само слободу, већ и сваку другу награду“.⁴⁹⁾ Цицерон оптужује Клодија да је припремио законски предлог којим би ослободио државне робове (тачније робове римског народа)

45) G. I. 38.

46) G. I. 39.

47) D. 38. 4. 1. pr.

48) „Пророчанство о паду Рима односило се и на изнуђивање које је власт вршила и на ... одвлачење радне снаге у Италију трговином робљем: „Богатство које је Рим узео од покорене Азије, Азија ће троструко повратити од Рима, који ће платити пуну цену свог дрског поноса. И за сваког нашег човека који ради на земљи Италика, двадесет Италика ће радити у Азији као најбеднији робови (*Oracula Sibyllina* 3. 350 и даље)““, *Оксфордска историја римског света*, Clío, Београд, 1999, стр. 197.

49) Цицерон, *Беседа за Милона*, приредио и превео Војин Недељковић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1998, стр. 195. О ослобађању робова како би се избегло њихово сведочење вид. Исто, 193. фн. 129.

како би они постали његови ослобођеници, а он њихов патрон.⁵⁰⁾ Ово је потврда већ изнетом закључак да су либертини служили патрону за повећање његовог друштвеног утицаја.

Основни начин стицања римског грађанства је, истиче Купс, био кроз службу у помоћним јединицама римске армије. Ветерани би добијали то право након завршетка своје службе.⁵¹⁾ Опет награда за лојалност. Сви могу да буду римски грађани само треба да се докажу дугогодишњом верном службом, или римској политичкој заједници, или римској породици. Што се овог другог случаја тиче, законом Елија Сенција је било предвиђено да су они који су имали мање од тридесет година, након ослобођења, добијали статус Латина.⁵²⁾ Могли су постати римски грађани након што су у Риму, међу стражарима, шест година били у војсци (*si Romae inter vigiles sex annis militaverint*). Касније је неком сенатском одлуком додељивано римско грађанство након навршене три године у војсци.⁵³⁾ Дакле, ако му породица којој је служио није омогућила римско грађанство, могао га је зарадити након службе принцепсу.

... *ut liberi patris condicionem sequantur* (деца, очеве услове (положај) прате).⁵⁴⁾ Ветерани након војне службе (*post missionem*) конституцијом принцепса добијају право на брак (*conubium*) са Латинком или перегринком. Они који се зачну у таквом браку постају римски грађани и под очинском су влашћу.⁵⁵⁾ Без пуноважног брака нема ни пуноправног потомства и за ту врсту дозволе је опет надлежан император као један увећани патер фамилијас римске политичке заједнице.

Иначе, онај ко се роди у вези лица које има римско грађанство и лица које је перегрин (веза која није конубијум) је перегрин, по Миницијевом закону (*lex Minicia*).⁵⁶⁾ Они између којих нема конубијума тако пролазе.⁵⁷⁾ Када се грађанин Рима налази у конубијуму са перегринком, њихова деца су римски грађани и под

50) Вид. Исто, стр. 228-229. „... Клодије планирао да ослободи робове које је Катон довукао са Кипра, чиме би они стекли његово име“, Исто, стр. 228. фн. 205.

51) Egbert Koops, “Second-Rate Citizens: Junian Latins and the *Constitutio Antoniniana*”, нав. дело, стр. 227.

52) Вид. G. 1. 28.

53) G. 1. 32b.

54) G. 1. 56.

55) G. 1. 57.

56) G. 1. 78.

57) G. 1. 76.

влашћу су оца.⁵⁸⁾ Када је законити брак начињен, деца оца следе (*Cum legitimae nuptiae factae sint, patrem liberi sequuntur*), ако је пак просто настао, мајку следе (*vulgo quaesitus matrem sequitur*).⁵⁹⁾ Јасно је да се у пуноправно римско друштво улазило само преко законитог брака и законите породице. Извесност као претпоставка лојалности.

Није само војна служба отварала могућност добијања римског грађанства. Тако су право да живе као Квирити стицали Латини који саграде морски брод у који може да се увари не мање од десет хиљада модија жита. Таквим бродом је требало да шест година довозе жито у Рим.⁶⁰⁾ Рим је налазио интереса и да богатим Латинима, који одлуче да добар део свог капитала уложе у имовину у граду, додели право грађанства.⁶¹⁾

Што се самих императорових ослобођеника тиче треба рећи да су се они често бавили утицајним бирократским пословима који су им могли пружити велику моћ. Такво нешто им је поверавано јер је император, пре свега, рачунао на њихову оданост.⁶²⁾ А, иначе, какву другу алтернативу има ослобођеник него да буде одан своме ослободиоцу?

3. ЕЛИТА И РОПСТВО

Формално-правно гледано робови и ослобођеници су имали лошији статус од оних који су рођени као слободни (сенатори, витезови и плебејци), напомиње Вивер.⁶³⁾ Либертинима (који су добили право римског грађанства) је било „... ускраћено *ius honorum* ... Делимично им је фактички било ограничено и *ius sufragii*, тј. активно бирачко право, јер су уписивани у трибусе које чини слободна сиротиња (*proletarii*). У погледу приватних права било им је ограничено *ius conubium*, тј. склапање брака са највишим, сенатрским сталезом“.⁶⁴⁾ Уколико се, међутим, сагледа њихов стварни

58) G. 1. 76.

59) D. 1. 5. 19.

60) G. 1. 32c.

61) Вид. G. 1. 33. и G. 1. 34.

62) О томе више вид. *Оксфордска историја римског света*, нав.дело, стр. 193.

63) P. R. C. Weaver, „Social Mobility in the Early Roman Empire: The Evidence of the Imperial Freedmen and Slaves“, *Past & Present*, 37/1967, стр. 5.

64) Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, нав.дело, стр. 150.

друштвени положај, каже Вивер, видеће се да су многи ослобођењеници, па и робови уживали бољи положај од многих плебејаца и да су неки од либертина фактички били једнаки са еквестрима. Вивер има у виду робове и либертине који су припадали царској фамилији.⁶⁵⁾ Службе су им се кретале у распону од послуге, управничких (прокуратори), до оних са великим утицајем (*cubicularius* – надзорник царске спаваће собе).⁶⁶⁾

Поставља се питање природе схватања овог проблем од стране елите: Има ли ичег дубљег што је у самом систему идеја погодвало римској институцији додељивања римског права грађанства једном бившем робу? Можда је на то, некакв утицај, али свакако слабашан, могла имати римска стоичка традиција ослоњена на схватања о природном праву. Познато је да су стоичари посматрали људе као једнака бића. Међутим, они се институцијом ропства нису нарочито бавили. Могло би се рећи да су према овом проблему у суштини били равнодушни.⁶⁷⁾ Уколико, с друге стране, анализирамо садржај самих римских правних извора који сведоче о постојању ропства и ослобађању робова видећемо да у њима нема осуде ове појаве. Шта више, она је прихваћена као нешто што је код свих народа уобичајено.

Позивања на природно право је било међу правницима у Принципату. Оно је свој израз нашло и у Јустинијановој кодификацији, и у Институцијама и у Дигестама. Можда је то позивање на природно право, и на разум који лежи у његовој основи, неки одјек политичке потребе и тежње за стабилизацијом друштвених и политичких прилика. Било како било, једној таквој стабилизацији је,

65) P. R. C. Weaver, „Social Mobility in the Early Roman Empire: The Evidence of the Imperial Freedmen and Slaves“, нав.дело, стр. 5.

66) Исто, 6.

67) „... антички мислиоци су утрошили релативно мало енергије на разматрање ове институције, док апсолутно никакав покрет чији би циљ било ослобађање робова није постојао. Антички писци, филозофи пре свега, спорадично разматрају институцију ропства... Карактер античког разматрања ропства је упадљиво недраматичан: оно се углавном просто подразумева, понекад аргументује и брани, ретко критички анализира. Потрага за античким аболиционизмом или бар за једним јединим заговорником укидања ропства у антици није дала резултате“, Немања Вујчић, „Ропство као порок у беседама Диона из Прусе“, Истраживања 24/2013 doi:<http://dx.doi.org/10.19090/i.2013.24.41-19> стр. 43. „Ипак, сама институција ропства се нити напада нити одбацује. Покушаја њеног укидања или реформе једноставно нема“, Исто, стр. 44. У D. I. 1. 4. стоји: „Право народа је оно које употребљавају људски родови. Лако је разумети да га је дозвољено удаљити од природног (права) зато што је оно (право) свих живих бића, а ово треба да буде заједничко само људима у међусобним односима“, *Justinianova Digesta, прва knjiga*, превео Antun Malenica, нав.дело, стр. 67.

у сваком случају, могло служити контролисано даривање римског права грађанства највернијим ослобођеницима.

Гај каже како сви народи којима владају закони и обичаји, делом своје сопствено, делом право које је заједничко свим људима користе.⁶⁸⁾ Рекло би се као да Гај под термином *ius* подразумева и законе и обичаје. Он даље истиче да је *ius civile* оно право које је народ за себе установио, док је *ius gentium* оно право које је као верно природном разуму (*quod vero naturalis ratio*) установљено међу свим људима, међу свим народима. Народ тако римски користи делом своје сопствено, а делом право заједничко свим људима.⁶⁹⁾

Поред Гаја и Улпијан говори о природном праву и како се не примењује само на људе, него и на животиње.⁷⁰⁾ Док је право народа (*ius gentium*) оно које сви људи користе (*est quo gentes humanae utuntur*).⁷¹⁾ У Институцијама се каже да су по природом праву сви рођени као слободни и зато нема ни назнаке о некој манумисији (... *uptote cum iure naturali omnes liberi nascerentur nec esset nota manumissio*...). Али, затим, ропство се уводи по праву народа (*sed posteaquam iure gentium servitus invasit*). Иако се човек једним заједничким именом назива (*et cum une communi nomine appellaremur*), право народа познаје три врсте људи, слободне и њима супротне робове и трећу врсту либертине, који су некад били робови.⁷²⁾

Из цитираних параграфа је јасно да је оно што већина користи сматрано верним природном разуму. Зато и не чуди што се Јустинијан определио да из своје кодификације искључи оно што није имало већинску подршку међу ученим правницима: „... који рукописи нису били прихваћени од других стваралаца права, нити су примењивани, ни ми не сматрамо да њихова дела треба да добију нашу заштиту“.⁷³⁾

Много пре тога се таквим разлозима руководио Аристотел: „Заправо, здрав разум је сама срж Аристотеловог начина трагања. Отпочињући своје филозофске расправе здраворазумским раз-

68) G. 1. 1.

69) G. 1. 1.

70) D. 1. 1. 1. 3.

71) D. 1. 1. 1. 4.

72) I. 1. 5.

73) *Justinijanova Digesta, прва knjiga*, превео Antun Malenica, нав. дело, стр. 5.

мишљањем, Аристотел своје идеје чини уверљивијим ...⁷⁴⁾ „Аристотелове расправе обично почињу оним око чега се сви могу сложити. При том се не боји да то може звучати банално. «Влада мишљење да свака вештина и свако истраживање, а слично томе и свако дело и свака тежња», почиње његова Етика, «стреме неком добру...»⁷⁵⁾ „Аристотел полази од претпоставке да је «оно у шта сви верују истина. Ко уништи ту веру, тешко ће наћи неку уверљивију». Он, заправо, следи Хесиода (8. век пре н. е.), оца грчке дидактичке поезије, који је рекао да «није изгубљена нити једна реч коју користе многи народи»⁷⁶⁾

Види се како и Јустинијан налаже својој комисији да не узме у обзир оно што нико није прихватио нити користио. Право је негодан терен за манипулацију, јер оно настоји да дефинише чисте форме.

Дакле, природно право, право народа и разум су термини и појмови који треба да послуже као оса која води ка неупитности и стабилности.⁷⁷⁾ Када је реч о самој институцији ослобађања из ропства и истовременог додељивања римског грађанства, онда ту Рим није могао наћи неку снажну потпору у стоицизму и тадашњем схватању природног права. Много пре стоика, ни сам Аристотел није имао кохерентан и јасан поглед на ропство. Иако присталица ропства каже „да разлика између роба и слободног човека постоји само у закону, а не у природи». Он признаје да ропство на основу пуког освајачког права није правично⁷⁸⁾ „... он жели да оправда ропство као одраз јединства природе. «Јер у свим стварима ... указује се разлика између владајућег и подређеног елемента. Таква подвојеност ... она потиче из састава космоса»⁷⁹⁾

74) Danijel Dž. Borstin, *Svet traganja*, Geopoetika, Beograd 2003, стр. 65.

75) Исто.

76) Исто, стр. 66.

77) Слични разлози су много касније утицали на нека решења: “После безизгледних теолошких диспутација и спорова 16. века, европско људство је тражило једно неутрално подручје на којем би спор престао и где би се људи могли споразумевати, уједињавати и узајамно уверавати. Стога нису узимани у обзир спорни појмови и аргументације наслеђене хришћанске теологије и конструисан је „природни“ систем теологије, метафизике, морала и права. Тај духовно-повесни процес Дилтај је описао у излагању које је с правом чувено и у којем је пре свега подвукао велики значај стоичке традиције”, *Norma i odluka, Kral Šmit i njegovi kritičari*, превео Danilo N. Basta, izbor i predgovor Slobodan Samardžić, Filip Višnjić, Beograd, 2001, стр. 63.

78) Danijel Dž. Borstin, *Svet traganja*, нав. дело, стр. 66.

79) Исто.

Та појава да дојучерашњи роб постаје равноправни римски грађанин има смисла само ако се има у виду да су поред таквих ослобођеника постојали и они са нижим статусом. На самим почецима историје града Рима, каже састављач Институција, постојала је једна једина слобода која се могла добити (*una atque simplex libertas competebat*), она коју је имао манумисор.⁸⁰⁾ Касније је међу њима извршено раслојавање на три дела: римски грађани, онда они нижег статуса, Латини по закону Јунија Норбана (*ex lege Iunia Norbana*) и они најнижег положаја који се по закону Елија Сенција убрајају у дедитиције.⁸¹⁾ Ово стратификовање категорије бивших робова је очигледно требало да мотивише на послушност према господарима. Роб је човек, а човек се не бунује док год постоји нада у срећну промену положаја. Поред тога, требало је да се нада да ће његова већа послушност водити бољем статусу. На самом дну је требало да постоје они који никада неће моћи да промене статус (дедитицији). Овим раслојавањем је емитована снажна порука и свим политичким заједницама које би се нашле у римској зони утицаја. Требало је да се зна да постоје преступи који никада неће бити опроштени. Највиша оцена нема смисла ако нема и мањих оцена.

4. ОД ПАТРОНА СЕ НЕ МОЖЕ ПОБЕЋИ

Колико је био чврст однос патрона и либертина сведочи Гај након излагања о робовима који приликом ослобођења нису добијали статус римског грађанина, већ статус тзв. Латина Јунијана (*Latinos Iunianos*).⁸²⁾ Бивало је да ослобођеници, који, мада су римски грађани, умиру као Латини. Они су од императора добили право Квирина супротно вољи и без знања њиховог патрона. Током живота су слободни, једино умиру по праву Латина и њихова деца јесу правом призната, али не могу да буду њихови наследници. Уколико начине тестамент морају патрона да именују за наследника.⁸³⁾ Из овога је јасно да принцепс остаје врховни арбитар и у породичним односима својих поданика, али само за њихова живота. Његова „божанска“ власт у овом случају нема примену *mortis causa*. Једино је у том случају интегритет римске породице, у односу на

80) I. 1. 5. 3.

81) I. 1. 5. 3.

82) Вид. G. 3. 55. и G. 3. 56.

83) G. 3. 72.

принцепса, потпуно очуван. Поверење императора је најбитније, али је још увек од значаја и најосетљивија врста поверења, повећење једне римске породице.

У Дигетсама су у оквиру заједничког поглавља побројане дужности које постоје и према родитељима и према патронима (*De obsequiis parentibus et patronis praestandis*).⁸⁴⁾ Против родитеља и патрона нема тужбе за превару (*actio de dolo*), ни за инјурију. Поштовање према њима то не дозвољава.⁸⁵⁾ Против њих се не може употребити ни интердикт за употребу силе.⁸⁶⁾ То значи да је патрон некажњено могао бити прилично бахат према своме ослобођенику. Могао га је преварити, физички повредити и увредити (пошто није одговарао за инјурију) и могао га је силом лишити државине. Ако је тако било у класичном праву,⁸⁷⁾ онда раније није могло бити ништа повољније по ослобођеника. Ту се види како је наведена одредба Закона дванаест таблица⁸⁸⁾ у којој се проклиње патрон који превари клијента, што се права тиче, била неприменљива. С друге стране, чак и онога који је за своје ослобођење платио своме господару, синови и наследници патрона могу оптужити за незахвалност (*an eum filius et heres manumissoris ut ingratum accusare possit*).⁸⁹⁾ Ослобођеник је могао тужити патрона али само уз посебну дозволу надлежног органа, претора, исто као и дете своје родитеље.⁹⁰⁾ Како су претори поступали у тим случајевима може се претпоставити с обзиром да су као и ослободилац били слободно рођени (*ingenui*) и да су вероватно и они имали своје ослобођенике, па зато и разлога за солидарност са патроном. Колико се водило рачуна о патроновом угледу лепо илуструје следећи пример. Институције у титулусу „О осумњиченим туторима и старатељима“ говоре о кривичном делу које је предвидео још Закон дванаест таблица.⁹¹⁾ За уклањање тако сумњивих тутора је био надлежан претор, а у провинцијама управник, или проконзул.⁹²⁾ И патрон може бити оптужен, али му

84) D. 37. 15.

85) D. 37. 15. 2. pr.

86) D. 37. 15. 2. 1.

87) Треба напоменути да наведени извор (вид. фн. 85. и 86) цитира параграфе класичног правника Јулијана.

88) Вид. фн. 12.

89) D. 37. 15. 3.

90) D. 2. 4. 4. 1.

91) I. 1. 26.

92) I. 1. 26. 1.

углед мора бити поштеђен иако је као татор уклоњен.⁹³⁾ Очигледно је да је ово старање за углед патрона било обавеза одговарајућих органа власти римске политичке заједнице. Ако би се десило да је ослобођеник позвао на суд патрона (тужио га), онда (како нас то Гај извештава приликом навођења формуле која је *in factum concepta*), пошто је то супротно преторовом едикту треба да плати десет хиљада сестерција (*sestertium X milia condemnante*).⁹⁴⁾ Патрон је, с друге стране, могао употребити и одговарајући интердикт како би ослобођеник извршио рад који му дугује.⁹⁵⁾

Када су у питању односи обележени дужним поштовањем онда се уопште не може тужити без дозволе претора, како то каже Модестин.⁹⁶⁾ Против родитеља, патрона, патронике, или њихове деце не може се дати *in factum actione*.⁹⁷⁾ Против њих није могуће подићи ни неку од тужби из групе *actiones famosae*.⁹⁸⁾ Нити могу бити тужени за кварење роба (*servi corrupti*).⁹⁹⁾ Јасно се каже да ослобођено дете дугује поштовање према родитељима, а не и некакву нарочиту обавезу да ради за њих и да оно није у истом положају као ослобођеник према патрону.¹⁰⁰⁾ Када су у питању те обавезе ослобођеника према патрону, онда треба поменути да се не сматра да је ослобођеница незахвална ако има корист која је противна вољи патрона.¹⁰¹⁾ Ако се има у виду само овај последњи параграф (изолован од осталих) стиче се утисак да патрони нису могли спречити своје ослобођенике да обављају делатности које су им биле у интересу. Међутим, не види се начин како би се то, у овом случају, ослобођеница, или ослобођеник могли заштити од самовоље свога патрона. Нарочито ако се узму у обзир побројане забране подизања наведених тужби против патрона. Зато се може закључити да поменута норма представља само пуку декларацију.

Римски правни извори су проблем ограничења трговине разматрали углавном у контексту односа између патрона и ослобођени-

93) I. 1. 26. 2.

94) G. 4. 46.

95) G. 4. 162.

96) D. 2. 4. 13. *Modestius libro decimo pandectarum: Generaliter eas personas, quibus reverentia praesatanda est, sine iussu praetoris in ius vocare non possumus.*

97) D. 37. 15. 5. pr.

98) D. 37. 15. 1. То су тужбе које доводе до инфамије.

99) D. 37. 15. 6.

100) D. 37. 15. 10.

101) D. 37. 15. 11.

ка, истиче Вак.¹⁰²⁾ Он сматра да је, модерним речником, конфликт пословних интереса који је могао настати након ослобођења роба у римском праву онемогућен захваљујући установи патроната која је доживотна.¹⁰³⁾ Пошто је рад ослобођеника представљао важан економски чинилац није случајно да је већина извора који ограничавају трговину имала у виду патронат.¹⁰⁴⁾ Обавеза ослобођеника да буде веран своме патрону, закључује Вак, за собом повлачи три последице: прво, ослобођеник не може занемарити своју дужност за пружањем одређених услуга. Друго, приликом такмичења са својим патроном не могу се служити незаконитим активностима. Треће, не могу намерно обављати посао који је посебно штетан уколико се имају у виду интереси њиховог патрона.¹⁰⁵⁾

Овом приликом се не сме заборавити да је ослобођеникова обавеза на верност патрону била прилично широко постављења и тако је омогућавала да се неограничен број понашања под њу подведе. Поред тога, патрон је увек могао рачунати на солидарност власти, сем у случајевима свога екстремног поступања.¹⁰⁶⁾

Ако се присетимо правних норми о робовима видећемо да је власницима начелно било забрањено да без основа бесне над својим робовима (*sine causa in servos suos saevire*). То предвиђа конституција императора Антонина, каже Гај. Тако онај ко без основа убије свога роба, нема ништа мању одговорност од онога ко убије туђег роба. Сувише строг господар (*maior quoque asperitas dominorum*) је присиљаван да прода роба. Гај објашњава да је разлог за такво решење исти онај који расипницима забрањује управљање својом имовином (*qua ratione et prodigis interdicitur bonorum suorum administratio*).¹⁰⁷⁾ Вероватно ни патрон према свом ослобођенику није могао бити сувише строг. Може се претпоставити и да начелно без основа није могао спречити свога ослобођеника да се бави одређеном делатношћу.¹⁰⁸⁾ Питање остаје коликог је то ефекта имало у сваком конкретном случају.

102) Andreas Wacke, „Freedom of Contract and Restraint of Trade Clauses in Roman and Modern Law“, нав.дело, стр. 8.

103) Исто, стр. 8-9.

104) Исто. 9

105) Исто, стр. 12.

106) Вид. D. 2. 4. 10. 12.

107) G. 1. 53.

108) Бергер напомиње како не постоји правна дефиниција термина *obsequium* (њиме се означава понашање које је ослобођеник дужан своме патрону), али су за његово одређење били надлежни обичаји, Adolf Berger, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, нав.дело, стр. 605.

Вак закључује да је патрон само индиректно могао да спречи конкуренцију свога ослобођеника. Неким споразумом да ослобођеник ради за њега и са њим.¹⁰⁹⁾ Ту нема ничега што би било налик модерном институту забране конкуренције.¹¹⁰⁾

Углавном, важио је принцип да ослобођеник патрону није могао упропастити добар глас (*liberto patroni famam lacessere non facere conceditur*). Допуштени изузетак од тога је у случају када га је ослобођеник, у складу са брачним правом, оптуживао за прељубу, или за неку тешку инјурију (*sed si iure mariti velit adulterii accusare, permitendum est, quomodo si atrocem iniuriam passus eset*). Уколико је патрон ухваћен у акту прељубе (*in adulterio uxoris deprehenderit, deliberandum est, an impune possit occidere*) поставља се питање да ли је могуће да буде некажњено убијен. Одговор је да то ипак није могуће.¹¹¹⁾ У сваком случају, претор неће дати тужбу против патрона ако је увредљива (*actio famosa*) за патрона или његове родитеље.¹¹²⁾ Улпијан наводи да је по Педију претор дозвољавао такву тужбу и у случајевима који доводе до инфамије (*ex causa famosa*), али само када је у питању најтежа инјурија, као када је уследило снажно бичевање.¹¹³⁾ Бергер каже како је прељуба, као кривично дело које је могла починити једино удата жена, уведено Августовим *lex Iulia de adulteriis*. Раније обичајно право је, подсећа Бергер, дозвољавало непосредну освету превареног мужа. Августов закон је дозвољавао оцу прељубнице да убије и њу и прељубника ако их затекне у својој или кући мужа. Мужевљево право је ограничено. Он је могао само да се разведе.¹¹⁴⁾ Међутим, у Дигестама се наводи да Мацер каже да онај ко је ожењен може убити прељубника (*marito quoque adulterum uxoris suae occidere permittitur*), али не сваког, као што то може отац (*sed non quemlibet, ut patri*), већ само онога кога је затекао у својој кући (*ut liceat viro deprehensum domi suae*).¹¹⁵⁾

109) Andreas Wacke, „Freedom of Contract and Restraint of Trade Clauses in Roman and Modern Law“, нав.дело, стр. 16.

110) Исто, стр. 17.

111) D. 48. 5. 39 (38) 9. Мора се признати да је тешко замислити да би ослобођенику такво нешто уопште било могуће.

112) D. 2. 4. 10. 12.

113) D. 2. 4. 10. 12. ... *si eum gravissima iniuria ad fecit, flagellis forte cecidit*. Ко поступа супротно правилима о позивању на суд платиће педесет ауреа, каже Улпијан, D. 2. 4. 24. По свој прилици ово се односило и на ослобођенике и на патроне.

114) Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, нав.дело, 352.

115) D. 48. 5. 25 (24) пр. *Macer libro primo publicorum*

Као што се из наведених извора може видети није било неких посебно изражених правних, а, што је још битније, ни било каквих других друштвених препрека да патрон ограничи привредну делатност либертина. Не сме се заборавити да циљ правне конструкције патроната није алтруизам, него да пре свега патрон буде тај који ће увећати своје интересе. Патрон је чак био онемогућен да ослобођеника начини потпуно слободним. Статус ослобођеника је трајан, није га било могуће потпуно побољшати (да буде раван слободно рођеном). Али, је очигледно било потребно и не погоршавати га да би овај институт имао смисла. О томе у следећем поглављу.

5. ТРАЈНОСТ И ТЕЖИНА ОДНОСА ПАТРОНА И ОСЛОБОЂЕНИКА

Било је предвиђено и да се слобода не може дати привремено.¹¹⁶⁾ Свако додавање времена приликом ослобођења је узалудно.¹¹⁷⁾ Слобода ослобођеника, ипак није била потпуна слобода, нити је то могла постати. Онога, ко је признао да је ослобођеник, путем адопције патрон не може учинити слободно рођеним.¹¹⁸⁾ Јасно је да ослобођеник до краја свога живота остаје у том статусу, а ни патрон се не може ослободити своје надређене улоге. Исто тако је јасно да је и власт била заинтересована за трајност тога односа.

Ослобођеник је правом био везан на захвалност патрону и због тога је морао трпети многе његове прохтеве.¹¹⁹⁾ Незахвалност ослобођеника не сме остати некажњена, наводи Улпијан у деветој књизи о служби проконзула.¹²⁰⁾ Ако није био довољно услужан патрону, патроници, њиховој деци биће кажњен и биће му строго запређено за убудуће. Уколико је починио контумелију, или конвицијум биће послат у привремено изгнанство. Ако је дигао руку биће послат у рудник. Исто ће бити и ако гради неку сплетку, или потказивање, или нешто против покуша.¹²¹⁾ Познато је да санкција

116) D. 40. 4. 33: *Libertas ad tempus dari non potest.*

117) D. 40. 4. 34: *... temporis adiecto supervacua est.*

118) D. 1. 5. 27.

119) То је потпуно јасно из поглавља D. 37. 14 *De iure patronatus* (О правном режиму патроната).

120) D. 37. 14. 1.

121) D. 37. 14. 1.

на рад у руднику (*in metallum dandus erit*) подразумева да је кажњеник претворен у роба.¹²²⁾

Када год желиш да омогућиш самовлашће само учини правила довољно широким. Пол Вејн, приликом разматрања проблема гладијаторских представа и различитог односа пагана и хришћана према њима, каже: „Наравно, у читавој заједници, поглед на крв која тече, случајно или услед неке криминалне радње, у сваком изазива страх ... Али, тај страх је блажи када је жртва неко са маргине друштва: непријатељ или осуђеник. Када је страх ублажен, «примарни» ужитак може да узме маха, «примарна» равнодушност такође ...“.¹²³⁾ Вероватно је и заједница римских грађана који су слободно рођени (*ingenui*), у суштини, била „примарно равнодушна“ према односу који је један патрон показивао према свом дојучерашњем робу. Ипак је реч о личности која у друштвеној стратификацији не заузима неко најсјајније место. Што се образованијег вишег сталежа тиче, он је на суровост гледао на следећи начин: „Хеленске мудрости биле су елитистички еудемонизми који су се обраћали искључиво ученим људима и који су их подучавали да буду срећни, посматрајући свет са висине и да на људске слабости гледају са мудрачком равнодушношћу. ... нису показивале тежњу да образују све људе нити да мењају друштво... Та доктрина самодовољности имала је мало присталица, није тежила да једног дана око себе окупи читаво човечанство... Свет какав постоји био је предмет жаљења и сарказма а не реформаторске акције“.¹²⁴⁾

Имајући све наведено у виду, може се рећи да параграф у коме се каже како ослобођеницима пословање патрони не могу бранити,¹²⁵⁾ звучи само као нека лепа препорука.

Ослобођеника за кога је утврђено да је потајно потпомагао дунцијанта против патрона, патрон је претварао у роба.¹²⁶⁾

С друге стране, патрон који свога ослобођеника не штити, губи право патрона.¹²⁷⁾ Ако патрон не штити свога ослобођеника, закон Елија Сенција предвиђа да ће изгубити сва права према његовој

122) О томе више вид. Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, нав.дело, стр. 581.

123) Пол Вејн, *Грчко-римско царство*, Светови, Нови Сад, 2006, стр. 500-501.

124) Исто, стр. 510.

125) D. 37. 14. 2.

126) D. 37. 14. 5. пр.

127) D. 37. 14. 5. 1.

имовини.¹²⁸⁾ Модестин, такође, наводи да ће у том случају изгубити било какво право према заоставштини ослобођеника.¹²⁹⁾ С друге стране, Улпијан каже да је ослобођеник имао подједнаке дужности не само према патрону, већ и према његовој деци.¹³⁰⁾

Када је у питању рад који дугује патрону било је предвиђено да либертин треба да има своју храну и одећу приликом обављања дугованог рада, а ако тога нема, онда је патрон дужан да му обезбеди храну.¹³¹⁾ Када је у питању одређени посао, онда треба одредити и рок који је довољан за зараду.¹³²⁾ Не може се ослобођенику натоварити рад од кога не може да се издржава.¹³³⁾ Не може се захтевати од ослобођеника да обавља рад а да нема довољно времена да се брине о исхрани и довољно времена да се стара о свом телу.¹³⁴⁾ Патрону се дугује рад који одговара старости, здравственом стању и достојанству извршиоца и том приликом свакој особи се дугује одговарајућа пажња.¹³⁵⁾ У сваком случају, ова правила јасно указују на суштину улоге ослобођеника. Они су дужни да се одазову на позив свога патрона и да раде за њега, а ограничење те обавезе представља само њихов психо-физички интегритет. Ослобођеник који је разрешен обавезе да ради, нема ништа мању дужност на поштовање. И он је морао да за време стварне оскудице помаже свог патрона.¹³⁶⁾

Колико је веза између ослобођеника, патрона и породице патрона била снажна и лична јасно говори то што је и ослобођеник који се налазио код непријатеља у заробљеништву могао бити предмет додељивања од стране патрона.¹³⁷⁾

У титулусу о раду ослобођеника¹³⁸⁾ се каже да се под радом (*operare*) подразумевају дневне дужности.¹³⁹⁾ Улпијан каже да је циљ преторовог едикта којим су дефинисане ове дужности био да суз-

128) D. 38. 2. 33.

129) D. 25. 3. 6. пр. Патрон није могао избећи своју обавезу. вид. D. 23. 5. 18.

130) D. 25. 3. 5. 20.

131) D. 38. 1. 18.

132) D. 38. 1. 19.

133) D. 38. 1. 33.

134) D. 38. 1. 50. 1.

135) D. 38. 1. 16. 1.

136) D. 38. 1. 41.

137) D. 38. 4. 1. 2.

138) D. 38. 1.

139) D. 38. 1. 1.

бије неоправдано наметање дужности ослобођеницима, које доводи до њиховог преоптерећивања.¹⁴⁰⁾ Чим је претор морао да интервенише у том смеру како би сачувао функцију установе ослобођеника, може се закључити да је немилосрдна пракса била прилично раширена. Овим едиктом је претор предвидео судски поступак за дуговани рад ослобођеника.¹⁴¹⁾ Све наведено говори и да верност није био једини квалитет који је погодовао нечијем ослобађању, већ и марљивост и вештине у обављању битних послова.¹⁴²⁾

Положај ослобођеника се може потпуније сагледати из Гајевог излагања о судбини добара либертина. „Раније беше допуштено ослобођенику да некажњено не помене свог патрона у тестаменту. Јер се по Закону XII таблица патрон позива на наслеђе ослобођеника само ако је овај умро без тестаента и није оставио ни једног сопственог наследника...“¹⁴³⁾ Ово је касније промењено. Само су рођена деца ослобођеника могла спречити патрона да наследи његову имовину.¹⁴⁴⁾ Међутим, патрона од наслеђа може потпуно одбити само то ако је либертин за собом оставио најмање троје деце.¹⁴⁵⁾

6. СЛОБОДА САМО ПОКОРНОМ ЧОВЕКУ

Римска империја је прво довлачила огромну масу робова, а затим су неки од њих (марљиви, вешти и највернији или патер фамилијасу или императору) и формално ослобађани из ропства и постајали римски грађани. Римљане су ослобођеници занимали само као добри и стручни радници, или доказани војници, а никако као неко ко треба да се активно бави политиком. Проблему асимилације се приступало из перспективе империји познатих појмова. Делом је решаван тамо где он по природи ствари и почиње, у породици и управо тај део има специфичну тежину. Зато је посебна пажња посвећена управо даривању римског грађанства од

140) D. 38. 1. 2. пр.

141) D. 38. 1. 2. 1.

142) То на убедљив начин приказује параграф о ослобођенику лекару, D. 38. 1. 26. Ту се види да је патрон који се бави истом делатношћу могао да захтева од ослобођеника да не обавља самосталну праксу већ да настави да му помаже.

143) Гај, *Institucije*, превео Obrad Stanojević, Nolit, Београд, 1982, стр. 179-181. Латински текст Гајевих праграфа коришћен према редакцији која се налази у наведеној књизи.

144) G. 3. 41.

145) G. 3. 42. Јовановић сматра да је Август својим законодавним интервенцијама настојао да и код либертина, са статусом римских грађана, подстиче рађање, вид. Мила Јовановић, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, нав.дело, стр. 154-155.

стране једног приватног лица, власника роба. Од традиционалне породице је Рим почињао и враћао јој се не само у овом случају, него и када је реч о установљењу нове императорске политичке и правне власти. Та породична традиција је остала неизбежна пупчана веза сваког појединца и римске политичке заједнице, са друге стране. Та врста везе свакако није безлична као што је то модерни концепт грађанства. Ма колико то чудно звучало, али ослобођени роб је претрпео, условно речено, неку врсту асимилације преко породичног огњишта свога патрона. Ако је добар породици, добар је и друштву. Са тако изведеним закључком се сасвим лепо уклапа запажање Пола Вејна које он износи приликом анализе природе празника и представа у античком Риму: „...антички град био је конкретан колектив, који је спајао појединце од крви и меса, љубитеље задовољства, а не само апстрактне грађане, који могу бити замењени и који имају само обавезе“.¹⁴⁶⁾

Никакви алтруистички разлози нису утицали да се бившем робу додељује римско право грађанства. То је чињено зарад патронских интереса. При том се не ради само о имовинској користи патрона. Која је сврха Августових интервенција у ову материју? Па, изгледа да је то потреба да се само мало усмери пракса ослобађања и предупредне неки олаки поступци власника робова. Августове интервенције нису такве природе да отежавају ослобођења и стицања римског грађанства. Он их је чак подстицао, понекад и против воље патрона. Како је расла улога императора тако је он настојао да пређе чак и породичне прагове и да наткрили и овлашћења њихових патер фамилијаса. Радио је са туђим робовима нешто слично ономе за шта је Цицерон оптуживао Клодија да су његове намере.

ЛИТЕРАТУРА

- Вејн Пол, *Грчко-римско царство*, Светови, Нови Сад, 2006.
- Вујовић Огњен, „Император као отац политичке заједнице, контролом паганских ритуала и њиховим наметањем против хришћанства“, *Црквене студије*, Центар за црквене студије Ниш, 14/2017.
- Вујичић Немања, „Ропство као порок у беседама Диона из Пруссе“, *Истраживања* 24/2013 doi:http://dx.doi.org/10.19090/i.2013.24.41-19.
- Јовановић Мила, „Ослобођеници (*libertini*) у доба Октавијана Августа“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, XLVI/2005.

146) Пол Вејн, *Грчко-римско царство*, нав. дело, стр. 518.

- Кнежевић Милош, *Неизвесни прелазак – демократија и транзиција*, Институт за политичке студије, Београд 2012.
- Машкин Н. А., *Историја старог Рима*, седмо издање, Научна књига, Београд, 1991.
- *Оксфордска историја римског света*, Слио, Београд, 1999.
- Цицерон, *Беседа за Милона*, приредио и превео Војин Недељковић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1998.
- Berger Adolf, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 43, No. 2 (1953).
- Borstin Danijel Dž., *Svet traganja*, Geopoetika, Beograd 2003.
- Bujuklić Žika, *Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 2012.
- *Corpus Iuris Civilis*, volumen primum, *Institutiones*, recognovit Paulus Krueger, *Digesta*, recognovit Theodorus Mommsen, Berolini, Weidmannos, 1889, доступно и на следећој интернет адреси: <https://archive.org/stream/corpusjuriscivil01krueuoft#page/n5/mode/2up>.
- Gaj, *Institucije*, превео Obrad Stanojević, Nolit, Beograd, 1982.
- Judith Evans Grubbs, „Between Slavery and Freedom: Disputes over Status and the Codex Justinianus“, *Roman Legal Tradition*, 9/2013.
- *Justinijanova Digesta, prva knjiga*, превео Antun Malenica, Službeni glasnik, Beograd, 2003.
- Koops Egbert, “Second-Rate Citizens: Junian Latins and the *Constitutio Antoniniana*”, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 19/2012.
- Marko Tulije Ciceron, *Besede*, uvod, превод и beleške mr Boris Pendelj, Mono & Manana, Beograd, 2004.
- *Norma i odluka, Kral Šmit i njegovi kritičari*, превео Danilo N. Basta, izbor i предговор Slobodan Samardžić, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- *Srpsko latinski i latinsko srpski rečnik*, приређивач Alba Avis, JRJ, Zemun, 2001.
- Wacke Andreas, „Freedom of Contract and Restraint of Trade Clauses in Roman and Modern Law“, *Law and History Review*, Vol. 11, No. 1 (Spring, 1993).
- Weaver P. R. C., „Social Mobility in the Early Roman Empire: The Evidence of the Imperial Freedmen and Slaves“, *Past & Present*, 37/1967.

Ognjen Vujovic

ASSIMILATION AND THE CITIZENSHIP

Extension and expansion of family and of the roman commonwealth as the two inseparable and complementary processes

Resume

The subject of this paper is the legal framework of ancient Rome concerning the liberation of slaves and, in particular, the conferment of Roman citizenship (*civitas*) to those persons. It's about the liberation of slaves by private person, it's owner. It seems that it is useful to see how the problem of assimilation of these people (slaves as foreign workers) approached by one so distant empire. It's recipe has been successfully applied and modified for centuries. It can be concluded that the freedmen interested Romans only as a diligent and skilled workers and good soldiers for emperor, and not as one who should be actively involved in politics. Concerning the problem of assimilation, it is partly solved where it actually begins in the Roman family and through the Roman family. Therefore it has a specific gravity. Such a slave has first had to prove himself to the head of the family and due to be accepted as a free Roman citizen. Thus, this institution was not created by any altruistic reasons for the former slave to become a citizen. But, it was for the sake of the interests of patrons and of the Roman commonwealth.

These conclusions are reached through an analysis of sources with the help of historical, legal, linguistic and sociological methods.

Key words: *libertini*, roman citizenship, assimilation, roman family, *lex Aelia Sentia*.

Сања Стошић

*Факултет за дипломатију и безбедност,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“*

**ШПАНСКИ ФИЛИПИНИ КАО ТАЧКА
СУСРЕТА ЛОКАЛНОГ И ГЛОБАЛНОГ**

Сажетак

Вођена циљем ка успостављању прекоокеанске базе на Истоку, шпанска монархија окренула се духовном покоравању Филипина и у периоду од XVI до XIX века Шпанија и Мексико извршили су јак утицај на културни идентитет Филипина. Заправо, већ током XVI века дошло је до корених промена у друштвеном уређењу Филипина, а сам колонизаторски дискурс обележио је синкретизам филипинске традиционалне културе, азијских и хиспанских културних елемената. Прожимањем локалних и колонизаторских културних пракси Манила се развила као мултикултурални центар прекоокеанске трговине, а филипински идентитет дубоко је обележила синергија Истока и Запада. Да би представили природу шпанске колонијалне управе на Филипинима, историјско-прегледним методом извршили смо анализу аутохтоног уређења Филипина и дали општи приказ развоја колонијалних Филипина. Такође, у светлу поменутог настојања, посебну пажњу посветили смо феномену политичке моћи који је у већини локалних развијених приобалних заједница карактерисала дијалектика подређености и надређености.

Кључне речи: Филипини, Шпанија, хиспанизација, Манила, политичка елита, културни идентитет.

1. УМЕСТО УВОДА

У жељи да прошири свој утицај на Далеком истоку, Шпанија је током XVI века организовала више поморских експедиција, али је тек са доласком Фердинанда Магелана (Ferdinand Magellan) 1521. на острво Цебу открила бројна острва у Пацифику, успоставивши тако контакт између Европе и Азије. Међутим, колонизацију Филипина, који су као продужетак Индија стављени под управу вицекраљевства Нове Шпаније (Мексика), започео је Мигел де Легаспи (Miguel de Legazpi) 1565. године који је 1571. године освојио Лузон и основао Манилу као престоницу Филипина.

Још у првом миленијуму нове ере преко Јужног кинеског мора одвијала се међународна трговина, а Филипински архипелаг био је најисточнија тачка широке трговинске мреже између Кине, Југоисточне Азије, Индије и Арабије.¹⁾ Осим развијене регионалне трговине на подручју од Лузона до Минданаа и трговине између локалних острва и суседних земаља, пре доласка Шпанаца на Филипинима је била развијена бродоградња, рударство, израда металног оруђа, оружја итд. Развијеност биодиверзитета на Филипинима условила је специјализацију у области производње, доприневши сарадњи између становника планинских и низијских предела, али и великих држава Југоисточне Азије и моћне Кине. На тај начин, азијски утицај је створио подлогу за културолошку хибридноћ филипинског друштва, док је друштвено-политичка еволуција уследила као природан резултат сарадње урођеничких поглавиштава и народа из другачијих културолошких и политичко-економских миљеа. Захваљујући контактима између ловаца-сакупљача и заједница оријентисаних ка систему земљорадње *сеци-спали-посади*,²⁾ па све до пољопривредно развијених низоземских друштава, све филипинске заједнице биле су део друштвено-политичких структура великих равничарских насеобина.³⁾

Међутим, у својим анализама шпански аутори су често трагали за традиционалним обликом државног уређења, а улогу филипинског поглавара изједначавали су са фигуром краља. Насупрот

1) William Henry Scott, *Prehispanic source materials for the study of Philippine history*, New Day Publishers, Quezon City, 1984.

2) Реч је о тзв. *slash and burn* агркултури заснованој на систему добијања обрадивог тла тим поступком.

3) Laura Lee Junker, *Raiding, Trading, and Feasting: The Political Economy of Philippine Chiefdoms*, University of Hawaii Press, Honolulu, 2000, pp. 16-17.

томе, схвативши да је власт сваког поглавара локалног карактера и у сталној колизији са осталим главешинама, Шпанци су често погрешно закључивали да у филипинским заједницама није ни било правих владара, као ни религије. Истовремено, многи аутори занемарили су чињеницу да су културолошке особености Филипина махом заједничке и другим друштвима Југоисточне Азије као део ширег друштвено-политичког миљеа.

1.1. Друштвено уређење и појам моћи у прехиспанским Филипинима

Извори важни за проучавање прехиспанских Филипина датирају још с краја првог миленијума нове ере⁴⁾ и део су широке лепезе различитих културолошких матрица (малајских, кинеских, европских), па је аутохтоно филипинско друштвено уређење неопходно анализирати из више перспектива. Географска разуђеност архипелага условила је дифузно насељавање становништва, а пловидба је била једини начин комуникације између удаљених насеобина или барангаја (*barangay*). Најчешће су се барангаји налазили у близини мора, река или језера као главних комуникационих канала и извора хране или у приобалним областима као центрима трговине, а мањи део становништва живео је у планинама. Барангаји су настајали удруживањем породица⁵⁾ између којих се одвијала међуострвска трговина, док је друштвени систем почивао на принципу таласократије у оквиру које су барангаји функционисали као аутономна друштва.⁶⁾ Међутим, мотивисани разним интересима, понекад су барангаји склапали пактове, уједињујући се под једним вођом.⁷⁾ Територија барангаја припадала је делимично

4) Elizabeth A. Bacus, "Later prehistory of the Philippines: colonial images and archaeology", *Archaeology International*, 2, 2012, pp. 44-54.; Masao Nishimura, "Long Distance Trade and the Development of Complex Societies in the Prehistory of the Central Philippines — the Cebu Archaeological Project: Basic Concept and First Results", *Philippine Quarterly of Culture and Society*, 16/2, 1988, pp. 107-157; Laura Lee Junker, *Raiding, Trading, and Feasting: The Political Economy of Philippine Chiefdoms*, нав. дело, стр. 123.

5) Постоје различите процене величине барангаја (од 20 до 30 или од 50 до 100 породица). Renato Constantino, *The Philippines: A Past Revisited*, Tala Pub. Services, Quezon City, 1975, p. 29.

6) Барангај се не може поредити са модерним заједницама јер његове насеобине нису компактне. F. Landa Jocano, *The Philippines at the Spanish contact: some major accounts of early Filipino society and culture*, MCS Enterprises, Manila, 1975, p. 108.

7) Grace Estela C. Mateo, *The Philippines: story of a nation*, Center for Southeast Asian Studies, School of Hawaiian, Asian and Pacific Studies, University of Hawai'i at Manoa, Honolulu, Hawai'i, 2001, p. 29

породицама које су је насељавале, а остатак земљишта био је заједничка својина.⁸⁾ Како је породица била основна јединица друштва, постојао је закон који је налагао изузетно поштовање старијих и родитеља.⁹⁾ Суштински, прехиспанско друштво фаворизовало је аристократију и, будући да су мештани сами бирали војну и политичку елиту, донекле је подсећало на монархистичко, али и демократско друштво. Међутим, овај тип владавине није био ни монархистички ни демократски, јер нити је народ нити монарх управљао заједницама, већ главешине које су поданици звали *maguinoos* или *datos*. Сам друштвени поредак био је веома специфичан и почивао је на мрежи међузависности у којој су припадници нижих класа били вишеструко подређени. Ипак, статус потлачених био је такав да је увек постојала одређена могућност померања на друштвеној лествици.¹⁰⁾ Иако је поглавар барангаја управљао заједницом, његова власт била је ограничена традиционалним законима, а упркос наследном статусу, зависила је од његових способности битних за опште добро заједнице. Стога је, за разлику од класних друштава у модерном смислу, поглавар био извршни, судски, војни и обредни вођа, али је у већини случајева настављао да ради и да привређује за себе и своју породицу. У том смислу, вођа није постојао независно од народа, већ је као највећи ауторитет и сам на изванредан начин био подређен заједници која му је служила. Иако није постојало јединствено политичко уређење и различити народи су поштовали различите обичаје, већина раних историчара сматра да су урођенички закони били униформни и да су се ослањали првенствено на традицију и обичаје предака.

Током владавине вођа се суочавао са различитим изазовима и савлађујући их доказивао је својим поданицима подобност да буде предводник заједнице. Понекад, након његове смрти дешавало се да они који су се надали да ће наследити место вође наставе да га обожавају као поштованог претка, иако нису његови биолошки потомци. У таквом окружењу било је тешко успоставити династички владарски континуитет јер син није увек поседовао неопходне

8) William Henry Scott, *Barangay sixteenth-century Philippine culture and society*, Manila, Philippines, Ateneo de Manila University Press, Quezon City, 1994, pp. 136-136.

9) George A. Malcolm, *Government of the Philippine Islands: Its Development and Fundamentals*, Nabu Press, 2012, pp. 35-36.

10) Таква социјална мобилност омогућавала је да се слуга уздигне до нивоа вође. Landa Jocano, *The Philippines at the Spanish contact: some major accounts of early Filipino society and culture*, нав. дело, стр. 97.

владарске врлине нити храброст коју је имао његов отац, па је моћ предака могла да буде пренета на било кога ко је имао одговарајуће способности. Осим тога, како је свака заједница била самодовољна, сваки вођа био је окренут сопственој надмоћи и стално се такмичио са осталим вођама, што је од њега захтевало дипломатске вештине и упућеност у активности својих ривала. Формирање насеобина у близини река омогућавало је не само изворе хране него и главне транспортне путеве којима су заједнице у подножју планина биле спајане са заједницама узводно. На тај начин, формирање насеобина у подножју планина омогућавало је контролу уласка робе која се превозила узводно. Ипак, да би успоставио доминацију свог барангаја и у односу на супарнике стекао превласт над регионалном трговином, вођа је морао да буде кадар да развије друштвену мрежу путем мобилизације сродничких веза. Са друге стране, интензивна трговина која се одвијала у луци вођиног барангаја доприносила је увећању његовог богатства и угледа. Као најважнији локални трговац и онај који је обезбеђивао сигурност луке, робу и провизије за трговце, вођа је директно профитирао од лучких такси и, као политичка фигура, уз подршку оружане силе узимао је данак од трговаца. Регионални произвођачи који су поседовали пиринач, зачине, сандаловину, и сл., били су дужни да достављају робу у вођину луку која је тако привлачила стране и имућне трговце. Захваљујући томе, породице неких вођа стекле су аристократски статус и живеле су богато, награђујући своје следбенике. Међутим, било да су се ове насеобине развиле као велики лучки градови или као субрегионална средишта, поредак заједница којима је владао *datu* искључиво је почивао на пријатељским и брачним односима које је вођа одржавао. Овакви односи били су хијерархијске структуре у којој је на челу био вођа коме су остали становници били дужни да редовно исплаћују данак, учествују у ратним походима и одржавању инфраструктуре.¹¹⁾

На основу економских, еколошких, социјалних и политичких разлика између филипинских народа, све друштвене заједнице пре-хиспанских Филипина могу да се поделе у четири групе: 1) оне у којима није било класних разлика – *clasless societies*; 2) оне у којима се издвајала ратничка елита – *warrior societies*; 3) оне у којима су се издвајали имућни, тј. мања плутократска друштва – *petty*

11) *Друштвену масу* или тзв. обичне људе (*tao*) чинили су фармери, рибари и занатлије који су били у вазалној зависности спрам вође и припадника више класе и често су један део живота проводили у дужничком ропству. Исто, стр. 30.

plutocracies; 4) оне у којима је у правом смислу речи постојала владајућа елита – *principalities*.¹²⁾ Тако је нпр. Негритосима (Мангијанаца из планина Миндора, Сулодима са Панаја, Батацима са Палавана и другим тамнопутим народима Лузона, Негроса и Минданаа) био стран било какав облик економско-политичке организације, а својствен егалитаристички и ловачко-сакупљачки или земљораднички начин живота. Са друге стране, у заједницама Маноба, Субаноца, Иснега, Тингијанаца, Багобонарода и др., постојала је јака потреба за учешћем у организованим осветничким или освајачким походима заснованим на веровању у коме су питања правде, казне и освете била узрочно-последично повезана. У неким локалним заједницама се на основу надмоћи стечене рођењем или имовином издвојила класа богатих људи који су имали друштвено-политички утицај и могућност да организују церемоније од општег значаја. Владавина ове класе била је локалног карактера и развијена само у централним Кордиљерима северног Лузона где су се њени припадници називали *kadangyan* или *baknang*. Поменути статус могао је да се наследи или добије захваљујући организовању престижних гозби током којих су жртвоване животиње да би се заједници указала част и њени чланови нахранили. У оквиру ових плутократских заједница не само да су сви носиоци повлашћеног статуса наслеђивали одређене привилегије и обавезе извршавања ритуала него су и они који су учествовали у извршењу церемонија имали престижан положај. Плутократе су заузеле обрадиве површине на најузвишенијим деловима острва, а од доступности воде овим површинама зависио је број изграђених терасастих поља. Поља су углавном била мала, раштркана и тешко приступачна, па је њихова обрада захтевала удруживање различитих група било на основу сродничких веза било на основу пребивалишта.

У случају трошкова насталих услед несрећних околности (болести, смрти, невремена и неуспешне жетве), пиринчана поља су стављана под хипотеку или су продавана. У провинцији Ифугао и Бенгет овакав профит служио је као капитал на основу кога су се развијале зеленашке камате, а одговорност за дугове преносила се на наследника, што је погодно јачању статуса потчињених. Друштва оформљена око терасастих пиринчаних поља обухватала су становништво организовано у заједницама од 800 до 2.000

12) William Henry Scott, "Class Structure in the Unhispanized Philippines", *Philippine Studies*, Internet, <http://www.philippinestudies.net/ojs/index.php/ps/article/view/4051>, 14/09/2014

људи, али су обрасци насељавања били веома различити. Тако нпр. у провинцији Ифугао од пет до десет здружених кућа представљало је типичну појаву, али су се оне обично налазиле у видокругу неколико сличних кластера, док су у Бонтоку заједнице сличне величине биле веома компактне и већина домаћинства била је једна поред других, а њихова организација је била толико урбана да су политички чинила различите округе сачињене од 10 до 15 кућа са ритуалним и правосудним окружним центрима, званим *ator*. Насупрот томе, образац насељавања у Бенгету осцилирао је између два претходно поменутог модела, са тенденцијом дивергенције сразмерно удаљавању од приобалног појаса. Ипак, оно што је заједничко свим овим друштвима јесте чињеница да ниједна од насебина или кластера није имала одређеног вођу или поглавара.

2. РАЗВОЈ КОЛОНИЈАЛНИХ ФИЛИПИНА

Подизање Маниле као престонице било је засновано на Легаспијевом уверењу о немогућности Шпанаца да се укључе у трговину зачинима у којој су у то време Португалци предњачили. Истовремено, овај чин био је израз Легаспијеве жеље да спроведе колонизацију као културолошки процес који подразумева настанак нове културне матрице.¹³⁾ На тај начин, од почетка колонијалног периода Манила се издвојила као шпанско упориште и већина хиспанског становништва населила се унутар градских зидина манилског утврђења (*Intramuros*) или у њиховој близини. Како на Цебуу тако и у Манили, досељеници су углавном долазили из Мексика, одакле је пристизала и помоћ за освајачке експедиције. Проналазак повратне руте преко Пацифика омогућио је Шпанији да преко Севиље и Акапулка развије праву глобалну економску мрежу захваљујући галеонима који су пловили натоварени робом из Кине, Индије и других оријенталних земаља или из Америке и Европе.¹⁴⁾ До 1576. године устаљена је поморска рута ове трговине која је више од три века (1565–1815) била замајак економског живота Филипина.¹⁵⁾

13) Rafael Bernal, *México en Filipinas estudio de una transculturación*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1965, pág. 62.

14) На путу од Филипина до Мексика ова рута названа је по галеонима из Маниле (*los galeones de Manila*) или кинеским трговачким бродовима (*las naos de China*), док је пут од Мексика до Филипина назван по бродовима из Акапулка (*las naos de Acapulco*).

15) María Lourdes Díaz-Trechuelo, *Filipinas, la gran desconocida (1565-1898)*, нав. дело, стр. 153–156.

Још приликом првог сусрета са Филипинцима Шпанци су повезали ширење вере са демонстрацијом војне моћи, чиме су оставили јак утисак на локално становништво. Ширење шпанске колоније у низијама Лузона и области Висаја подазумевало је удружену војну и мисионарску акцију која је трајала деценијама. Међутим, у једном од најмултикултуралнијих градова шпанског краљевства шпански досељеници чинили су мањину. Иако су Филипини значајно били део шпанског краљевства, удаљена колонија зависила је од кинеских и јапанских производних и организационих капацитета.¹⁶⁾ Сама Манила, која је била центар кастиљанске колоније и налазила се у средишту глобалне трговинске мреже формиране крајем XVI и почетком XVII века, била је знатно насељенија азијском популацијом него хиспанском и имала је посебне делове града за азијске досељенике – кинески *parian* и јапански *dilao*.¹⁷⁾

У походу на Филипине шпански мисионари (доминиканци, фрањеваци, августинци, језуите и реколети) су себе доживљавали као Христове војнике на путу „спиритуалног освајања“, односно ослобађања урођеника од тираније паганизма, што је заправо било оправдање за примену силе, мада је то била реткост јер су пре мисионара енкомендероси већ поставили темеље за усвајање хришћанства. Да би свега пар стотина свештеника преобратило пола милиона Филипинаца насељених у малим кластерима у близини пиринчаних поља, било је неопходно груписати становништво у компактна села. Иако су током 1580–1590 постављени темељи за формирање села по угледу на она у Мексику и Перуу, овај процес је на Филипинима текао споро јер су се урођеници тешко одвајали од својих домова и поља.¹⁸⁾ Ипак, подучавајући урођенике катехези на тагалугу, усвајање католичанства текло је спонтаније, а жупници су вршили сталну верску обуку у урођеничким жупама (*cabeceras*) и њима припојеним сеоским насељима (*visitas*), спремајући и неке

16) Кинески местаци (*sangleyes*) држали су монопол над градским услугама, обезбеђивали храну за житеље Маниле и производили гадеробу скројену по последњој шпанској моди. Han-Sheng Chuan, *The Chinese Silk Trade with Spanish America from the late Ming to the Mid-Ch'ing Period*, S.I.?, 1973, p. 249.

17) Сања Стошић, „Филипини у шпанско колонијално доба: више од границе ка Азији“, *Контексти*, (Ивана Живанчевић Секеруш, Кристина Ившић, Маја Бјелица et al.), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2014, стр. 986–987.

18) За Филипинце који су били усмерени ка лову и риболову и обради пиринчаних поља, сеоба је била претња за одржив *друштвени развој*.

од парохијана за одржавање катехезе. Подучени ђакони (*fiscales*)¹⁹⁾ имали су важну улогу не само као нови учитељи доктрине него и као помоћници. Ипак, некадашња веровања нису лако уступала место новим.²⁰⁾ По угледу на амерички модел, локалном становништву као вазалима од почетка је наметнуто плаћање краљевског данка (*tributo real*),²¹⁾ а касније и обавезе служења (*los polos* и *las bandalas*).²²⁾ Током реорганизације прехиспанског друштва призната су права филипинске класе *principalía* тако да су у новим градовима (*reducciones*) Шпанци задржали стару административну јединицу *barangay* на челу са поглаваром (*cabeza de barangay*)²³⁾ овлашћеним да врши наплату у свом дистрикту (*cabecera*) и повлашћеним низом привилегија.²⁴⁾ Као тело које је контролисало рад барангаја, формиран је до тада непостојећи управни орган оличен у лику гувернера Индија (*gobernadorcillo—capitán*)²⁵⁾ који је временом постао највиша цивилна власт са административно-судским овлашћењима, а помагали су му различити сарадници бирани од стране истакнутих поглавара. Такође, колонијални режим донео је Филипинцима развијен судски систем, па се у случајевима који

19) Током XVII века *fiscales* су организовали и надгледали одржавање катехезе и наговарали су остале урођенике да долазе на мису и часове веронауке. John Leddy Phelan, *The Hispanization of the Philippines: Spanish aims and Filipino responses, 1565-1700*, University of Wisconsin Press, Madison, 1967, p. 59.

20) Када су желели да прикрију вршење паганских ритуала Филипинци су поштовали завет ћутања, а онај који би открио тајну био би проглашен цинкарошем. John Leddy Phelan, *нав. дело*, стр. 81.

21) *Tributo real* је износио осам реала чију је вредност у зачинима, храни, племенитим металима или кроз пружање услуга морала да плаћа свака породица. Касније, порез се увећао за два реала, а 1590–1593 дозвољено је да се исплаћује новцем.

22) *Los polos* су биле услуге које су староседеоци пружали клеру и градоначелницима, а односиле су се на обављање јавних радова и у време сукоба подразумевале су обавезу веслања. *Bandala* обавезе подразумевале су трговачке активности. Julia Celdrán Ruano, *La configuración del sistema jurídico hispano en las Islas Filipinas: orígenes y evolución (siglos XVI-XVIII)*, Internet, <http://revistas.um.es/analesderecho/article/view/117981>, 28/ 01/ 2017

23) Преостали део вишег сталежа чиниле су три специјалне судије задужене за рад полиције, сетву и узгој стоке; неколико министара правде задужених за рад правосудних органа и локалне самоуправе; један виши поручник са највише осам помоћника; неколицина шерифа, војника и локалних чувара. María Dolores Elizalde Pérez-Grueso, *Repensar Filipinas: política, identidad y religión en la construcción de la nación filipina*. Edicions Bel-laterra, Barcelona, 2009, pág. 56.

24) Поглавари нису плаћали порез, имали су мања задужења у цркви и били су шефови локалних канцеларија.

25) Дужност магистрата односила се на управљање унутрашњим пословима и обављање различитих административних задатака, попут спровођења закона или председавања судским процесима мањег значаја. María Dolores Elizalde Pérez-Grueso, *нав. дело*, стр. 55.

се нису косили са принципима шпанско-хришћанског морала, административни апарат ослањао на обичајно право Филипина, док се у кривичним поступцима и грађанским споровима изузетим од обичајног права примењивало класично римско право.

Филипинска политичка елита настојала је да обезбеди протекцију пароха пружајући услуге и донирајући материјална средства неопходна за рад и опстанак локалних цркава. Заузврат, свештеници су давали филипинском племству посебно место и штитили су га од злоупотреба које су чинили представници градске власти у Манили. На тај начин, представници клера деловали су као оличење колонијалне силе и престижа коме су припадници филипинске елите тежили. Другим речима, са развојем колонијалног државног апарата дошло је до преображаја прехиспанске више класе која је постала подређена свештенству. Како је филипинско племство на основу наследног права индиректно задржало статус политичке елите, некадашњи поглавари морали су да се боре да задрже статус локалних вођа. Један од начина да очувају легитимитет који им је Црква одузела био је да искажу своју снагу путем спонзорирања прославе свеца заштитника.

Почетком XIX века странци који су долазили у Манилу сматрали су да је живот унутар Интрамурса досадан и да је Бинондо, који је био трговински центар у коме су живели богати кинески местици и урођеници, много живље и занимљивије место. Са многобројним кинеским радњама, великим тргом, шеталиштем и луксузним кућама у централним улицама, Бинондо је био један од најпрометнијих делова престонице. Такође, после отварања Суецког канала 1869. године многи Шпанци су имигрирали на Филипине. Ипак, како су се Британци и Кинези наметнули као главни увозници и извозници на тржишту, било је мало прилика за Шпанце који нису располагали капиталом нити су имали развијен предузетнички дух. Овакво маргинално учешће Шпанаца у економском животу Филипина потврђује и неформални назив Филипина који су у овом периоду били познати као англо-кинеска колонија у којој су шпанско богатство и моћ били у мисионарским рукама, мада су најзначајније приходе остваривала мала имања под контролом нове урођеничке елите на којима су се гајили усеви за извоз.²⁶⁾

26) Верски редови контролисали су поседе који су чинили 40% територија четири тагалоске провинције у околини Маниле које су снабдевале град прехрамбеним производима. Patricio N. Abinales and Donna J. Amoroso, *State and Society in the Philippines*, нав. дело, стр. 79-80.

Да би се стимулисала производња и развој локалне индустрије и трговине, смањене су царинске стопе, а странцима је 1869. год. Одобрено да купују имања и послују на Филипинима. У складу са таквом политиком, током наредних деценија страни утицај је ојачао и дошло је до консолидације тржишта. Заправо, новопробуђени међународни интерес за Азију и Пацифик покренуо је нови империјалистички талас који је почивао на јачању нових центара моћи и продору страног утицаја у Кину, што је обухватало и Филиппине. Осим тога, отварање Суецког канала и појава пароброда приближили су Европу и Азију и олакшали комуникацију са некада изолованом колонијом, а у областима где шпански утицај није био довољно јак изван колонијалног система развила се филипинска буржоаска класа оријентисана ка пласману производа тражених на иностраном тржишту. Представници филипинске буржоазije развили су директне трговинске односе са страним земљама и управо захваљујући искључивању колонијалних власти као посредника развила се аутентична филипинска економија.²⁷⁾ На тај начин, у политичком миљеу Филипина дошло је до сукоба између шпанских и креолских функционера (*criollos*).²⁸⁾ Шпански креолци су били познати као Филипинци и гајили су одбојност према шпанским придошлицама, сматрајући себе супериорнијим.²⁹⁾ Све до краја XIX века свештенство је било тампон зона између државе и грађана, а обим надлежности клера само је био знак слабе локалне самоуправе и неадекватне инфраструктуре, што је поспешивало даљи развој корупције. Такође, скоро до краја колонијалног периода основне школе надгледали су свештеници, а као и реформе у управном сектору, и промене у сфери образовног система наилазиле су на отпор свештенства које је настојало да очува своју монополистичку позицију. Међутим, подстакнуте друштвеним незадовољством почеле су да ничу бројне приватне образовне институције, тако да су у периоду до 1870. год. Филипинци заправо образовали сами себе.³⁰⁾

Током XIX века филипинска нација превазишла је фазу „културолошки неразвијених народа“ и, прошавши кроз етапу формирања нових друштвених група, имала је већ јасно издвојену елиту из које су ницале различите друштвене класе које су биле замајак у формирању филипинског националног идентитета. Временом,

27) Исто, стр. 67–68.

28) Шпанци рођени на Филипинима или америчким колонијама.

29) Исто, стр. 85–87.

30) Исто, стр. 94.

та елитна класа сачињена махом од земљопоседника и трговаца ојачала је у економско-политичком смислу, окренувши се извозно оријентисаној пољопривреди у којој главни учесници нису били Шпанци, већ амерички, немачки, британски и кинески предузетници.

2.1. Манила: пут сребра и глобализације

Intramuros је послужио као основа за формирање модерне Маниле која је од празног утврђења опасаног каменим бедема временом прерасла границе својих зидина. Следећи принципе шпанског колонијалног урбанизма усмерене ка изградњи области која ће шпанском становништву обезбедити сигурност, Манила се развијала као утврђени град који ће током више од триста година функционисати као војни, политички, трговински и образовни центар. Географски опсег економских активности манилске луке био је такав да је од свих оријенталних градова Манила била најподобнија да се развије као центар трговине са Истоком. Иако се у Европи традиционално ценио златни новац, ковнице новца у Шпанији, а касније и у Индијама,³¹⁾ преплавиле су свет пезосима са ликовима шпанских монарха који су због високог квалитета често били кривотворени.³²⁾ Међутим, доминација сребра у раној модерној светској економији била је условљена не само богатом понудом америчког тржишта већ и великом потражњом за сребром од стране Кине. Иако су током XVI века учесници у трговини галеонима имали различите амбиције, а шпанско присуство на Оријенту није било устоличено чврстом политичком позицијом, захваљујући Јужном кинеском мору као региону подобном за развој прекоокеанске трговине, удаљено шпанско краљевство ипак је задржало под својим окриљем Манилу. Утврђивањем Маниле као трговинског центра преко кога се вршила размена америчког сребра и кинеске свиле, дошло је до развоја ране модерне економске зоне и тзв. манилског система изграђеног на тржишту успостављеном на преговорима, монополистичкој и слободној трговини, триангуларној размени и мултилатералној комуникацији Кине у периоду Минг династије, Јапана Азући-Момојама и Токугава раздобља и колонијалне краљевине Шпаније.

31) Шпанија је била једина земља која је дозволила колонијама ковање новца. Антонио Домингес Оргис, *Шпанија: три миленијума историје*, Чигоја, Београд, 2003, стр. 141

32) Исто, стр. 141.

Међутим, како контакти поменутих економских актера нису били искључиво ограничени на област Маниле, већ су остваривани и преко кинеских и јапанских лука и околног океанског пространства све до Мексика, источна и југоисточна Азија постепено су постале саставни део глобалне економске мреже која се рађала у кроскултуралној трговини развијеној крајем XVI и почетком XVII века. У том смислу, развој Маниле дефинитивно је био одређен директним и индиректним утицајем Кине, Јапана и Шпаније.³³⁾

Сребро из Новог света преносило се преко Атлантика кроз Европу и након многобројних трговачких рута преко Балтика, Леванта и Рта Добре наде коначно је стизало до Кине. На тај начин, велика заступљеност на светском тржишту учинила је да шпански сребрни реал постане доминантна међународна монета,³⁴⁾ а Севиља међународни финансијски центар, док је Пацифик био алтернативна рута, односно директан пут којим је могло да се стигне од Америке до Кине. Наиме, галеон из Маниле натоварен сребром испловљавао је из Акапулка ка Филипинима где је затим товар пребациван до Кине, а количина сребра која је пристизала у Кину углавном је била далеко већа него што је било званично познато. Овако велика потражња за сребром у Кини одразила се на целокупно економско тржиште тог периода и утицала на тзв. Револуцију цена и појаву инфлације. У време независности Нове Шпаније, лука Акапулка престала је да буде додирна тачка са Истоком и за кратко време трговина се преселила у луку Сан Блас, али је 1815. Године поморски саобраћај обустављен, чиме је завршена цела једна епоха у економској историји Мексика и Филипина. Коначно, може се закључити да се трговина на Филипинима развила не само као последица новооткривене поморске руте, већ и спајања Атлантика и Пацифика, чиме је шпанско краљевство створило нови економски простор.³⁵⁾

33) Brigit M Tremml, "The Global and the Local: Problematic Dynamics of the Triangular Trade in Early Modern Manila," *Journal of World History*, 23/3, 2012, 555-586.

34) Шпански сребрни новац, посебно кованице од осам (*reales de a ocho*), користили су трговци различитих националних припадности на простору Балтика, Истока и источне Азије.

35) Javier Aguilera Rojas, *Manila, 1571-1898: Occidente en Oriente*, Ministerio de Fomento, Secretaría General Técnica, Centro de Publicaciones, [Madrid], 1998, págs. 82-85.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Да би приказали друштвено-политичку еволуцију насталу процесом хиспанизације током које су разни историјски догађаји допринели сучељавању локалног и глобалног, као трансформишућем принципу колонијалних Филипина, у раду је посвећена посебна пажња Филипинима као линији пресека различитог културног наслеђа (шпанског, кинеског, мексичког и староседелачког).

О Филипинима се размишљало као о територији погодној за јеванђелизацију Азије и инвазију на Кину. Међутим, иако су се ти планови изјаловили, Шпанци су на Филипинима препознали стратешки значај и нису желели да препусте архипелаг другим европским земљама. Упркос релативној непрофитабилности колоније, шпанска краљевина одлучила је да претвори Филипине у бастион америчког колонијалног царства и одбрамбени зид у борби против непријатељских сила.³⁶⁾ На тај начин, започета је транспацифичка етапа Филипина током које су се они развили као пут сребра и мост између Америке и Азије.³⁷⁾ Наиме, како је захваљујући рути Галеона из Маниле престоница Филипина била место сусрета култура и размене тада најтраженијих производа (свиле, зачина и племенитих метала), Манила је била тачка на којој су се укрштали путеви Истока и Запада, а сами Филипини били су „нови пут свиле“³⁸⁾ постављајући темеље за оно што ће све до средине XVIII века бити познато као „шпанско језеро“.³⁹⁾ Познати и у XIX веку као најбоља азијска лука, Филипини су били епицентар размене драгоцених добара и сматрани су дуго најважнијим светским трговинским центром.

36) Запараво, време глобализације руши националне интересе и свако гледа себе. Надежда Гудељ, „Ново сагледавање нације у светлу глобализма“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 3/2015, стр. 252.

37) María Dolores Elizalde Pérez-Gruoso, *Repensar Filipinas: política, identidad y religión en la construcción de la nación filipina*, нав. дело, стр. 50, 52–53.

38) Antonio García-Abásolo, *Murallas de piedra y cañones de seda: chinos en el Imperio español (siglos XVI–XVIII)*, Universidad de Córdoba, Córdoba, 2012.

39) Манила је била логистичка база за цео Оријент и медијатор преко кога се Кина снабдевала сребром, Јапан и Америка свилом, колоније намирницама и робом, а Европа зачинима и луксузним артиклима. Luis Laorden Jiménez, *Navegantes Españoles En El Océano Pacífico: La Historia De España En El Gran Océano Que Fue Llamado Lago Español*, L. Laorden, Madrid, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

- Abinales P. N., & Amoroso D. J., *State and society in the Philippines*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2017.
- Bacus Elisabeth A., “Later Prehistory of the Philippines: Colonial Images and Archaeology”, *Archaeology International*, Vol. 2, 2012, p. 54.
- Celdrán Ruano Julia, “La configuración del sistema jurídico hispano en las Islas Filipinas: orígenes y evolución (siglos XVI-XVIII)”, *Anales de Derecho*, [S.l.], v. 27, p. 28-65, dic. 2009. Internet, <http://revistas.um.es/analesderecho/article/view/117981>, 28/ 01/ 2017
- Chuan Han-Sheng. *The Chinese Silk Trade with Spanish America from the Late Ming to the Mid-Ch'ing Period*. S.l.?, 1973.
- Constantino Renato, *The Philippines: A Past Revisited*, Tala Publishing Servies, Quezon City, 1975.
- Díaz-Trechuelo Spinola M. L., *Filipinas: La Gran Desconocida (1565-1898)*, EUNSA, Pamplona, 2001.
- Dominges Ortis Antonio, *Španija: Tri milenijuma istorije*, Čigoja, Beograd, 2003.
- Elizalde Pérez-Grueso M. D., *Repensar Filipinas: Política, Identidad Y Religión En La Construcción De La Nación Filipina*, Edicions Bellaterra, Barcelona, 2009.
- Flynn Dennis O, and Arturo Giraldez, *Born with a “silver Spoon”: World Trade’s Origin in 1571*, All-U.C. Group in Economic History, Pasadena, Calif, 1994.
- García-Abasolo Antonio. *Murallas de piedra y cañones de seda: chinos en el Imperio español (siglos XVI–XVIII)*. Universidad de Córdoba, Córdoba, 2012.
- Gudelj Nadežda, „Novo sagledavanje nacije u svetlu globalizma“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd, br. 3/2015, str. 249-259.
- Junker Laura L. *Raiding, Trading, and Feasting: The Political Economy of Philippine Chiefdoms*. University of Hawaii Press, Honolulu, 2000.
- Jocano F. Landa, *The Philippines at the Spanish contact: some major accounts of early Filipino society and culture*, MCS Enterprises, Manila, 1975.
- Laorden Jiménez L., *Navegantes Españoles En El Océano Pacífico: La Historia De España En El Gran Océano Que Fue Llamado Lago Español*, L. Laorden, Madrid, 2013.
- Malcom George A., *The government of the Philippine Islands its development and fundamentals*, Nabu Press, 2012.
- Mateo Grace E. C. *The Philippines: Story of a Nation*, Center for South-east Asian Studies, School of Hawaiian, Asianand Pacific Studies, University of Hawai‘iat Manoa, Honolulu, Hawai‘i, 2001.
- Phelan John L., *The Hispanization of the Philippines: Spanish aims and Filipino responses, 1565-1700*, University of Wisconsin PressMadison, 1967.

- Reid A., *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680*. Yale University Press, New Haven, 1988.
- Scott William H., *Prehispanic Source Materials for the Study of Philippine History*, New Day Publishers, Quezon City, 1984.
- *Barangay sixteenth-century Philippine culture and society*, Manila, Philippines, Ateneo de Manila University Press, Quezon City, 1994.
- „Class Structure in the Unhispanized Philippines”, *Philippine Studies: Historical and Ethnographic Viewpoints*, 27(2), 137–159.
- Stošić Sanja, „Filipini u kolonijalno doba: više od granice ka Aziji“, *Konteksti*, (Ivana Živančević Sekeruš, Kristina Ivšić, Maja Bjelica et al.), Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2014, str. 979–993.
- Tremml Brigit M., “The Global and the Local: Problematic Dynamics of the Triangular Trade in Early Modern Manila,” *Journal of World History*, 23/3, 2012, 555-586.

Sanja Stosic

THE SPANISH PHILIPPINES AS THE INTERSECTION OF THE LOCAL AND THE GLOBAL

Resume

When it comes to the level of social development before the Spaniards we can only speak of cultural diversity of the Philippines in terms of the civilization level because, as other Southeast Asian cultures, the culture of the Philippines must be analyzed only in the realm of parameters of its own evolution. The pre-colonial Filipinos had the barangays as administrative units of government, which functioned much like a relatively small communities or city-states. However, the native population (Tagalog, Bisaya etc.) had its own culture and lifestyle no inferior than to that of other cultures. The cultural matrix and Filipino's belief system were tightly bonded to the hierarchical management model in which the pre-colonial barangays represented loyalty to a particular *datu*. The *principalia* was the class that constituted a birthright aristocracy with claims to respect, obedience and support from those of subordinate status. Those carefully defined and nuanced differences in subordination level are crucial for the understanding of the premodern Philippines as well as of Southeast Asian culture.

As opposed to the pre-colonial aristocracy, the members of the upper class were more numerous, influential and suited to facilitate the birth and conservation of the oligarchy of local government, so we can conclude that the Western influence was rather indirect and limited. When Spain was dominant and the Philippines were ruled by it via Mexico, the subject of the Silver Way initiated the early modern trade between Asia and Spanish America and Europe. With Manila as the entrepot that served as the start of the intercontinental chain of commerce and the transpacific Galleon trade, the milled Spanish dollar became the most accepted currency in the world. Trade in Manila was primarily controlled by Chinese merchants (*Sangleyes*) who exchanged Asian products (mostly silk and porcelain goods) for silver. Over the course of the 18th century, these were joined by the ships of European countries that established themselves in the region. By studying the birth of the global world, economic historians have pointed out the importance of the Asia-Spanish Transpacific trade in shaping the global economy of the early modern era. In this sense, it is possible to accept the use of the term “Pacific Rim” as the label for the Asian-Pacific Spanish Empire. This fact determined the social and economic development of Southeast Asia in the period from the 15th to the 17th century. In fact, recent studies of the region have certainly pointed out that fundamental changes in the field of material culture have occurred due to significant changes in lifestyle and structural assimilation into the European institutional framework.⁴⁰⁾

Despite the fierce opposition from religious orders, during the 19th century the Philippine economy and public administration suffered a radical change. Due to the enterprising Chinese mestizos who until 1876 already accounted for about 23% of total Malay Filipinos (*indios*) and mestizos, instead of religion and ethnicity the professional status became a sign of social identity. Marriages between Chinese mestizos and Malay Filipinos weakened the local government by forming a new social class who had the power to override the clergy. The newly created Spanish social order no longer exclusively settled in Manila and the Spaniards mixed with the local population and the Chi-

40) Anthony Reid, *Southeast Asia in the age of commerce, 1450-1680*, Yale University Press, New Haven, 1988.

nese, thus creating a new mestizo population. However, in order to maintain the prestigious status on the social scale and highlight the “purity of origin”, the Spanish mestizos often called themselves Creoles (*Criollos*), although they no longer enjoyed the reputation of the former representatives of the old Spanish empire. In fact, as well as the members of the *principalia* and the Chinese mestizos, the Creoles fought also for power and social position and acted as rivals to the Spanish ruling class.

Key words: the Philippines, Spain, Hispanicization, Manila, political elite.

НАУЧНА ПОЛЕМИКА, ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

241

Петар Милосављевић

СРПСКИ ЈЕЗИК – ЦЕЛИНА ИЛИ ПАРЧЕ

247

Момчило Суботић

СРБИ И ГЕНОЦИД

259

Дубравка Стајић

СЛУЧАЈ СТЕВАНА ЂОРЂЕВИЋА

267

Слободан Нићин

ЛУЖИЧКОСРПСКО ПИТАЊЕ
И ЧЕХОСЛОВАЧКА 1945-1948.

*Петар Милосављевић**

СРПСКИ ЈЕЗИК – ЦЕЛИНА ИЛИ ПАРЧЕ

РЕДАКЦИЈА ПОЛИТИКЕ

Господин Градимир Аничич,

уредник анкете „Сачувајмо српски језик“

Анкета „Сачувајмо српски језик“, коју Политика води од октобра 2016. године, може да буде значајан чин у језичкој политици Србије зависно од тога како ће се односити према предмету: српски језик као целина или само једно његово парче.

До Новосадског договора 1954. године у Србији и Црној Гори израз српски језик поиман је попут других као што су изрази: немачки језик, румунски језик, словачки језик, пољски језик и тд. Он је третиран као један и јединствен језик у систему националних филологија. Такав третман он је имао у Вуковом *Српском рјечнику* (1818, 1852) и у *Речнику српског књижевног и народног језика* на којем се од 1893. до 1953. године радило у Српској краљевској академији.

На Новосадском договору лингвиста и књижевника, представника Матице српске и Матице хрватске, који је одржан у Покрајинском комитету Савеза комуниста Војводине у Новом Саду, српски језик је преименован. Добио је име српскохрватски, односно хрваткосрпски. После тога Договора Срби више нису имали право да свој језик зову његовим правим именом – српски језик. Главни доказ је *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* који од 1959. године до данас издаје САНУ.

* Универзитетски професор у пензији, Нови Сад.

Насупрот овом решењу, иза којег још увек стоји највиша српска научна институција, у Србији је, после разбијања Југославије, уместо израза *српскохрватски/хрватскосрпски језик*, враћен у живот назив *српски језик*. Али при томе није обновљена српска филошка традиција, није обновљена србистика.

У Хрватској се десило нешто наизглед слично, али у суштини посве другачије. У тој Републици је исти језик, који је ЈАЗУ у *Рјечнику хрватскога или српскога језика* (излазио од 1882-1976) представљао као двонационални, добио једнонационално име. Ка тој промени се ишло постепено, почев од Новосадског договора који, у ствари, није ни пројектовао јединство књижевног језика Срба и Хрвата него његово цепање путем проглашавања источне и западне варијанте. Када је 90-тих година ЈАЗУ преименован у ХАЗУ, у Хрватској је процес завршен. Тамо се српски језик назива само *хрватски језик*. Упоредо с тиме институционализована је и кротистика. Србима у Хрватској, који су истински баштници српскога језика, нуди се (привремено?) само ћирилица као обележје њиховог језичког идентитета.

Процес десрбизације српског језика, међутим, ни на томе се није зауставио. Одбор за стандардизацију српског језика при САНУ, формиран у децембру 1997. године, већ 1998. уместо једног и јединственог српског језика прогласио је три посебна језика: српски, хрватски и бошњачки језик. Да је оваква легализација имала и практичне последице у Србији, свако се може уверити. На Радиотелевизији Војводине постоје редовне емисије на „хрватском језику“, а нешто слично се планира или догађа и у Рашкој области или у Санџаку. У том делу Србије српски језик се сада зове бошњачки или босански.

Процес распарчавања српског језика дошао је дотле да се сада у Србији исти језик назива: српски, хрватски, бошњачки, босански, црногорски, буњевачки. Ови изрази се употребљавају независно од тога да ли их је онај Одбор за стандардизацију српског језика легализовао или није. Користећи ауторитет Академије и изневеравајући њену традицију, Одбор за стандардизацију изазвао је пометњу и међу стручњацима и у народу. Кога слушати?

Кад најстарија српска новинска кућа *Политика* покреће анкету под насловом *Сачувајмо српски језик*, нормално је да се постави питање: који српски језик треба чувати и неговати – онај којим се говори и пише само у Србији или на целом говорном подручју срп-

ског језика. Да ли се под изразом српски језик подразумева језик као целина, или само само парче (део) те целине? Кад се о том језику мисли као целини, има се у виду обим појма који је тај израз имао за Вука и његове истинске а не само декларисане следбенике. А то значи: српски језик је један и јединствен без обзира ко и где њиме говори и пише. Тај став треба да брани и струка и политика.

Кад је реч о језику, не бавимо се ни питањем Хрвата као нације, ни Републике Хрватске као државе, ни других нација, држава и припадника верских заједница на говорном подручју српског језика. А писати и говорити српским језиком није и не би требало да буде зазорно било коме. То се право никоме не може ускратити, али се не сме прихватати чудовишна конструкција једног језика са више националних имена.

Одговор на ова питања већина учесника анкете заобилази. Мој утисак је да се анкета одвија у смеру афирмисања ставова које су српској лингвистици одредили њени најпознатији представници у југословенском периоду, следбеници идеја сербокroatистике. А то су били Александар Белић (најчувенији међу потписницима Новосадског договора) и Павле Ивић (најчувенији лингвиста и први председник у Одбору за стандардизацију српског језика). Колико ја видим, анкета води ка томе да се што боље обделава (чува и негује) само парче некадашњег српског језика, дакле онај део српског језика за који још не постоје запрете да се зове српски.

Спадам међу српске филологе који су се деведесетих година прошлог века успротивили погрешном смеру у развоју српске филологије који води ка етноциду. Ови филолози су заступали став да српском језику треба вратити његов идентитет на основама који су, као и за друге словенске језике, утврдили родоначелници славистике и србистике као што су били Доситеј и Вук, али и филолози као Јозеф Добровски, Јернеј Копитар, Павел Јозеф Шафарик и Франц Миклошић. Они су деловали пре појаве Јагићеве сербокroatистике која је из система европских филолошких наука потиснула србистику. Сербокroatистика као научна дисциплина, није преживела разбијање Југославије. Један број српских филолога, међу којима сам и ја, видео је потребу да се србистика врати у систем филолошких дисциплина који чине англистика, германистика, нидерландистика, хунгарологија, албанологија, туркологија, синологија, русистика, полонистика, бохемистика, русинистика, украјинистика итд.

То јесте преокрет у односу на смер којим се српска филологија кретала у југословенском периоду. Али је тај преокрет нужно учинити да би се напустила политика дуплих стандарда: једних који важе за све друге старе европске језике и народе, и других, који важе само за подручје на коме се говори српски.

Ово преусмерење ка обнови српске филолошке традиције, ка враћању српске филологије у систем европских филологија, природно је могло да изазове и отпоре. Јер је подразумевало кадровске и програмске промене у националним институцијама и промене у образовном систему. Пошто овакво преусмерење владајуће структуре нису прихватиле, нечијом вољом се у Србији и даље примењују двојни стандарди. Све напред поменуте дисциплине институционално се негују у Србији и то преко одговарајућих катедара или одсека (за германистику, англистику, русинистику, албанологију итд.). Али, у Србији се и даље институционално не признаје србистика. Катедра за србистику постојала је само неколико месеци на Филолошком факултету у Београду крајем 1988. године, па је укинута.

О актуелном стању у овој области може, посредно, да посведочи текст др Милутина Ђуричковића *Украјинистика и словенски свет* који је Политика објавила 23. новембра 2016. у рубрици Међу нама. Ђуричковић нас информише о научном скупу организованом поводом 25 година институционалног неговања украјинистике на Филолошком факултету у Београду. У тексту се, на пример, наводе подаци и да је скуп отворио декан Факултета, да му је присуствовао украјински амбасадор, да је било 65 учесника из 13 земаља. Бар ја сам тај чин доживео као позитиван и за Украјице и за Србе. На Филолошком факултету у Београду, и на другим сличним факултетима у Србији, не организују се научни скупови о србистици.

То ипак не значи да се србистика на подручју српског језика не негује. Она углавном живи мимо институционализованих оквира у текстовима, књигама и активностима српских филолога; живи и преко Покрета за обнову србистике који је промовисан на Филолошком факултету у Приштини 1997. године; преко гласила као што је часопис *Србистика/Serbica* (излази повремено од 1998). Покрет за обнову србистике, на пример, организовао је 2007. у Новом Саду Међународни научни скуп *Српско питање и србистика* и објавио три зборника на укупно 1.144 стране. Али тај скуп је готово превиђен и прећутан. Не може да се каже да се србистика

као дисциплина не негује ако постоји моја књига *Увод у србистику* са два издања (2002, 2003) на 598 страна, или обимна хрестоматија *Обнова србистике* Душка Певуље (Бања Лука 2013) или књига која садржи 14 интервјуа Биљане Живковић под насловом *Србистика и србисти* (Београд 2016) као и многе књиге других аутора значајне за постојање ове дисциплине.

Ове податке је потребно навести да би читалац стекао сазнање да су на филолошкој и образовној сцени Србије на делу две оријентације: једна официјелна, која има политичку, финансиску и медијску подршку, и друга неофицијелна, из које стоје поједини филолози са јасно дефинисаним програмом и активностима.

Ситуација у области филологије и образовног система у Србији, упркос свему, није, дакле, безнадежно лоша и без перспективе. Од људи на кормилу државе и оних задужених за чување и изграђивање националне самосвести на бази научних знања, очекује се да раде онако како прокламују: да ће се и Србија понашати као и друге европске државе, да ће и Срби поштовати и своје и европске вредности.

Овај рад је примљен 17. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

Момчило Суботић

Институт за политичке студије, Београд

СРБИ И ГЕНОЦИД

Приказ књиге: Петар Милосављевић, *Срби и геноцид*, Институт за политичке студије, Београд, 2017.

Професор Петар Милосављевић подарио нам је још једну вредну књигу – Срби и геноцид. На 330 страна Милосављевић је са филолошког становишта обрадио тему геноцидног страдања српског народа. У предговору своје књиге аутор напомиње да се по питању геноцида разликује од свих других истраживача по томе што за разлику од њих који се углавном баве последицама, он указује на узроке геноцида.

У првом поглављу под насловом *Идентификација злочина геноцида* аутор расправља о теми *Оптужбе Срба за геноцид* коју је иницирала Британска влада 7. јула 2015. године, те истиче улогу Русије у одбијању ове резолуције у СБ УН. Милосављевић затим износи различите ставове о по питању квалификације злочина у Сребреници: један је став Викторије Нуланд, високог службеника америчке администрације, која, у складу са званичним ставом САД, тврди да се у Сребреници догодио геноцид, а други је став др Ефраима Зурофа, директора центра „Симон Визентал“ из Беча, који за оно што се десило у Сребреници каже да је био злочин али не и геноцид. Приклања ставу Зурофа, те истиче да међу убијенима у Сребреници није било жена и деце, па према томе овај злочин не одговара дефиницији геноцида. (12) Аутор даље у тексту скреће пажњу на интервју Тибора Варадија, професора међународног права, који истиче да је Конвенција о геноциду донета после Другог светског рата, те да због тога Хрватска не може бити тужена за геноцид који је НДХ починила над Србима, Јеврејима и Циганима. Наиме, Конвенција је донета 1948, а ступила је на снагу 1951. године. У оквиру поднаслова *Кореспонденција међу чињеницама*, аутор указује на историјски парадокс да се суди за геноцид Србима, народу који је имао највише жртава у 20 веку, који је доживео да буде етнички очишћен са својих историјских и етничких простора, да му отму део територије (Косово и Метохија) и на њој буде проглашена друга држава. Милосављевић такав третман према Србима и Србији види као *пораз међународног права и пораз разума*.

У даљем тексту аутор доноси *Конвенцију Уједињених нација о геноциду*, у целости, а затим врши анализу њених одредби. Бави се дефинисањем појмова геноцид и етноцид; за први везује генос, народ и разматра га у оквиру биолошког уништења, а етноцид представља уништење његове менталне, културне, језичке и друге основе. За Сребреницу се позива на Зурофа и истиче да нема аргументата да је тамо уништаван генос. Резолуција није прошла у УН, али је усвојена касније на седници Европског парламента једна правно необавезујућа резолуција о геноциду над Бошњацима. Био је то својеврсна освета Британаца због неуспеха у УН.

Милосављевић говорећи о специфичности геноцида хрватских усташа над Србима, за разлику од Хитлеровог нацистичког плана за уништење Јевреја и Рома, истиче да је геноцид над Србима почињен у НДХ био специфичан. Био је део усташке идеологије

о хрватској државности без српског фактора. Најкраће циљеве те идеологије изнео је Миле Будак, доглавник Анте Павелића: Једну трећину Срба побити, једну трећину прекрстити, једну протерати. (29) Као пример одговорног односа према невиним жртвама послужило је музеј јеврејским жртвама Јад вашем у Израелу. Обновљена је идеја да би сличан музеј и Срби требало да подигну. (30)

Међу бројним књигама које се баве геноцидом у НДХ најзначајнија је *Magnum crimen* Виктора Новака. За њу Милосављевић каже да је злочине осветљавала са исте тачке као и Новакова *Антологија југословенске мисли и народног јединства* (1930) : са становишта афирмације идеје југословенства. „Она је прављена из потребе и да се злочин осуди, али и да се идеја југословенства не повреди“. Новак је био један од најзначајнијих представника југословенске идеје и у првој и у другој Југославији“. (31) Поред Новакове књиге, која за геноцид оптужује Римокатоличку цркву, и говори о верском мотиву сукоба и геноцида, аутор помиње и чланак *Римокатолички хрватски и муслимански геноцид против православног српског народа у 20. веку* Србољуба Живановића, чувеног антрополога и форензичара. Милосављевић наводи и литературу коју је користио Живановић, те истиче да се ради о једној врсти злочина, оној која се тиче убистава, односно физичког уништења делова њене популације, што је према *Конвенцији о геноциду УН* само најдрастичнији и најнеспорнији облик геноцида, који се у овом документу квалификује изразом убиство. Милосављевић истиче да истраживања феномена геноцида подразумевају и нешто више од физичког уништавања неке популације, а то су менталне повреде о којима се говори у тачкама б), ц), д), е) другог члана *Конвенције*. Тамо се говори о припремним радњама у остваривању геноцида, а то је етноцид. Пре него што се упустио у детаљну анализу тих менталних радњи, тј. анализу етноцида над Србима који се превасходно тичао српског језика и писма, књижевности, српског етнојезичког простора, тј. идентитета српског народа, аутор је приступио анализи истраживања троје аутора: Смиље Аврамов, Василија Крестића и Марија Стрехе.

У детаљној анализи кључних дела поменутих аутора, посебно двоје српских писаца који настоје да проникну у узроке србомржње у хрватској историји и политици. Милосављевић је сажето указао на кључне делове књиге Смиље Аврамов *Геноцид у Југославији у светлости међународног права* (1992), као и неке њене

објављене чланке, као и на књигу Василија Крестића *Геноцидом до велике Хрватске* (1998), али и радове неких других српских истраживача, попут књижевника Петра Џацића, историчара Милорада Екмечића и других. Такође, приказао је књигу хрватског историчара Марија Стрехе *Католичко хрватство* (1997). У анализи књиге Смиље Аврамов, аутор презентује њене теорије о геноциду, а затим и узроке *србофобије*. Посебно је садржајан део о улози Анте Старчевића (1823-1896), „оца“ хрватске домовине, коју аутор другачије тумачи од професорке Аврамов. Он, наиме овом питању прилази са филолошког становишта, које није присутно у анализи Смиље Аврамов, као ни у истраживањима других аутора. Проф. Аврамов је са међународноправног становишта указала на континуитет геноцидне идеје и праксе хрватске политике и државе према Србима, па је између осталог истакла да је страдање и прогон Срба из РС Крајине и Хрватске 1991-1995. рецидив геноцида из 1941. године. У расправи са историчарем Василијем Крестићем, аутор је полемисао са његовом тезом да је „Државно и историјско право Хрватске – основ сукоба са Србима“. (49) Крестић, наиме износи став да је то „питање државног и историјског права Хрватске, које је у основи свих хрватских и српских неспоразума, сукоба, геноцидних страдања Срба, па и рата до којег је дошло између њих 1991.“ (49). Крестић истиче да је за хрватску политику карактеристична *грандоманија* и *геоманија* на рачун српског народа и његовог простора. Милосављевић критикује Крестићев став, истичући „да су клицу геноцида носиле и илирска идеја и аустријско-хрватска идеја југословенства“. (60) Са филолошког становишта објаснио је поменути хрватску грандоманију и геоманију. Аутор аргументовано износи филолошке узроке геноцидних идеја и праксе према Србима која је у Хрватској присутна од илирског покрета, када су Хрвати одбацили свој хрватски језик – кајкавски и „преузели“ Вуков српски језик и најпре га прогласили за заједнички – „српскохрватски-хрватскосрпски“, а протоком времена само „хрватски“ што је и данас актуелно. Овај део књиге је веома садржајан и занимљив. Аутор се, као и у претходним својим књигама и чланцима, супериорно служи херменеутичким приступом кореспонденције међу чињеницама и методом комбиновања текста и контекста, указујући на филолошке узроке сукоба и на Аустријско-хрватски геополитички пројекат илирства и југословенства, на који званична српска филологија и политика још увек нису адекватно одговорили. Одговор на ово питање дао је Покрет за

обнову србистике, који званичне националне институције не желе да прихвате. У књизи је учињена веома суптилна анализа свих значајних догађаја од илирског покрета, преко хрватске, затим српске идеје југословенства, контекстуализације и различитог „читања“ *Бечког споразума* (1850), хрватске идеје „тријализма“, питања Срба католика, значаја и геополитичког смисла Првог хрватског католичког састанка који је утемељио концепцију и стратегију католичког хрватства, затим особен, филолошки поглед на узроке, настанак и резултате Првог светског рата, етнојезичка и политичко-геополитичка питања у првој Југославији, значењу и геополитичким последицама *Новосадског споразума* (1954), хрватско напуштање споразума и доношење *Декларације о хрватском језику* (1967), те актуелне етнојезичке и идентитетске теме које за основу имају узимање српског језика и његово преименовање у језик новонасталих политичко-државних ентитета. Носиоце ових процеса и њихове друштвене активности аутор је такође веома јасно и аргументовано приказао. Тако се у другачијем светлу од оне приказане у официјелној историографији може сагледати „лик и дело“ Гаја, Штросмајера, Јагића, Старчевића, Пилара, Новака, Павелића, Броза, бројних хрватских филолога „вуковаца“, као и представника српске филологије и политике: Вука, Даничића, Јована Суботића, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића, Александра Белића, Срба католика Милана Решетара, Лује и Иве Војновића, Лује Бакотића, дум Ивана Стојановића и бројних других, као и српских политичара из предјугословенске и југословенске епохе. Ова књига представља покушај да се да аутентичан одговор на кључна питања српског идентитета, а то значи на питање српског језика, писма, књижевности и српског народа уопште. Она је чврсто утемељена на ставовима Вука Караџића, као и Доситеја Обрадовића и европске славистике. Утемељена на Вуковој идеји о мултиконфесионалности српског народа, тј. идеји о Србима трију вера или закона како је Вук говорио. У детаљној анализи реномираних аутора Смиље Аврамов и Василија Крестића, као и књиге о католичком хрватству аутора Марија Стрехе, Милосављевић је веома вешто и суверено презентовао своју вуковску филолошку теорију, поготово је то супериорно чинио у расправи са хрватским писцима, почев од Јагића, затим Фрање Ивековића и Ивана Броза и њиховог *Рјечника хрватског језика* (1901), који је, како сами аутори кажу, настао на основу материјала дела Вука, Даничића, Његоша и Милана Ћ. Милићевића, па је логично питање како је то онда „хрватски рјеч-

ник“. За Брозов Хрватски правопис (1892), који је, по речима аутора, настао на материјалу корпуса дела Вука и Даничића, такође се може поставити питање какав је то „хрватски правопис“ настао на делима српских језикословаца.

Аутор цени теоријски и научни допринос и професорке Аврамов и академика Крестића у расветљавању *србомржње*, при чему усваја теорије о геноциду које наводи професорка Аврамов, као и историјске чињенице и доказе о геноцидним идејама хрватске политичке гарнитуре према Србима које наводи Крестић, али сматра да обоје остају на становишту југословенске официјелне историографије о српско-хрватским односима, и на хрватској-Штросмајеровој идеји југословенства, те Јагићевој сербокроатистици и свим последицама ових идеја, а једна од главних је идеја да су Срби и Хрвати два народа (Срби православни а Хрвати католици) који говоре једним језиком. Овај неспоразум догодио се у време Гајевог илирзма и прерашће у сукоб који траје до данашњих дана. А Гај је током илирског покрета (1835-1843) напустио свој хрватски језик и узео српски језик за књижевни језик Хрвата; језик се сад звао илирски, који по аустрохрватској замисли није више био само језик Срба него заједнички језик Срба и Хрвата. Тако је операцијом Илирски покрет отпочео аустријско-хрватски пројекат на разбијању српског етнојезичког корпуса. У критичним глобалним превирањима (Први и Други светски рата, као и његов наставак у грађанском рату 1991-1995) овај сукоб се манифестовао као геноцид Хрвата над Србима. Отуда аутор сматра да узрок србомржње није идеја о „хрватском државном и историјском праву“ него да је и она део сукоба на филолошком плану. Српским историчарима, међу њима и академику Милораду Екмечићу (*Стварање Југославије 1790-1918*, 1 и 2, 1989), Милосављевић замера што нису довољно расветлили и уочили геополитички смисао *Првог загребачког католичког састанка* (1900) на којем је учествовао верски естаблишмент Католичке цркве у Хрвата (бискупи Штросмајер, Посинковић, Штадлер и други), на којем је усвојена политичка стратегија о *католичком хрватству*, тј. геополитичка платформа по којој су сви католици који говоре хрватскосрпским језиком, а заправо српским језиком - Хрвати. Ово је смисао конгреса о којем у српској историографији нема ни речи. О томе са много појединости, разуме се, са хрватских државотворних интереса, пише Марио Стреха. Као ни српски аутори, тако ни Марио Стреха не

помиње Србе католике који су имали веома развијен национални и политички покрет око 1880. године, а у Дубровнику, где им је било седиште, Српска странка коју су у већој мери чинили католички Срби, на почетку 20. века вршила је власт пуну деценију. Осуђени на хрватизацију, Срби католици егзистирали су још до Другог светског рата, а затим су у НДХ доживели уништење. Јосип Броз и његови хрватски, али и српски сарадници, деловали су у духу идеја и политике Штросмајера и Јагића, као што је Павелић деловао у духу Старчевића; резултат је био исти: похрватити Србе католике у првој варијанти, извршити геноцид и уништити „србеж“ у другој. Јосип Броз није дозвољавао да постоје Срби католици. Забрањено је не само да се Буњевци и Шокци опредељују као Срби, него и да се представљају под својим именом, већ је „наредио“ да се пишу као Хрвати. Броз је свим средствима настојао да промовише хрватство и Хрватску, и да умањи и елиминише српску бројност и значај.

Аутор посебно апострофира историчара Виктора Новака, Хрвата - кајкавца из Загорја, на развијању хрватске-Штросмајерове идеје југословенства, који је у својој књизи *Вук Караџић и Хрвати* (1967) писао у духу Јагићеве сербокroatистике, представљајући се, као и Јагић, за Вуковог следбеника. Иако Вук никад није рекао да су Хрвати и Срби један народ, као што није рекао да имају исти језик. Напротив, Вук је увек говорио да су Срби штокавци („Сви Срби су штокавци и сви штокавци су Срби“ је Вукова основна теза), Хрвати чакавци а Словенци кајкавци. Није оспоравао Хрватима да се сматрају и кајкавцима, јер су они, како је истицао на то „обикли“. Није, дакле улазио у хрватско-словеначке језичке неспоразуме, важно му је било српско језичко чистунство. Ово треба имати на уму кад се говори о бечком *Књижевном договору* (1850), који је инициран од стране Аустрије са циљем да се покаже да Срби и Хрвати имају исти књижевни језик. Чак је на самом скупу било предлога да се тај језик назове српскохрватски. Главна личност на овом скупу био је Вук Караџић. У тексту се не наводи ни име језика, ни име оног једног народа који њим говори и који једну књижевност треба да има, што ће омогућити различите интерпретације овог договора као што је она да је то био договор Срба и Хрвата о заједничком књижевном језику. Како било, овај договор је (зло)употребљен у геополитичке сврхе ради стварања Хрватске на српском етнојезичком простору.

Аутор посебно апострофира Хрватско-српску коалицију (1905) и њен српски део – Богдан Медаковић и Светозар Прибићевић за дело уједињења 1918, на југословенској идеји Ј.Ј. Штросмајера. На једном месту Милосављевић указује на један детаљ из Титове политичке биографије на који се обично не обраћа пажња. То је Титов први јавни говор у Загребу, после слома НДХ, 21. маја 1945. На бини иза њега били су Бакарић и Степинац, али и Ранковић и партизански генерали. Тито у говору јасно истиче да је његова партизанска војска победила усташку државу, али каже и да је победа његове војске донела постојање Републике Хрватске....Али у том објашњењу не каже да је стварање Хрватске могло да се оствари само уз активно учешће Срба.

Аутор даље у поднаслову *Срби у раљама етноцидних идеја* на језгровит начин износи све повреде српског идентитета према Конвенцији о геноциду Уједињених нација. Оне су делом напред приказане, а аутор их је презентовао овако: 1) Повреда идентитета српске идеје југословенства; 2) Повреда идентитета на религиозном плану; 3) Повреда идентитета на регионалном плану; 4) Повреда идентитета на језичком плану; 5) Повреда идентитета на књижевном плану; 6) Повреда идентитета на граматолошком плану; 7) Повреда идентитета етнонима Срби.

Поред реченог овде би укратко требало поменути следеће. 1) Поред хрватске –Штросмајерове идеје југословенства, која је инструментализовала српски језик за прављење велике хрватске државе, постојала је и српска идеја југословенства коју су оличавали Јован Суботић и Теодор Павловић, и коју је до Првог светског рата подржавала српска друштвена и политичка класа. Та идеја би се могла свести на следеће: постоје четири сродна јужнословенска народа: Словенци, Хрвати, Срби и Бугари, и они се разликују по језику. Српска идеја заговара културну и политичку сарадњу, али уз јасне језичке, па према томе и државне посебности. 2) Преузимањем српског језика, вође Хрвата су могли да пређу на следећи циљ, а то је теза о католичком хрватству. Штросмајер је вођа католичког хрватства, тј. тезе да су сви католици Хрвати, што је посебно дошло до изражаја на Првом католичком састанку одржаном у Загребу 1900. године. Овим је грубо нарушена мултиконфесионалност српског народа, што аутор даље наводи низом аргумената. 3) Код повреде српског идентитета на регионалном плану аутор наводи смисао и значење Бранкове песме *Коло*, која почиње обраћањем

Ој, ви српски витезови, која је у титоистичком периоду другачије приказивана, а први стих изостављан како се не би видело да Бранко Радичевић у коло позива све Србе из разних покрајина, а не народе који ће настати на српском етнојезичком супстрату у другој Југославији; у том смислу аутор говори и о примерима о регионалном значењу појма Босанци, Бошњак, Црногорац и сл. 4) Овде је аутор још једном указао на историјат присвајања и преименовања српског језика од стране Хрвата, затим и његовог постјугословенског „черечења“ од стране муслимана (Бошњака) и Црногорца по истом моделу као што су учинили Хрвати. 5) Аутор овде указује како су Срби у предјугословенском времену изучавали: народну књижевност, стару (средњовековну) књижевност, дубровачку и нову књижевност, а у југословенском периоду дубровачку књижевност, на основу политичких идеја Штросмајеровог југословенства и Јагићеве језичке сербокroatистике, препустили Хрватима. 6) У вези са повредом идентитета српских писама, аутор између осталог пише да је текстом *Патриотске фантазије једног Словена* (1810), за који каже да је један од најзначајнијих у историји славистике, Јернеј Копитар је представио све словенске народе, међу њима и Србе. Срби су, по Копитару, народ који говори српским језиком, а по вероисповести је издељен на Србе римског обреда, Србе грчког обреда и Србе муслимане. Срби се служе трима писмима: глагољицом, латиницом и ћирилицом. Поменути текст објављен је три године пре Копитаревог сусрета са Вуком Караџићем. Вук је прихватио Копитареве став да Срби римског обреда пишу латиницом а Срби грчког обреда пишу ћирилицом. Процес реформе ћирилице извршио је у једном од својих главних дела, у *Српском рјечнику* (1818). Такође представио је словне знакове српске латинице, а посебно словне знакове хрватске латинице. То што латиница којом се данас служимо изгледа овако како изгледа, у највећој је мери резултат Вукових интервенција – истиче Милосављевић. (164) Српском латиницом углавном су се служили Срби римокатолици у Дубровнику и шире, италијанским словима. Такав начин писања разликовао се од хрватске латинице, неговане у Загребу, а која је почивала на мађарској латиници. Милосављевић истиче да је нетачна прича да је Гај у књизи *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830) направио латиницу којом се данас служимо (и која се понекад, сасвим неоправдано, назива гајица). Гај је стварно направио једну врсту латинице за хрватски језик у поменутој књижици (прецизно: за кајкавски), али сасвим другачију од оне коју је као

српску латиницу представио Вук. Кад су неколико година касније, припадници Илирског покрета узели српски књижевни језик за заједнички књижевни језик Срба и Хрвата, Гај је напустио латиницу коју је био створио за хрватски језик и у основи прихватио ону латиницу којом се већ служио српски језик и коју је уредио Вук Караџић. (165) Милосављевић указује да је суштина Бечког договора да се начин писања двома азбукама прилагоди тако да се текстови могу лако преносити са једног писма на друго писмо. Хрвати су у јеку грађанског рата, 1994. године код УНЕСК-а регистровали латиницу као хрватско писмо. У Србији није било реакција, већ је „ова превара прихваћена и овде је створен низ друштава под именом „Ђирилица“ која је само легализовала ову метанарацију о латиници као хрватском писму, односно, о постојању тзв. хрватског језика који се препознаје по писму“. Аутор даље у тексту скреће пажњу на несмотреност у српским медијима кад пишу да хрватски изгредници у Вуковару разбијају двојезичне табле, јер нису у питању никакве *двојезичне табле*, већ се ради о *двоазбучним* таблама, једног – *српског језика*. (215) 7) Код повреде идентитета етнонима Срби аутор наводи детаљне и интересантне податке о националном конвертитству не само Срба католика- Буњеваца и Шокаца, које је како смо видели вршено и силом политичког ауторитета Јосипа Броза, него и оно Бошњака, а у последњих пола века и Црногорца, који су познати као завичајна имена Срба.

Аутор даље пише о српском националном програму, о настанку и стереотипима око Гарашаниновог *Начертанија*, затим о академској беседи српског филолога и историчара Љубомира Стојановића (1860-1930), (*Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, 1924), који је најзаслужнији за обнову Вукових ставова о српском језику и српском народу. У тој својој беседи, која је била својеврсна расправа са Јагићем и његовом сербокроатистиком, Стојановић је указао на разлику између српског и хрватског језика, и између осталог истакао: „Да није било Гајевог илирског покрета, опет би се како тако могло разграничити српско од хрватског... За све Србе, у складу са Вуковом тезом, рекао је да су штокавци. (185) Да би илустровао разлику између српског и хрватског језика, аутор наводи два дела Мирослава Крлеже: на хрватском (кајкавском) *Баладе Петрице Керемпуха* и на српском (штокавском) Глембајева.

У даљем тексту бави се проширеном анализом феномена католичког хрватства и одлукама Првог католичког конгреса, те уло-

ге Ватикана, коме је додељена функција реализатора идеја са овог скупа. Стјепан Коренић је на основу записника написао књигу *Први католички састанак* (1900), са српске стране овом догађају нико није посветио већу пажњу. Даље наводи различите и супротне реакције на смисао овог Скупа, загребачке хрватске *Просвјете*, српског *Браника* и српско-католичког *Дубровника*, из пера Антуна Фабриса, Србина католика, који је у Београду био изабран за председника Удружења српских новинара. Док *Просвјета* истиче потребу да се Хрвати на овај начин боре за своје светиње, *Браник* је овај конгрес видео као „необуздане захтеве римске цркве“ (201), док Антун Фабрис у *Дубровнику* истиче да се ради о злоупотреби Ватикана, у којем „немају појма о свему овом“ (201), „то се зове католичку цркву ставити у службу велико-хрватске политике која попут секте гони свакога ко није Хрват и граби туђе“ (200-201). Тешко се може одржати ова теза Антуна Фабриса, ако се зна да је Ватикан, иницирао и водио овај скуп.

Аутор такође говори о злоупотреби Ватикана служећи се анализом књиге Љубомира Дурковића Јакшића *Србија и Ватикан 1904-1918*. Милосављевић овде указује на покушај преименовања Илирског завода светог Јеронима у Хрватски завод 1902. године, у духу концепције Првог католичког састанка, те заслугу Лује Војновића, министра на двору кнеза Николе, у спречавању таквог покушаја. Вујновић је у ствари само подсетио Ватикан на неоснованост таквог покушаја и на постојање Срба католика. Према писању Дурковића-Јакшића Срби католици помињу се само 13 година после црквеног раскола, већ 1067. године.

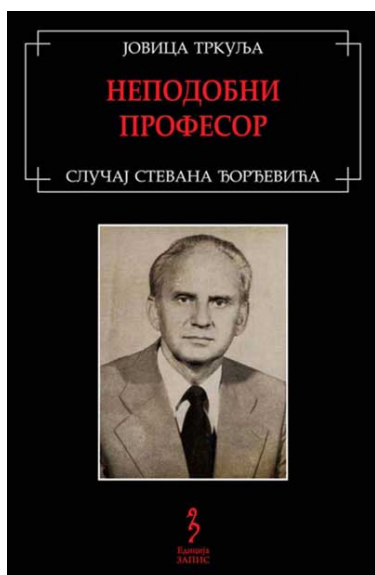
Аутор даље пише о Покрету за обнову србистике и његовим активностима и издањима, као покушају да се у српске институције уместо наметнутог и ненаучног српскохрватског врати српски језик као један од главних елемената српског националног идентитета. При крају ове драгоцене књиге, аутор још једном апострофира Виктора Новака (1889-1977) и његово штротсмајерско југословенство, којим је утицао на читав низ српских историчара и њихових дела, којима се, истиче Милосављевић, може придружити и књига др Војислава Шешелја *Римокатолички злочиначки пројекат стварања вештачке хрватске нације* (2006). За разлику од увреженог мишљења у српској историографији и (гео)политици да је Ватикан „природни“ непријатељ Срба, аутор истиче да се ради о злоупотреби Ватикана. Такође указује да се врши злоупотреба Ру-

сије и устаје против такве активности поготово против тезе да је Вук језичком реформом српски језик удаљава од руског и да на тај начин католички Србе. Милосављевић истиче да нема ништа компромитантно у Вуковој комуникацији са Копитарем (зборник: *Вук и Копитар*, 1981, приредио Голуб Добрашиновић), као и да је потпору за свој програм налазио и међу Русима, те да му је царска Русија доделила и државну пензију.

Све у свему ради се о веома садржајној и научно полемичној књизи из сфере друштвено-хуманистичких наука, која настоји да геноцидно страдање Срба у последњих век и по прикаже и објасни са филолошког становишта.

*Дубравка Стајић**

СЛУЧАЈ СТЕВАНА ЂОРЂЕВИЋА

Приказ књиге: Јовица Тркуља, *Неподобни професор. Случај Стевана Ђорђевића*, Досије студио и Центар за културу дијалога, Кикинда, 2016, 300 стр.

Постоји једна врста политиколошко-правне литературе која у нашој стручној и широј јавности пролази готово незапажено, а то су научне реконструкције недавне прошлости, посебно периода који је претходио и условио распад СФРЈ. Реч је о периоду 1968-1985. године у Србији и тадашњој Југославији. Година 1968. анализирана је и оцењена свестрано, у науци, уметности, на фил-

* Виши научни сарадник у пензији

му. Период који је уследио научно је заобилажен, а у публицистици постоје само појединачни радови о неким аспектима овог периода. Утолико је драгоценији сваки истраживачки напор да се расветли период уочи доношења Устава 1974. године, а потом југословенска криза осамдесетих година. Недавно је објављена монографија професора Правног факултета у Београду др Јовице Тркуље, *Неподобни професор. Случај Стевана Ђорђевића*, који приказује драму Правног факултета у Београду и његових професора поводом расправе о Амандманима на Устав 1963. године, и потоње прогонне професора у периоду 1971. до 1975. године. Професор Стеван Ђорђевић је трпео различите облике репресије 11 година, од 1971. до 1982. године.

Књига *Неподобни професор* подељена је на седам поглавља. После Увода (3-24) следе „Животни пут и универзитетска каријера Стевана Ђорђевића (24-42); „Политичка неподобност – удаљавање Стевана Ђорђевића из наставе“ (44-75), „Повратак у наставу“ (77-105). Сва поглавља чине први део књиге, док се у другом делу књиге налазе бројни документи. Методом анализе докумената и политичких односа у којима су настали, аутор је постигао свој основни циљ – да разоткрије механизам остракизовања интелектуалаца и њиховог искључења из јавног живота. Други део књиге назван је Документарна хроника, чиме су избегнуте идеолошке произвољности и емотивне ревандикације. Глава четврта садржи документацију о универзитетској каријери Стевана Ђорђевића (109-142), глава пета „Удаљавање из наставе“ (125-182) је најкомплекснија јер садржи одлуке самоуправних и управних органа факултета, партијских форума, поднеске које је професор Ђорђевић изјављивао у покушају заштите свог интегритета. Глава шеста „Повратак у наставу“ (185-242) је политички најсложенија, јер је остало отворено питање како професор Ђорђевић није отпуштен са Факултета нити искључен из чланства Савеза комуниста, као што је био случај са професором Гамсом који је пензионисан, доцентима Чавошким и Коштуницом, а посебно је познат случај професора Михаила Ђурића који је одслужио казну затвора у трајању од девет месеци. Посебан допринос документацији и расветљавању целог случаја професора Ђорђевића даје седмо поглавље „Реаговања – изводи из штампе“ (243-278), који добро одсликава промене у друштву, другачије сагледавање друштва и државе, тзв. „дух времена“. Важна је фотодокументација на крају књиге која је настала у току професоровог личног и професионалног живота.

Сам наслов књиге опомиње и узнемирава, јер подсећа на не тако давно време политичких изгона. Већ у уводном тексту Труља подсећа на антиинтелектуалност као колективни менталитет власти и становништва Балкана, као и на дугу готово непрекинуту традицију изгона из наставе професора Правног факултета у Београду. Парадигматична и злослутна је његова мисао: „Репресија домаће и стране окупационе власти низала се једна за другом, у континуитету. Тешко је рећи која је власт у томе била ревноснија, а која прогони српских умова већи и погубнији. Ту том контексту, даровитост се јавља као друштвена стигма“ (стр. 11).

Процес страдања професора Ђорђевића и његових колега почео је марта 1971. године, јавном и отвореном дебатом о амандманима на Устав СФРЈ 1963. године. Расправу је организовало Удружење универзитетских наставника, на захтев и подстицај Универзитетског и Градског комитета Савеза комуниста Србије, а крајњи резултат било је избацивање седам професора и сарадника са Факултета. Шта је била њихова кривица? Више партијске инстанце очекивале су апологетско прихватање понуђених уставних решења, а професори су исказали низ критика. Они су се јавно и критички изјаснили о суштини амандмана, посебно о федеративном уређењу, односима република и статусу покрајина унутар Републике Србије. Говорили су и о актуелним национализмима у другим републикама. По мишљењу професора Михаила Ђурића, највећи проблем био је статус Срба у Југославији као целини. Професор Стеван Ђорђевић критиковао је Амандман XXXVI којим се утврђује неограниченост мандата Јосипа Броза Тита као председника Републике, и то паралелно са Председништвом СФРЈ, као новим органом власти. Штавише, критиковао је затворене седнице највиших партијских органа на Брионима.

Професор Ђорђевић учествовао је у НОБ-у, био је из радничке и партизанске породице, из рата је изашао као официр са високим одликовањима. Био је члан Главног штаба радне акције Нови Београд 1950. и управо он је критиковао Титову несменљивост.

Остракизам интелектуалаца на Балкану је стални процес, као што кратко напомиње Јовица Труља. Само по основу Шешелјевог Закона о универзитету 1998. године, са Правног факултета је одстрањен или дисциплински кажњен 21 професор (једна четвртина запослених). Та стална понављања репресије власти остављају горчину, песимизам и неповерење у интелектуалаца према било којој власти.

Но вратимо се чињеничном стању у случају професора Стевана Ђорђевића. Његова основна примедба на Амандман XXXVI била је упућена против доживотног мандата једног лица као председника СФРЈ, конкретно Јосипа Броза Тита. Истакао је неприменост овог решења, да то Титу није потребно као личности, недемократски карактер овог решења, као и упоредна решења у другим уставима у којима то није могуће. Примедбе је изнео професор сам, без сугестија са стране, како се касније спекулисало: да су га наговорили разочарани ратни другови, или политичари са врха Србије који су чували своје позиције не улазећи јавно у полемике, или чак да је инструисан из Француске у којој је у младости био на специјализацији. Будући да је своје излагање изнео на крају расправе, 22. марта 1971. године, професор Ђорђевић није одмах доживео критику својих ставова. Репресија је дошла накнадно: године 1977. без претходне најаве и образложења, професор Ђорђевић је из наставе пребачен на истраживачки рад у Институт за право и друштвену теорију Правног факултета. Формално није проглашен за морално политички неподобног професора, али је удаљен из наставе. Потом му нису обновили уговор о раду на факултетима у Крагујевцу и Титовом Ужицу, на којима је одржавао наставу међународног јавног права, искључен је или му није обновљено чланство у самоуправним органима на Факултету, у струковним правничким организацијама. Једино није искључен из чланства Савеза комуниста Југославије, што је и до данас остало нејасно. Међу свим репресираним професорима 70-тих година, само Стеван Ђорђевић није искључен из Партије. Чему тај изузетак? Јовица Тркуља мисли да је то био део веште Титове тактике, јер Стеван Ђорђевић није био довољно истакнута личност, није био познат у иностранству, да би се створио „случај“ и његовим кажњавањем постигли шири политички ефекти. Остављен је да тавори на Факултету, закључује Тркуља.

Међу кажњеним наставницима Правног факултета тројица су удаљени из наставе, али су остали на факултету: професори Стеван Ђорђевић и Стеван Врачар и доцент Данило Баста. Стеван Ђорђевић је прво фактичким путем удаљен из наставе: од године 1973/74. његово име се није појављивало у програму извођења наставе. Овде треба подсетити да Ђорђевић није био у групи седам професора Ђурића, што је и био разлог за сазивање Ванредне конференције СК Правног факултета 26. марта 1973. године да би се

расправљало о (тадашњој) морало-политичкој подобности професора и доцenate. О политичкој тежини овог партијског скупа говори већ уводни део једногласна одлука да Ј.Б. Тито буде поново изабран за председника Савеза комуниста Југославије, а потом одлуке о раду конференције:

„1. Природа предмета расправљања има низ аспеката који упућују на то да је опортуно да конференцији присуствују само делегати.;

2. Пошто се конференција одржава у радно време, постојала је потреба да она што мање утиче на нормалан ток наставе. У том смислу учињен је и приговор од стране неких чланова огранка наставника;

3. Овај случај познат је целокупном чланству наше организације;

4. Одмах по завршетку конференције треба умножити материјал који делегати конференције имали и доставити га, заједно са закључцима и одлукама конференције свим члановима СК:

5. Записник са конференције треба, у што је могуће краћем року откуцати, умножити и доставити чланству наше организације“ (стр. 153)

Самим тим што се није нашао међу „петиционашима“, професор Ђорђевић је задао више посла својим политичким пресудитељима. На конференцији је одлучено да се из СКЈ искључе Андрија Гамс, Стеван Врачар и Данило Баста, а опоменом су кажњене Ружица Гузина и Бранислава Јојић. Конференција је закључила да треба „истрајати у даљим напорима елиминисања свих појава либерализма, анархолиберализма, догматизма и свих других негативних појава“ (стр. 154).

Од ове конференције до састанка Актива СКЈ-наставника Правног факултета прошло је четири године (26.3.1973.-28.3.1977.), а иста злокобна атмосфера провејава из писма професора Ђорђевића партијској организацији наставника. „Желим да обавестим чланове Савеза комуниста Југославије - наставнике Правог факултета да нисам сагласан са садржином закључка која ће нам вечерас на састанку бити предочена и саопштена. Распоређивање на другу дужност ван наставе на Факултету доживљавам као личну морално-политичку неподобност (...) Огорчен сам на недавну одлуку о поништењу конкурса за једног ванредног професора за предмет

Међународно јавно право и Међународне односе, на коме сам и ја, поред још једног члана нашег колектива, конкурисао. О поништењу конкурса од стране Савета Правног факултета обавештен је писмом Катедра за међународно право и међународне односе од стране Декана Правног факултета.

Хтео бих да уверим чланове СКЈ на Факултету и друге, да и убудуће, ко што сам то чинио и до сада, да све ово што се догађа више од шест година са мном, неће утицати на мој однос према вредностима и програмским начелима које је Комунистичка партија Југославије односно Савез комуниста Југославије утврђивао, неговао и развијао у нашој југословенској социјалистичкој самоуправној заједници“ (стр. 173, подвукла Д.С.).

Ово писмо више од свих научних радова, представља суштинску личности професора Стевана Ђорђевића: искреног левичара, оданог изворним принципима хуманистичке идеје социјализма, и такав је остао и данас. Њега су криза, растакане и коначно крвави распад Југославије тешко погодили, ко што је тешко поднео и пораз социјализма на светском плану, и левичарских идеја посебно. На увек превртљивом, политички нестабилном Балкану оданост принципима, не само политичким, плаћала се највећом ценом. Ако та цена није увек био живот, онда је био изгон из јавног и интелектуалног живота, што за интелектуалца може бити једнако смртној казни.

Прогнани професори враћени су на Правни факултет 1992. године (сем др Војислава Коштунице, који је писмено објаснио своје одбијање), највећом заслугом декана професора Мирослава Петровића. Професор Ђорђевић је враћен у наставу 1982. године, 1984. је биран за ванредног, а 1988. за редовног професора. Тиме је Правни факултет одужио морални дуг према својим члановима наставничког колектива. Овај процес је документован у седмом поглављу, кроз одлуке надлежних органа, од самоуправних органа факултета до декана: решење о распоређивању др Стевана Ђорђевића у Институт за право и друштвену теорију Правног факултета у Београду (28.4.1977), писмо издавачко-штампарског предузећа „Стручна књига“ о немогућности штампања „Приручника за међународно јавно право“ (1.7.1977), дописи Стевана Ђорђевића XI Конгресу СКЈ и нижим партијским телима о могућности повратка на свој посао, предочавање шиканирање. Тако у Прилогу писму Конгресу професор истиче: „Неприхватање да др Стеван Ђорђевић буде

члан било које комисије је или одбора у оквиру радне организације док се његово питање не реши објашњење Декана Правног факултета на седници Збора радника радне организације „Правни факултет у Београду“ од 12. децембра 1977. године приликом избора 18 комисија и одбора са 165 чланова, итд.“ (стр. 179)

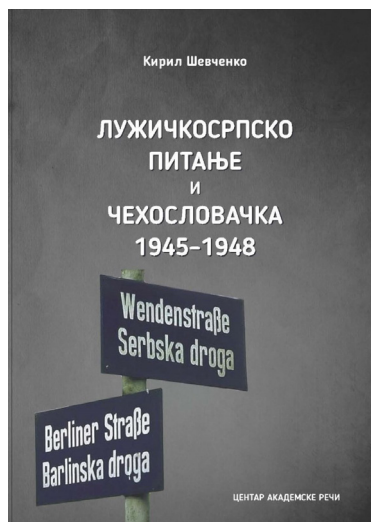
Књига која је пред нама не говори о завршеном историјском процесу. Она је доказ да су и даље актуелни политички обрачуни, но данас на прикривенији начин. У атмосфери вишепартијски подељеног друштва, политички обрачуни постали су мање видљиви, сложенији, и ако је могуће острашћенији од претходних. Јер на делу су огољени новац и моћ, без идеологије чак и као форме. Управо зато књига „Неподобни професор - случај Стевана Ђорђевића“ не припада прошлости, већ реално показује суморну стварност наших савременика, увек спремних на свађу и обрачун. Потреба за оваквим рехабилитацијама је ваљан аргумент у прилог тези да у Србији још није успостављена правна држава. Истовремено, објављивање ове књиге је враћање малог дела дуга нас, студената Правног факултета у Београду који смо, за време студија 1971-1975. године, иза... или из Партије и са Факултета неке од наших најбољих професора.

Овај рад је примљен 11. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

Слободан Нићин

Институт за политичке студије, Београд

ЛУЖИЧКОСРПСКО ПИТАЊЕ И ЧЕХОСЛОВАЧКА 1945-1948

Приказ књиге: Кирил Шевченко, *Лужичкосрпско питање и Чехословачка 1945-1948*, Центар академске речи, Шабац, 2017.

Уводном делу, аутор анализу најпре започиње констатацијом да је одупирање германизацији, која је отпочела након губитка независности Лужичких Срба у X веку, постало значајно питање од националног самоочувања лужичкосрпског народа и додаје, да су у томе, немалу улогу одиграле међусловенске везе Лужичких Срба. Улога тих веза била је, како наводи аутор, изузетно значајна

у преломним периодима историје, као што је на пример био период након I и II светског рата, када се оформио национални покрет са јединственим циљем, стварања сопствене лужичкосрпске државе и изласка из састава Немачке. Управо у периоду од 1945-1948, лужичко питање постало је предмет интересовања готово свих словенских држава, а на одређени начин и питање од међународног значаја. Поводом изјаве лидера Српсколужичког националног комитета, свештеника Јана Цижа, да Лужички Срби имају две могућности, од којих је једна да вечно живе у саставу Чехословачке а друга да нестану под Немачком, аутор истиче критику П. Тиман-а, који је искоментарисао са аспекта непостојања Чехословачке данас и тога што Лужички Срби и даље живе у саставу уједињене Немачке. Несумњиво се управо у томе одражава нереалистичност планова прикључивања Лужице Чехословачкој, сматра Тиман.

Правећи кратак историјски преглед у наредном поглављу књиге, упркос свим песимистичким прогнозама оних који су лужичкосрпском народу предвиђале брзу германизацију, аутор закључује да су се Лужички Срби очували као етнос до почетка трећег миленијума, превазивши бројна искушења. Совјетски савез је несумњиво иступао за опстанак Лужице у саставу Немачке, наглашава аутор. Умногome под притиском совјетских власти и уз активно учешће Јединствене социјалистичке партије Немачке, покрајински парламент Саксоније донео је у марту 1948. године Закон о заштити права лужичкосрпског становништва који је по први пут у историји Лужичких Срба предвиђао законодавну заштиту националних права Лужичких Срба од стране Немачке државе и широку употребу лужичкосрпског језика у образовању и административној сфери у областима које су насељавали Лужички Срби (31). Иако је наведени Закон подразумевао стварање школа у којима би се предавало на лужичкосрпском језику, а немачки језик био само предмет, службеним актом из 1952. године, школе су ипак биле подељене на две категорије - у једнима се настава одвијала на лужичкосрпском, а у другима на немачком језику. У годинама након тога, без обзира на многе негативне појаве, захваљујући великој државној подршци, у Источној Немачкој је изграђена значајна база која је подржавала развој лужичкосрпске културе у времену након уједињена Немачке, које је представљало ново озбиљно искушење Лужичке Србе. То искушење се највише огледало у томе што је, како сматра аутор, велики број младог, радно способног становништва отишао

у економски развијеније западне области Савезне Републике Немачке, због чега су, у условима одсуства, најчешће заборавили матерњи језик и брзо се германизовали. Оно што није занемарљиво јесте улога „матичне“ државе коју је, за Лужичке Србе, дуго имала Чехословачка, али чињеница да је, након уједињена Немачке и распада Чехословачке, интересовање Чеха, Словака и Пољака за Лужичке Србе опало, и даље важи. Упркос многим неповољним спољним факторима, један од најзначајнијих догађаја у другој половини XIX века јесте стварање Матице српске, која је одиграла огромну улогу у националном и културном развоју Лужичких Срба. На челу младосрпског покрета, био је Ј. Барт-Ћишински, који је иступао с критиком конзервативних кругова Матице српске и борио се за усвајање закона о језику који је повољан за Лужичке Србе. Барт је од 13. новембра 1918. године, био на челу Српско-лужичког националног комитета који је, након Новембарске револуције, иступио са значајним програмом националних промена и позивао на стварање независне лужичкосрпске државе. Међутим, упркос свим напорима, одлуке мировне конференције у Версају су дословце занемариле лужичко питање - Лужички Срби остали су и без аутономије. Дискриминације на рачун Лужичких Срба су се наставиле али, временом, у Вајмарској републици, Лужички Срби добили су значајан простор за национални развој, што нарочито карактерише међуратни период, објашњава аутор.

Наредно поглавље крајње сликовито описује каква је била политика нацистичке Немачке према Чесима, а каква према Лужичким Србима. У вези са тим, једно је сигурно, период нацизма у Немачкој је представљао највећу претњу словенских народа у целокупној историји постојања о чему говори податак, да је према генералном плану Ост, планирано пресељавање, ликвидација и германизација до 65 милиона Источних Словена и Јевреја. Рајх је имао, по речима аутора, исте планове и према западнословенским народима, да их претвори у радну биомасу (72). У наставку се говори о томе да су политику нацистичке Немачке према Чесима, разрадили руководиоци протектората Бохемија и Моравска, К. Х. Франк и К. фон Нојрат, а касније је била подржана и од стране Хитлера и Хадриха. Франк је био мишљења да постоје две могућности остваривања тог циља. Прва је тотално иселавање Чеха ван империје, а друга је „промена националности расно подесних“ Чеха, уз иселавање „расно неподесног дела“ чешког становништ-

ва (73). Франк је подржавао другу опцију, истиче аутор, а тај план је подржан и од стране Хитлера, у Берлину, 1940. године. Коначно, програм германизације Чеха је био изведен кроз активну немачку колонизацију и стварање немачких енклава, у раније потпуно чистим чешким регионима протектората, а посебна улога у том процесу је била намењена васпитавању чешке омладине, по немачком стандарду. Аутор сматра да је важно истаћи и чињеницу да многи Чеси, након брзог прилагођавања нацистичкој власти, нису били само жртве, већ и саучесници у нацистичким злочинима, што је још једна значајна димензија ових процеса. С друге стране, германизацију лужичкосрпског становништва, за разлику од Чеха, поједноставила је потпуна интегрисаност Лужичких Срба у немачки, социјално-политички и економски систем, објашњава аутор. Химлеров план из 1940. године је био, да се највећи део лужичкосрпског становништва пресели из Лужице у Пољску, где су са осталим Словенима требали да образују резервну радну армију за руднике и каменоломе. Такође, планирано је и да се лужичкосрпска интелигенција исели и изолује у чисто немачке области, што је почело да се реализује крајем тридесетих година. Нацистичке власти су у наредним годинама биле принуђене да ублаже своју политику према Лужичким Србима, због тога што су отворене репресије национал-социјалиста против лужичкосрпских активиста, изазвале гнев у Чехословачкој и другим Словенским земљама, који је кулминирао кроз форму протестних акција. Конкретан циљ нацистичких власти био је да се изведе потпуна трансформација најугицајније лужичкосрпске организације, Домовине, у оруђе германизације словенског становништва Лужице. Након коначног распуштања Домовине 1937. године, тензије су достигле врхунац. Бивши председник организације, Павол Недо, преселио се у Берлин, али је ипак, заједно са другим активистима Лужичких Срба, исте године ухапшен. Аутор напоследку закључује, да је само потпуни пораз нацистичке Немачке, који је 1945. био умногоме трагичнији него онај 1918. године, спасио Лужичке Србе од претње потпуног уништења.

Аутор у поглављу које следи, открива да су политички лидери Лужичких Срба, одмах после ослобођења у мају 1945. године, развили крајње активну делатност која је била усмерена на обнову лужичкосрпског националног живота, а подразумевала је формулисан спољнополитички програм о будућности лужичких зе-

маља. Након кратког периода разматрања, усвојено је обнављање делатности претходно забрањене лужичкосрпске националне организације Домовина, што је створило одговарајућу климу за сачињавање и упућивање неколицине докумената, од стране представника лужичкосрпског националног покрета, представницима власти Чехословачке, поводом припајања Лужичких земаља. Чланови Српсколужичког земског националног комитета упутили су, 12. маја 1945. године, Стаљину и Бенешу меморандум, у коме су изражавали наду у брзо ослобађање Лужичких Срба од „немачког јарма“ (124), али у таквим крајње сложеним условима, планови лужичкосрпских лидера нису могли бити од приоритетног значаја совјетској војној администрацији. Аутор указује и на тенденције многих друштвених и политичких организација које су се, у првим послератним годинама, залагале и за припајање других територија Чехословачкој- осим Лужице, свакако је било речи и о делу бивше немачке Шлезеје, као и о појединим територијама Аустрије и Немачке.

Перспективе припајања Лужице Чехословачкој, у току 1945. године, поједини комунисти, попут Здењек Неједлиа, су доживљавали као историјско право, док им је Министарство одбране Чехословачке посветило највећу пажњу. Једно од најважнијих питања разматраних на сусрету у Министарству 13. јуна 1945, била су питања о конкретним границама Лужице, које, према мишљењу генерала Алфред Расела, не би имале смисла ако не буде припојене на истоку област Житаве, а на западу област Пирне и подручје западно од Каменца. Паралелно са овим дешавањима, аутор у наставку четвртог поглавља књиге, истиче да су велике силе оставиле без одговора све меморандуме и обраћања ЦЗНК (Српсколужичког земског националног комитета) што је кулминирало неуспешним преговорима са совјетским руководством поводом лужичког „деликатног“ питања (162), добијањем крајње неодређеног одговора од Стаљина. Упркос јавној подршци ставовима СЗНК и Друштва пријатеља Лужице, чехословачка влада је заправо заузимала крајње суздржан став. У прилог томе говори чињеница да је Комисија Министарства, јуна 1945. године, подржала став да се у састав Чехословачке укључе Шлезејске области, али не и територија Лужице, због чега је чехословачко руководство истовремено иступало за делимично исправљање граница са Немачком, а потенцијални конфликт између чехословачких и лужичкосрпских политичара, подгрејавало

је обострано претендовање на Житау. Аутор указује на значајне догађаје који се одиграли у лето 1945. године - масовне митинге за подршку Лужичким Србима и за припајање Лужице Чехословачкој, који међутим, уочи и за време конференције у Потсдаму, нису дали предвиђане резултате. Закључак је тај, истиче аутор, да до краја 1945. године, припајање Лужице Чехословачкој, није било на дневном реду како лужичкосрпске, тако ни чехословачке стране, због чега лужичкосрпски политичари све више пажње посвећују совјетским властима, а након стварање Совјетске војне администрације у Немачкој, и власти Совјетског савеза почињу другачије третирати лужичкосрпски проблем. Упркос упознавања совјетске команде са ситуацијом у Лужици, директива број 30/3 од 11. је констатовала да Совјетски Савез не подржава иницијативу одвајања Лужице од Немачке и њено припајање Чехословачкој.

Наредни одељак књиге, аутор посвећује потрази за алтернативама лужичко српског питања, како и у самом наслову наводи. С обзиром да били свесни негативног става совјетских власти према припајању Лужице, лидери Лужичких Срба су морали да значајно измене свој спољнополитички курс, што је било образложено у наредном меморандуму Лужичких Срба од 7. јануара 1946. године, упућеном руководиоцима савезничких држава, чему је претходио прелазак целокупног друштвеног живота у Лужици под контролу немачке администрације. У наставку, аутор истиче да су 27. Јануара 1946. године, на конгресу у Будишину, формулисана нова обраћања Стаљину и Жукову, са молбом да се подрже тежње Лужичких Срба ка стварању сопствене државе, што се апсолутно може сматрати кулминацијом националног покрета Лужичких Срба после 1945. године. Након спроведених пописа становништва на територији Лужице, организованих од стране Совјетске војне администрације, на којима је установљено да укупан број Лужичких Срба ипак није већи од 150 000 људи, Москва закључује да Лужички Срби, поред задовољења културних и националних потреба, немају право на државно уређење ван Немачке. С друге стране, аутор објашњава да је крај 1945. године и почетак 1946. године, обележен низом конструктивних корака, са циљем пружања подршке Лужичким Србима, као што је на пример било отварање прве лужичкосрпске гимназије, на северу Чешке. С тим у вези, почетком 1946. године, стигао је немали број обраћања Чехословачком Министарству, од стране локалних националних комитета неколицине чешких гра-

дова, који су садржали захтев за обезбеђивање политичке независности Лужичким Србима, подсећа аутор. Аутор приступа и опсежној анализи интересовања Пољске за лужичко питање, у лето 1946. године, што је у вези са планираном мировном конференцијом у месецима након тога. Ипак је, у односу на Варшаву, која није подржавала отцепљење Лужице од Немачке, Пољска јавност другачије била расположена према лужичкосрпском сепаратизму, који су чак доживљавали донекле корисним. Створивши независну пољску државу, Болеслав Храбри је ослободио Лужицу од немачке владавине, посматрајући Лужицу као важан интегришући фактор спољне политике Прага и Варшаве. У вези са позицијом чехословачког руководства и Министарства одбране Чехословачке, аутор је запазио многе противречности, од којих је најзначајнија она где с једне стране, Министарство одбране Чехословачке, активно подржава припајање Лужице Чехословачкој, а с друге стране, убрзава исељавање судетских Немаца. Лужичкосрпски политичари су, и овог пута, били приморани да у извесној мери коригују свој спољнополитички курс. СЗНК је, тим поводом, 16. маја 1946. године, сачинио нови меморандум са молбом да се саслуша лужичкосрпска делегација у вези са решавањем немачког питања и састављања мировног уговора с њима, као и да се омогући слободни развој Лужичких Срба. Аутор закључује поглавље констатацијом, да је једна од најнеповољнијих последица исељавања Немаца из Чехословачке и Пољске, нагли пораст антисловенских расположења међу немачким становништвом, али, завршетком Другог светског рата, у условима растућег супротстављања Западу, стабилна државна творевина у Источној Немачкој је постала потреба Совјетског Савеза. Из тог разлога, пружање подршке лужичкосрпским радикалима, није представљало опцију за Москву.

Аутор у последњем поглављу наводи, да су у пролеће 1946. године, руководиоци СЗНК, онда када је Домовина почела да прави прве озбиљније кораке ка сарадњи с немачким антифашистичким политичким снагама, наставили да врло активно развијају своје радикалне спољнополитичке планове који су били усмерени на отцепљење Лужице од Немачке. С тим у вези, 16. маја 1946. године, СЗНК је упутио Секретаријату конференције министара спољних послова, четврти по реду меморандум, који је јасно садржао молбу да се саслуша лужичкосрпска делегација приликом разматрања немачког проблема. Оно што је остало непромењено је то,

да се и у овом меморандуму поново помиње незавидан положај и угњетавање Лужичких Срба. У наставку, аутор објашњава да је са слабљењем позиције СЗНК, од фебруара 1947. године, Домовина заузела позицију јединог реалног заступника националних интереса Лужичких Срба и упутила руководству Совјетске војне администрације у Немачкој молбу за организовањем пута, лужичко-српске делегације у Москву, на Конференцију министара спољних послова земаља победница. Циљ пута је био, да делегација на конференцији представи нови лужичко-српски меморандум, са основном тачком стварања „лужичке аутономне области“ у саставу Немачке. Због тога што Народни комесаријат спољних послова СССР није дао дозволу за долазак лужичко-српских представника, делегација Домовине није отпутовала у Москву, истиче аутор. У марту 1947. године, Домовина је припремила Москви још један, последњи меморандум, који је предложио да се у мировни уговор с Немачком, уврсти тачка о политичком одвајању Лужице од Немачке и проглашења Лужице неутралном територијом. Поред тога, посебна пажња је посвећена детаљном излагању негативног искуства Лужичких Срба у њиховим односима са Немцима, након 1945. године. Поводом руководства Саксоније, представници лужичко-српског народа су им, 1. септембра 1945. године, предложили пружање основних демократских права Лужичким Србима, иако, та молба није дала никакве резултате. Остали покушаји су били усмерени на уношење члана у Устав Саксоније о основним правима Лужичких Срба и били су, такође одбијени, упоредо са тим што им је одузето и право да створе своју политичку организацију. Забрињавајући проблем обезбеђивања националних права лужичко-српског становништва, појавио се 1947. године, онда када је у саксонском ландтагу отпочео рад на Уставу, а одбијен предлог да се у устав укључи посебан члан који би гарантовао равноправност Лужичких Срба. Након одбијања, објашњава аутор, донета је одлука да се права лужичко-српског становништва обезбеде доношењем посебног закона, што је подразумевало дуг процес разраде и усвајања. У августу 1947. године, нацрт закона је завршен, с тим што су делегати Јединствене социјалистичке партије Немачке морали да га бране у парламенту Саксоније. Саксонски ландтаг је 23. марта 1948. године донео Закон о заштити права лужичко-српског становништва, који је учвршћивао права Лужичких Срба на слободан развој језика и културе, уз подршку државе (298). Тиме су, по први пут у својој историји, Лужички Срби добили законодавне га-

ранције од немачке државе. Аутор закључује дело подсећајући на ставове Павола Неда пред лужичким студентима, у којима указује на то да Лужички Срби немају довољне социјалне, економске и културне предуслове за независност, већ да им је неопходан курс који је усмерен ка решавању лужичког питања у оквиру немачке државности, због чега је изјавио: „Наше питање везано је за Немачку“ (301).

Овај рад је примљен 21. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. јуна 2017. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Политичка ревија* прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта **12**, са увученим пасусима и проредом **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - *Bold* (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима *Bold* (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту *Times New Roman*, величина слова **10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- приликом навођења *монографије/књиге* фуснота мора садржати:
 - Име и презиме аутора, наслов рада курсивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
- приликом навођења *чланака из часописа*:
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курсивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излажења и број стране.
 - **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.
- приликом навођења *зборника радова/поглавља из књиге*:
 - Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курсивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.
 - **Пример:** Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.
- приликом навођења *извора са Интернета* (не смеју прећи више од **10%** коришћене литературе):
 - Име и презиме аутора, наслов чланка курсивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.
 - **Пример:** Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013
- приликом навођења *архивске грађе*:
 - мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.
- **приликом навођења прописа/закона:**
 - Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.
 - **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.
- **приликом навођења публикација у новинама:**
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања
 - **Пример:** Слободан Кљакић, „Черчилов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.
- **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**
 - Исто, број стране
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55
- **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:**
 - Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикана користити:

Изнад табеле/графикана центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикана пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, лагиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - *Bold* (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - *Bold* (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: **1. фебруар, 1. мај, 1. август, 1. новембар.**

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа, www.spmbeograd.rs.

Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@politicalcarevija.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА РАДОВА ЗА ЧАСОПИСЕ

- 1. Ала Кривец**
доцент, Белгородски државни национални истраживачки универзитет, Белгород, Руска Федерација;
- 2. Божидар Раичевић**
редовни професор Универзитета у Београду у пензији;
- 3. Владан Петров**
редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду;
- 4. Владимир Вулетих**
редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
- 5. Владислав Сотировић**
Professor, Mykolas Romeris University, Faculty of Politics and Management, Institute of Political Sciences, Литванија;
- 6. Giordano Merlino**
Sapienza Universita di Roma, Италија;
- 7. Данијела Гавриловић**
редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу;
- 8. Дарко Маринковић**
редовни професор, Висока струковна школа за предузетништво, Београд
- 9. Дејан Ђурђевић**
редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду;
- 10. Драган Марковић**
научни саветник, Институт за политичке студије;
- 11. Драгана Митровић**
редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;

12. **Драгор Хибер**
редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду;
13. **Ђорђе Стојановић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
14. **Eugen Stratiu**
редовни професор, Lucian Blaga Universitet of Sibiu, Румунија;
15. **Ewa Wujwid-Kurek**
professor, Institute of Political Science and International Relations of the Jagiellonian University, Краков, Пољска;
16. **Јасна Милошевић Ђорђевић**
Факултет за медије и комуникације, Београд;
17. **Јован Базић**
редовни професор, Учитељски факултет Универзитета у Приштини - Косовска Митровица;
18. **Mamoru Sadakata**
Professor, Graduate School of Law, Nagoya University, Јапан;
19. **Марија Дракуловска Чукалевка**
ванредни професор, Скопље, Македонија;
20. **Марија Ђорић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
21. **Марија Караникић Мирић**
ванредни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду;
22. **Мијодраг Радојевић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
23. **Милан Јовановић**
редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
24. **Миломир Степић**
научни саветник, Институт за политичке студије;
25. **Милош Живковић**
ванредни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду;

- 26. Миријана Стамова**
главни асистент, Институт за балканистику са Центром тракологије, Бугарска академија наука, Софија, Бугарска;
- 27. Мирослав Младеновић**
ванредни професор, Факултет безбедности, Универзитет у Београду;
- 28. Миша Стојадиновић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
- 29. Момчило Суботић**
научни саветник, Институт за политичке студије;
- 30. Нада Радушки**
виши научни сарадник, Институт за политичке студије;
- 31. Петар Матић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
- 32. Предраг Терзић**
научни сарадник, Институт за политичке студије;
- 33. Радослав Гаћиновић**
научни саветник, Институт за политичке студије;
- 34. Ратко Љубојевић**
доцент, Факултет за право, јавну управу и безбедност, Универзитет „Дон Незбит“;
- 35. Слободан Антонић**
редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
- 36. Сретен Југовић**
редовни професор, Криминалистичко-полицијска академија;

И ДРУГИ...

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год.
1, бр. 1 (2002) - . - Београд Светозара Марковића 36
: Институт за политичке студије, 2002 - (Београд :
Еселогe д.о.о.). - 23 см.

Четири пута годишње. - Наставак публикације:
Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;

COBISS.SR-ID 105060364

02
2017

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

НЕКИ АСПЕКТИ ЕВРОПСКИХ
И МЕЂУНАРОДНИХ ИНТЕГРАЦИЈА

Богдана Кољевић, Драгољуб Тодић, Слађана
Младеновић, Тања Вујовић

АКТУЕЛНО

Јован Базић, Бојана Секулић, Урош В. Шуваковић,
Александар Ћаковац,

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Анкица Шобот, Радослав Гађиновић, Стефан Вукојевић,

ИЗ ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ

Срђан Будисављевић, Огњен Б. Вујовић, Сања Стошић

НАУЧНА ПОЛЕМИКА, ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Петар Милосављевић, Момчило Суботић, Дубравка
Стајић, Слободан Нићин

ISSN 1451-4281 UDK 1+2+3+32+9 година (XXIX) XVI vol. 52. № 2/2017.

